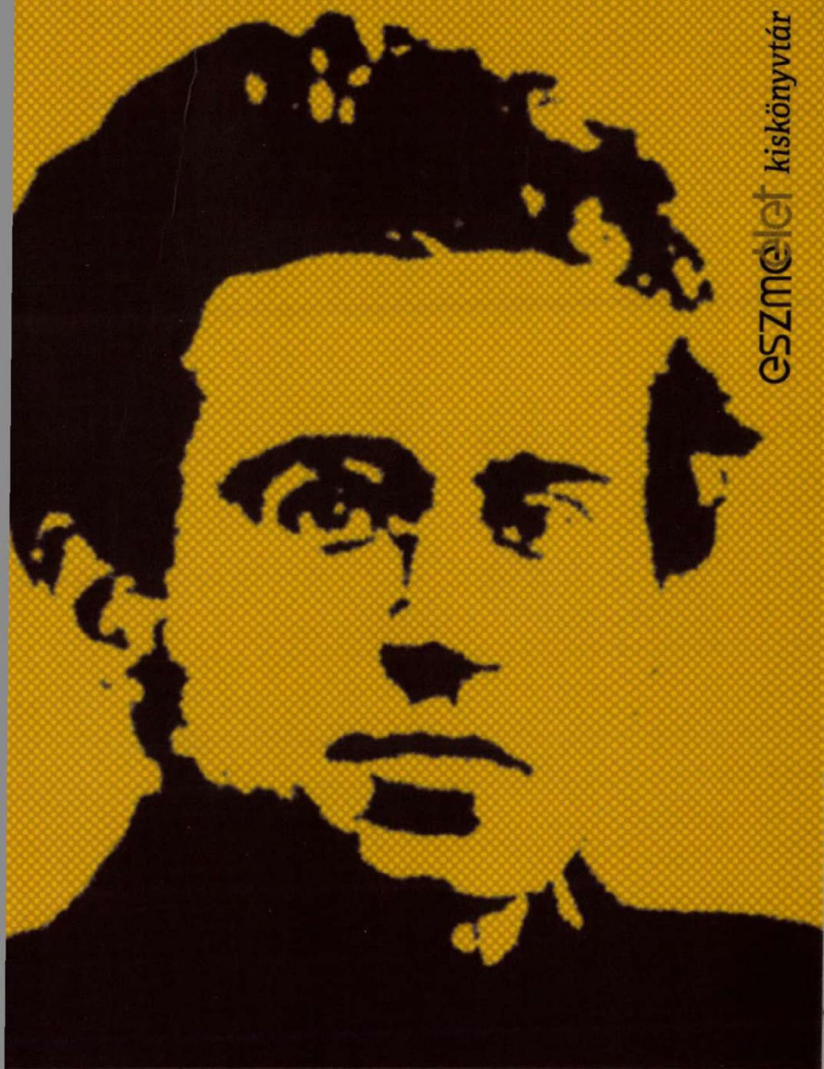

Pankovits József

Az olasz baloldal

Antonio Gramscitól
a Demokratikus Pártig

L'Harmattan

1270

PANKOVITS JÓZSEF

Az olasz baloldal

eszmélet kiskönyvtár

Sorozatszerkesztő: Lugosi Győző

A sorozatban eddig megjelent:

Immanuel Wallerstein:

Bevezetés a világrendszer-elméletbe

Lukács György és a szocialista alternatíva.

Tanulmányok és dokumentumok

(Összeállította és szerkesztette: Krausz Tamás)

Göran Therborn:

A marxizmustól a posztmarxizmus felé?

A sorozat következő kötete:

Varga Anna:

Az 1910-es évek orosz némafilm-kultúrája.

A forradalom előtti Oroszország túlságosan is emberi tragikomédiája

PANKOVITS JÓZSEF

Az olasz baloldal

Antonio Gramscitól a Demokratikus Pártig

L'Harmattan

Eszmélet Alapítvány
Budapest, 2010

A könyv megjelentetését a Politikatörténeti Alapítvány
és a Lukács György Alapítvány támogatta.

- © Pankovits József, 2010
- © L'Harmattan Kiadó, 2010
- © Eszmélet Alapítvány, 2010

ISBN 978-963-236-317-2

ISSN 2062-0543

A kiadásért felel Gyenes Ádám és Andor László.

A kiadó kötetei megrendelhetők, illetve kedvezménnyel megvásárolhatók:

L'Harmattan Könyvesbolt

1053 Budapest, Kossuth L. u. 14–16.

Tel.: 267-5979

harmattan@harmattan.hu

www.harmattan.hu

Lektorálta: Horváth Jenő

Szerkesztette: Moharos Éva

A borítót Nemes Péter tervezte.

A tördelés Kállai Zsanett munkája.

A nyomdai munkákat a Robinco Kft. végezte,

felelős vezető Kecskeméthy Péter.

TARTALOM

ELŐSZÓ	7
I. FEJEZET: Itália, munkásmozgalom, Gramsci	11
II. FEJEZET: Antifaszizmus és a szocializmus olasz útja	73
III. FEJEZET: A középbal első szakasza	143
IV. FEJEZET: Eurokommunizmus és szociáldemokratizálódás	187
V. FEJEZET: Középbal variációk, új kihívások	239

ELŐSZÓ

Olaszország Európa 20. századi politikai térképén az egyik legösszetettebb színfolt, valóságos politikai laboratórium, netán boszorkánykonyha, ahol olyan különleges főzetekkel kísérleteztek, mint a középbal kormánykoalíciók, a kereszténydemokraták és a kommunisták között kötendő történelmi kompromisszum, az eurokommunizmus keserédes pirulája. Moszkvából ízelve keserű, Washingtonból gyanúsán édes... A 20. század derekán mindenünnen figyelmes szemek szegeződtek Itáliára, erre a politikailag különös országra, a lehetőségeire és korlátaira, a kihívásokra, az eredeti pályán mozgó útkereső baloldalra, a különböző eszmei, világnézeti áramlatok többnyire türelmes, európai kulturáltságú párbeszédére.

Az olasz történelmet sajátos vonások egyénítették; állítólag Mussolini rendszere a német fasizmushoz képest elviselhetőbb (?) volt, ám ez nem akadályozta a demokraták, a liberálisok és a konzervatívok, a katolikusok és a munkásmozgalom antifasiszta összefogását. Igazolt és közismert tény: az antifasizmus kovásza elsősorban a kommunista mozgalomban erjedt, meghatározva ezzel a párt tekintélyét és nemzeti funkcióját, valamint azt az eredeti irányvonalat, amelyet hosszú időn át a szocializmus olasz útjának is neveztek. Maga a kifejezés Palmiro Togliatti nevével forrt össze, bár a nemzetközileg is számon tartott kommunista politikus „csak” összefoglalta

az előző mozgalmi generációk – vezetők és tömegek – hitének, meggyőződésének, törekvéseinek sokszínű hagyományát, a szocializmus és demokrácia összefonható értékrendjét. Kiemelkedő elődje a mozgalom vezetésében Antonio Gramsci. Nagyszerű elődei között említhetjük a 19. századvégi első szövetkezetalapítókat, az első szakszervezeti harcosokat, anarchista lázadókat, evolucionista reformereket és forradalmárokat, akik megalapozták az olasz szocializmus demokratikus eszmeiségét, a történelmi távlatokat reálisan értékelő szemléletet, átörökítve ezt Gramsci és Togliatti utódaira.

A szocializmus olasz útját vállalta a munkásmozgalom másik nagy pártja, a szocialista is, amely 1956-ig Pietro Nenni vezetésével fenntartotta az együttműködést a kommunistákkal. Ám akkor, a sztálini mítosz lelepleződésével és a magyar tragédia beteljesülésével felmondta azt, jöllehet az együttműködés nem szűnt meg teljesen. Az első világháborús válságban a kommunisták szakítottak velük, 1956 után fordítva történt, mindkét esetben azonban jól kivehető a tanulság: ha a munkástömegek, a dolgozó emberek politikai egysége megtörik, abból mindig ellenfeleik húznak hasznot. Gramsci figyelmeztetése nem több, nem kevesebb ennél: elméleti és gyakorlati útmutatása a munkásosztály politikai egységének megteremtését célozta, szövetségeseinek megnyerésére mozgósította az alkotó energiákat. Életművének, politikai-filozófiai tételeinek maradandóságából mit sem von le az, hogy a munkásosztály politikai környezete mind nemzetközileg, mind az olasz helyzetben döntő módon megváltozott; a változások nem rontották tételeinek alkalmazhatóságát. Az új folyamatokkal és jelenségekkel az olasz baloldal igyekezett együtt haladni, igyekezett a változások ütőerén tartani a kezét – voltak ebben sikerei és kudarcai. Ellentmondásoktól nem mentesen és

éles viták árán az olasz baloldali politikai tapasztalat egyre jobban differenciálódott az ún. szovjet modelltól, a lenini bolsevik ideológiai előírásoktól. Erőteljesebb és egyértelműbb lett a demokratikus orientáció, a politikai pluralizmus módszerének hiánytalan birtokba vétele, a szociáldemokrata irányú döntések elhatározása. Az 1989/90-es világpolitikai földrengés következtében elkerülhetetlenné vált a kommunista identitás felülvizsgálása, egy új pártalakzat megformálása, amely ugyanakkor mély és pillanatnyilag akár kiúttalannak tűnő válságot idézett elő a baloldal soraiban. Monográfiám e bonyolult periódus fordulópontjait értékeli, főként az olasz baloldal 20. századi fejlődésének ívét rajzolja meg: elemzi Gramsci teoretikus művét, az 1945 utáni politikai erőviszonyokat, a pártközi dialektikát, a fontosabb választási csatározások kimenetelét, a középbal koalíciók variánsait, végül a kommunista és szocialista pártok metamorfózisát, az új pártszerkezet néhány sajátosságát. Elmaradhatatlan az olasz belpolitikai háttér és a nemzetközi viszonyok főbb elemeinek számba vétele, ezek hatása az olasz baloldal fejlődésére.

A monográfiát a téma elsődleges megmunkálásából fakadóan ideiglenesség, kiforratlanság jellemzi, mivel élő, mozgásban levő, a 21. század morfológiai változásaiba áthúzódó, nem lezárult fejleményekről van szó. Óhatatlanul nyitott, megválaszolatlan kérdésekkel fejeződik be a munka. A kérdésekre egyelőre maga a történelem, jelenkorunk eseményei sem kínálnak vitán felüli vagy minden szempontból elfogadható válaszokat. Az egyik legfőbb dilemma talán éppen az: visszanyerheti-e és mikorra az olasz baloldal a régi életterejét, ezzel együtt esélyét a társadalmi és politikai viszonyok lényegi befolyásolására, végső soron megváltoztatásukra.

A könyv elkészültét észrevételeivel és lektorálásával segítette a szerző pályatársa, Horváth Jenő, valamint egyetemi éveitől kezdve intellektuális útján a szerzőt mindig támogató professzora, Sallay Géza. Köszönet illeti a Gramsci Alapítvány és Intézet vezetőjét, Giuseppe Vacca professzort, aki szakmai tanácsaival, a szakirodalomban való orientálással nélkülözhetetlen módon járult hozzá a mű befejezéséhez. A szövegszerkesztésben Berki Ilona közreműködése fontos momentum.

I. FEJEZET

Itália, munkásmozgalom, Gramsci

Az olasz historiográfiai iskolák egybehangzóan állítják, hogy az 1870-ben lezáruló kései országegyesítő folyamatot követően Itália első komolyabb próbatételét a „nagy háború” vérzivataros hadműveleteiben élte át, amikor 1915/16 és 1917/18 csatáiban a Dél, a Mezzogiorno (a Rómától délre eső országrészek) parasztfiataljai együtt harcoltak közép- és észak-olaszországi honfitársaikkal a „megváltatlan”¹ osztrák fennhatóságú provinciák birtokba vételéért, és a vitathatatlanul olasz területek védelméért. A világháborús katonai sikerben, a győzelemben edződő nemzeti egységtudat mégsem volt elég az ország társadalmi-politikai kohéziójához. Már a háborús részvétel kérdésének elhúzódó vitája, majd a győzelemből való részesedés körüli diplomáciai-politikai játszmák, az úgymond „megcsonkított győzelem” traumája felgyújtotta a nacionalizmus addig nem látott lángját, és zsigeri indulatokat szabadított el. Aktuális volt mindaz, amit az olasz irodalom kiválósága, egyben a „politikai szociológia” előfutára, Leopardi mondott a nemzet közmoráljának hiányosságairól, az állami és intézményi struktúrák gyengeségeiről és labilitásáról, a gazdasági fejletlenség visszahúzó terheiről, a szegénységről, az éh-

¹ Olasz szemszögből „megváltatlan” (irredento) területnek minősült Dél-Tirol, olasz nevén Alto Adige, vagy a Trieszt környéki Venezia-Giulia régiójának, az Isztriai-félszigetnek, Dalmáciának, a görög mediterránumnak egyes vidékei, melyekért az olaszok vérüket és politikai szenvedélyüket (irredenta nacionalista mozgalmukat) áldozták. Első világháborús katonasírokon gyakran látni az „irredento” megjelölést, amely az illetőnek a háborúban vállalt politikai céljára utal.

ségről, a babonáról, a társadalmi psziché ferdeségeiről 1824-ben.² Sajnálatos módon összezsengett ezzel az is, amit Silvio Lanaro hetven évvel később nagy sikerű történelmi esszéiben összegzett.³

A kései országegyesítés, az olasz nemzetállami entitás megvalósulása, az európai fejlődési standardhoz vi-

² „A felvilágosodás modern civilizációja szabadított meg bennünket – írta Leopardi – mindattól, ami távol áll a kultúrától, ami a lealacsonyodott, legkorruptabb idők természetes állapotát jellemzi, vagyis távol áll attól, ami se nem természetes, se nem civilizált, hanem egyszerűen barbár, ami rosszabb és károsabb a primitív gyermek lelkek tudatlanságánál, a babonánál, a kegyetlen és véres hitványságnál és gyávaságnál, az ambíciózus, intrikus és elnyomó félnkségnél és tehetetlenségnél, a gyilkos, nyughatatlan, keleties zsarnokságnál, a párbajjal való visszaélésnél, a vazallusság és a báróság feudalizmusánál, a világi vagy egyházi önkéntes vagy erőltetett nőtlenégnél, az ipar hiányánál, a mezőgazdaság bágyadságánál, az elnéptelenedésnél, a szegénységnél, az éhségnél, a pestisnél, amelyek együtt jártak a családi és örökletes gyűlölködésekkel királyok és bárók, királyok és alattvalók, királyok és városok, bárók és bárók, bárók és vazallusok, városok és városok, pártütők és pártoskodók, családok és családok között. Hiányzott a nemzetért, a hazáért izzó szenvedély, a hősiesség szelleme, nem hiányzott viszont a gyilkos lovagiság; jellemző volt a hazaszeretet teljes hiánya; nem ismertük a kormányváltozásokat, illetve semmilyen kormányt, semmilyen törvényt, a közügy és az adminisztráció semmilyen állandó formáját; ellenben tapasztaltuk a törvényt, a jog, az igazság, az intézmények és szabályozottságok bizonytalanságát, amelyek mind az erő önkénye, diszkréciója és hatalma alatt álltak – többnyire nem a bátor hazaszeretet jegyében, látva annak veszélyeztetését, hanem pénzért, bosszúért, alacsony ambíciókért és szenvedélyekért, vagy háborúkért és előítéletekért, semmivel nem igazolható bűnökért, szemérmetlenül szégyentelen szokásokért még akkor is, ha a legszentebb élethivatásból vítak háborút; vallásháborút, vallási intoleranciával, inkvizícióval éltek, mérget alkalmaztak, vélt vagy valós vétségeket toroltak meg, nem törődtek az ellenfél könyörgésével. Emberi jog nem érvényesült, helyette a kínzás, máglya és hasonlók.” (Giacomo Leopardi: *Di scorso sopra lo stato presente dei costumi degli italiani*. In: Giacomo LEOPARDI: *Opere*. I. k. Riccardo Ricciardi editore, Milano–Napoli, MCMLVI.) Egy másik, 1993-as *l'Unità*-előfizetőknek fenntartott melléklet előszavában Luca Doninelli nevezi politikai szociológiának Leopardi írását.

³ Silvio LANARO: *L'Italia nuova*. Giulio Einaudi editore, Torino, 1988.

szonyított fáziseltolódás hosszú időre tartósította Itália gazdasági-szociális elmaradottságát, akadályozta felzárkózását az élvonalhoz. Lassú, tökeszegény, szerkezetileg kiegyensúlyozatlan ipari fejlődés, a mezőgazdasági területek nagy részének elhanyagoltsága, nyomor és szociális feszültség jellemezte az olasz állapotokat a 20. század beköszöntekor, majd egész első felében. Észak és a Mezzogiorno fejlődési diszkrepanciája, szembeszökő gazdasági és szociális különbségeik, a Mezzogiornón az ipar hiánya, agrárstruktúrájának feudális kötöttségei, paraszti népességének (túlnépesedésének) demo- és szociográfiai mutatói bántó ellentmondásokat hordoztak, amelyekre nem találtak orvosságot sem a liberális, sem a katolikus-konzervatív politikai irányzatok. Az északi iparmágnáscsoportok – politikai és egyházi jóváhagyással – még mesterségesen fenn is tartották a déli elmaradottságot, mivel onnan nyerték az olcsó munkaerőt. Beruházásaik Délre telepítésében csak a kockázati tényezők jelentőségére koncentráltak; kifizetődőbb volt számukra a déli területek érintetlensége, az országhatárokon belüli gyarmatosítás. Kialakult a „koldusimperialista” (Lenin) ország és a „proletárnemzet” (Mussolini) képe, amely egyfelől Itália nemzetközi helyzetére, másfelől belső társadalmi ellentmondásaira utalt. A kolonizációs zsákmányszerzésből kirekesztett „koldusimperialista” ország saját, Rómától Délre fekvő területeit zsigerelte és fosztogatta, ott bánt el szemérmetlenül a munkanélküliség ínségében szenvedő munkaerő-kapacitással: vagy helyben embertelenül kizsákmányolta, vagy migrációba kényszerítette. Dél területei tartós elmaradottságra ítéltettek, a területi kiegyensúlyozatlanságból fakadó gazdasági-társadalmi sebek hosszú ideig gyógyíthatlanok voltak; közülük egyesek napjainkig nem hegedtek be.

Erre a sajátosan olasz problematikára felvilágosult politikusok – részben a szociális kérdésekre érzékeny liberális és liberális-konzervatív értelmiségiek (a Dél-probléma közgazdászai és szociológusai),⁴ részben munkásmozgalmi vezetők – hívták fel a figyelmet. A Dél fellendítését szorgalmazó intenciók időről-időre nehézkesen, lassan és csupán részlegesen mozdították előre a kátyúkban minduntalan elakadó szekeret; generális megoldást a 20. század folyamán sem sikerült találni. Nyilvánvalóan közrejátszottak ebben a politika cikkcakkjai, az egymást váltó irányzatok fogyatékoságai, regresszív és reakciós fordulatai, a politikai tendenciák harcában a Dél felemelését szolgáló elképzelések háttérbe szorulása.

A politikai harcokat a legkülönbözőbb társadalmi és kulturális diverzitások színezték: a nyelvi-etnikai különbségek, a neolatin hagyományoktól elütő helyi sajátosságok, így az észak-nyugati, provence-i kiszögелéstől indulva a germán, rétoromán és szláv törzsi lerakódások végig az Alpok hajlataiban, majd délnek haladva az albán, görög, zsidó, normann, arab, katalán, nomád-cigány diaszpórák maradványai.⁵ A középkorig visszanyúló „száz város” urbanizációs modelljében a településről településre váltakozó lokalizmusok, regionalizmusok, a sajátos helyi szubkultúrák mind akadályozták a központi intézmények, az állami struktúrák hatékony működését, és egyúttal meghatározták a kialakuló mun-

⁴ Pasquale Villari „Lettere meridionali” (Levelek Délről) c. művének publikálása (1878) óta a Dél-problematikát állandóan napirendjén tartotta a közélet, a politika és a kultúra. Ügyében megszólaltak a liberális és konzervatív értelmiségi irányzatok legjelesebb képviselői: Leopoldo Franchetti, Giustino Fortunato, Gaetano Salvemini, Benedetto Croce, olyan politikusok, mint Sidney Sonnino, Francesco Saverio Nitti (előbbi 1906-ban és 1909–10-ben, utóbbi 1919–20-ban miniszterelnök).

⁵ Tullio DE MAURO: *L'Italia delle Italie*. Roma, 1987. XV–XVI. Silvio LANARO: I. m. 72.

kásmozgalom sokarcúságát, nehezen egységesíthető tendenciáit is.

A szocialista mozgalmat a kommunista párt megszületése előtt sem jellemezte a szervezeti-politikai egység. Az első világháborús krízis frakciókra bontotta a szocialista pártot, és a szovjet eszme 1917-es forradalma, a kommunista orientáció, személy szerint Antonio Gramsci megjelenése történelmileg új, hét évtizedes periódust indított el. A régi szocialista pártból kiszakadó kommunista csoportok az anyaszervezet hagyományos ideológiájához és irányvonalához mérten alternatívát kínáltak a munkásság antikapitalista osztálypolitikájának, amely a reformista halogatástól és a verbális forradalmiságtól differenciálódva döntést kívánt a forradalminak tűnő – s általuk forradalminak tartott – helyzetben. A szocialista párton belüli elméleti igényű gondolkodásban, illetve a gyakorlati politikában Gramsci nyitott új fejezetet, aki nagy intellektuális erővel és fizikai adottságait meghazudtoló energiával, bátorsággal vetette magát a politikai küzdelmek sűrűjébe.⁶

Az első világháborús válság megoldásaként intézményesült a fasizmus. Gramsci úgy látta, ezáltal lekerült a napirendről a proletárforradalmi megoldás, és immár a demokrácia visszaállítása, majd a demokratikus jellegű reformok megvalósítása a feladat. Következésképpen a reformizmus mint irányzat – az olasz kommunisták pártjának igenlésével – teljes értékűen újból elfoglalta helyét a munkásmozgalmi irányvonalban. E folyamatokat természetesen viták, fordulatok kísérték, és a politikai szituációk ellentmondásos váltakozásában sajátos, originális fejlődésvonalat írt le az olasz baloldal, amelynek történeti rekonstrukciójához többféle megközelítés lehetséges.

⁶ A csecsemőkorában földre ejtett Antoniót gerincsérülése miatt egész életében fizikai és idegrendszeri bántalmak kínozták.

Magam részéről – a problematika előzményeit éppen csak érintve – Gramscira összpontosítok. Ő a szárd provinciákról, szerény ösztöndíjjal verekedte magát Torinóba, az olasz nagyipar fellegvárába, és itt kötelezte el magát a munkásmozgalommal. Egyetemi tanulmányait megszakítva vállalt a szocialista pártban megbízatást, miközben az 1917-es oroszországi események hatására radikalizálódtak a nézetei. Tudatos kommunistává érlelődött, részt vett az új párt megalapításában, ami – figyelembe véve az olasz gazdasági, társadalmi és politikai viszonyokat – szükségszerű állomása a munkásmozgalom fejlődésének, ugyanakkor a fasizmus ellenforradalmához kapcsolódó esemény. Az ellentmondásoknak ebben a fókuszában elemezte a fasizmust, és az elsők között jutott iránymutató konklúziókra. Életművével halála után is befolyásolta az olasz politikát és kultúrát.⁷

*

Az 1860–1870-es évtizedig csak földrajzi fogalomként létező Itália körülbelül százéves, olykor gyorsuló, olykor kifejezetten nagy sebességű fejlődés eredményeképpen emelkedett a világ gazdasági élvonalába, bár új- és

⁷ Börtönből írt leveleinek 1949-es első magyar megjelenése óta az 1980-as évek derekáig Gramsci méltatott és méltányos helyet foglalt el a hazai kulturális életben is. Több válogatásban közölték filozófiai és politikai írásait. Értelmiségünk reprezentánsai közül Gáll Ernő, Gyurkó László, Hermann István, Huszár Tibor, Köpeczi Béla, Ormos Mária, Vajda Mihály műveikben vagy önálló tanulmányaikban foglalkoztak tevékenységével. További magyar szerzők, politológusok, történészek, irodalomárok és filológusok – többek között Bayer József, Fogarasi Miklós, Horváth Jenő, Kéri Elemér, Kelemen János, Komját Irén, Márkus György, Sallay Géza, Sárközy Péter, Szabó András György, Szabó György, Szabó Tibor, Szauder József, Széll János, Szigeti Péter, e sorok írója – értékelték Gramsci munkásságát. Szabó Tibor Gramsci politikai filozófiájáról értekezve (Szeged, 1991.) válogatott bibliográfiát állított össze műveiből és a róla szóló olasz, valamint nemzetközi publikációkról.

legújabbkori múltjának jelentős részében nem büszkélkedhet túl sok aranybetűs lappal. Ezért különféle külső és belső tényezők a felelősek, nyilvánvaló módon a földrajzi fekvés is: a fő közlekedési és gazdasági útvonalak iránya Amerika felfedezése után áthelyeződtek a Földközi-tenger vidékéről az Atlanti-óceán partjaira. A mediterrán medence gazdasági és kulturális keresztútján fekvő ország nem zárkozhatott el a nemzetközi hatások elől, sem az első, sem a második világháború nem kerülte el, s a különböző eszmei áramlatok szintén befolyást gyakoroltak társadalmi és politikai életre. Liberalizmus és konzervativizmus, szocializmus és anarchizmus, faszizmus és kommunizmus életképes mozgalmakat szültek; eszmei-politikai kavalkádjukban visszatükröződtek a súlyos társadalmi ellentmondások, amelyeket a két világháború még jobban elmélyített.

Az egységes Itália történetének elején a lakosság nyomora csak népmesei jelzőkkel írható le. Emiatt 1876-tól évente százezrével vándoroltak ki Amerikába (1901-ben félmillióan, 1913-ban 872 000-en),⁸ míg az otthon maradtak sokasága sok gonddal-bajjal küszködött. Alultápláltság, járványok (malária, pellagra), rossz lakás- és létfeltételek ferde árnyékot vetettek a „napfényes” Itáliára. A kies tájakon *brigantik* és *banditák* (tipikus olasz eredetű jövevényszavaink) szedtek sarcot, az agrárvidékek mezítlábasai csatangoltak jobbra-balra megélhetést keresve. Garibaldi vörösinges harcosai egykor, szicíliai partraszállásuk után (1860), döbbenten bámulták a saját kezűleg kikészített, primitív kecskebőrökbe bújít pásztorokat, akiknek öltözeke még hosszú ideig hiányos vagy szegényesen átlagon aluli. Szicilián, Szardínián, Nápolyban és Rómában népes családok laktak barlangokban, nem kevés településen egy-egy szalma-

⁸ Denis MACK SMITH: *Storia d'Italia 1861–1958*. (I–II. k.) Editori Laterza, Bari, 1965. I. k. 373.

zsákon tucatnyian háltak – nem egy esetben emberek és háziállataik egy fedél alatt... Nem csoda tehát, hogy Itáliát keresztül-kasul átszelte a jobbító lázadás ösztöne, az olasz ember reneszánsz humanizmusából fakadó, világot megváltó szenvedélye, szocialisztikus eszmeisége, pontosabban mondva – hogy a dél-olaszországi „Két Szicília” királyságában regnáló Bourbon-ház utolsó uralkodó mohikánját, II. Ferencet idézzem – a „kommunista partizánkodás”.

A Nápolyban közkedveltségnek nem örvendő koronás főről nem sok dicsérő szót jegyeztek fel, de az nem állítható róla, hogy ne ismerte volna királyságának társadalmi miliójét. 1878-ban már mint párizsi száműzött értesült az anarchisták legújabb sikertelen merényletéről, amelyet Giovanni Passanante követett el I. Umberto ellen, és amely az exkluzív szalonokban nagy riadalmat keltett. Éppen egy arisztokrata honfitárssal folytatott kellemes kávéházi tereferét, s a hír hallatán kijelentette: nem lepték meg a történetek. Azok ott, a Passananték Basilicatában (a tettes szülőföldjén) mind szocialisták, „pontosabban kommunista partizánok”, és régi doktrinájukhoz híven földosztást akarnak. II. Ferenc arra is emlékezett, hogy amikor elődjével, I. Ferencsel épp Basilicatában tettek látogatást, fenyegető tömeg vette körül őket, kénytelenek voltak alkalmi menedékbe húzódni.⁹

II. Ferenc szavainak igazát nem kezdte ki a múlt idő: a Dél agrárproletárjai 1919–1920-ban és 1945 után is földfoglalásokkal követelték a paraszti juszt. Csak az 1950-es években már halaszthatatlanná vált agrárreform, az agrár-tulajdonviszonyok lényeges módosulásai fogták vissza az akkor még mindig feudális latifundiumokra törő népi megmozdulásokat. Az agrárvidékek rebellis

⁹ Giuseppe GALZERANO: *Giovanni Passanante*. Galzerano editore, Salerno, 1997. 47. – A szerző, s egyben kiadó *A nép emlékezete és cselekedetei* c. sorozatában anarchisták, radikális forradalmárok tetteinek összegyűjtött dokumentumait adta közre.

indulata ezután sem lankadt – a baloldali politikai mozgalmak kiapadhatatlan utánpótlásának hosszú ideig fontos komponense volt. Nem kevésbé harcos baloldali osztagok választódtak ki az északi iparvárosok bér munkásai közül. A Dél, a Mezzogiorno nyomorúságban tengődő szegényparasztjai, a napszámos kétkezi földmunkások (*braccianti*), valamint Po-síksági testvéreik, az anarchizmussal beoltott proletárok az ország egész területén ösztönösen vonzódtak a szocialista és kommunista eszmékhez. Ezek eredetét és a kiegyensúlyozottabb reformizmusnak az emíliai, venetói, lombardiai termelési kultúrákba eresztett gyökereit Antonio Labriola a középkori városállamok reneszánsz virágzására, politikai felépítményére vezette vissza: a kapitalizálódás, a tőkés termelési mód kiindulási fázisára, amelynek feltételei között a Firenzében kitört *ciompi* felkelés már megrajzolta a munka-tőke, a gazdagság-szegénység ellentétének és feloldásának szervezkedési előképét.¹⁰

Olyan kiváló liberális, idealista filozófus, mint a szocialista világnézettől felmérhető távolságot tartó Benedetto Croce, nevezetes értekezésében tért ki arra, hogy az olasz munkás az eszmei áramlatok közül elsősorban a szocializmusban ismeri fel magát, sőt egyetemi munkája közben azt is tapasztalhatta, mennyire rabul ejti hallgatóit a szocializmus eszmevilága.¹¹ Croce, Labriola és II. Ferenc egymástól rendkívül elütő személyiségek, következtetéseik mégis szinte azonosak, s a történelem későbbi menete sem cáfolta meg őket.

Az olasz munkásmozgalom történetének kezdeteitől fogva számtalan adat tanúskodik arról, hogy a kibontakozó szervezkedések mennyire élénkek és történelmi

¹⁰ V. ö. Gastone MANACORDA: *Il socialismo nella storia d'Italia*. Editori Laterza. Bari, 1966. 218.; Antonio LABRIOLA: *Tanulmányok a történelmi materializmusról*. Kossuth Könyvkiadó, 1966. 53.

¹¹ Benedetto CROCE: *Storia d'Italia dal 1871 al 1915*. Editori Laterza, Bari, 1966. 79–80. (Croce művének első kiadási éve 1927.)

beágyazottságúak voltak. A liguriai Altare községben például a kézműves üvegesek már 1855-ben – felismerve az összefogás gazdasági és társadalmi potenciálját – megalapították az első olasz termelőszövetkezetet, teljes egészében „alulról” építkezve.¹² Nincs még politikai párt, nincs szakszervezet, nincs központi irányítás. 1848 óta működnek a Mazzini-féle önszegélyező munkásegyletsületek, de formális politikai párt csak 1880-ban, Milánóban alakult meg Bakunyin anarchista kampánya után. A neve Munkáspárt, *Partito Operaio* volt, zárójelben hozzáillesztve a 39 évvel később Mussoliniék által elorzott és kisajátított „fascio”¹³ kifejezést. A latin „fascies” – összekötözött vesszőnyaláb, mint az összetartozás jele – sűrűn előfordult a munkás- és más társadalmi szervezetek elnevezéseinél. 1893-ban például Palermóban és a közeli Corleone, illetve Piana dei Greci településeken munkások és parasztok szintén használták szervezeteik aposztrofálására. Különbözik mindhárom szicíliai helység hírhedt a maffia rémtetteiről – nem véletlenül, ugyanis a helyi notabilitások érinthetetlen hatalmuk megóvása érdekében a munkásszervezetek megfélemlítésére válogatás nélkül alkalmazták a bűnszövetkezet gyilkos módszereit. A szicíliai parasztok 1894-ben, a milánói munkások pedig 1898-ban felkeléssel adtak nyomatékot életkörülményeik javulásáért és jogaikért indított harcuknak, amire a kárhatalom véres megtorlással reagált. Milánóban egy Bava Beccaris nevű tábornok ágyúval lövetett a tüntetőkre. Szicílián és Szardínián is sortűzek dördültek. Egyedül Milánóban hetvennyolcan, másutt ötvenen estek áldo-

¹² *I socialisti a cura di Aldo De Jaco*. Editori Riuniti, Roma, 1974. 357. – Az 1965-ös, római kiadású szövetkezeti évköny 1854-re datálja az első munkásszövetkezet, a rakodók szervezete létrejöttét. Ugyanez a kiadvány (*Annuario generale della cooperazione italiana*. Editrice cooperativa, Roma, 1965.) 1915-ben 2408 fogyasztási és 3022 termelőszövetkezet nyilvántartásáról számol be.

¹³ *I Socialisti a cura di Aldo De Jaco*. I. m. 358.

zatul a tűzparancsoknak.¹⁴ 1968-ig időről időre véráldozatokat követeltek a hatalom erőszakszervezeteivel való összecsapások.

A politikai krónikában megkülönböztetett helyet foglal el az 1892-es év, amikor az olasz munkásmozgalom meghatározó szervezete, most már „szocialista” elnevezéssel, a Genovában megrendezett kongresszuson modern párttá vált. A kongresszus eredményeként egyesültek az addig megfogant munkáspárt-embriók, mozgalmi sarjadzások. Az időközben gomba módra szaporodó termelési és fogyasztási szövetkezetek (katolikus, „fehér” bázison is) szélesebbre nyitották a tájegységenként tagolódó, lokális színezetű mozgalmi hagyományok skáláját. A sokszínű, különféle forrásokból merítő szervezkedések két nagy vonulatban izmosodtak. Egyik a radikalizált anarchista irányzat, amely táptalaja lett az anarchoszindikalizmusnak és a forradalmár orientációnak; a másik a legalitáshoz, a törvényességi előírásokhoz igazított reformista fokozatosságnak lett a bölcsője. Mindkét irányzat helyet talált magának a Szocialista Pártban, amelynek bizonytalan egységét aláasta a munkásosztály politikai jövőjének és konkrét harci helyzeteinek más és más megítélése. Gramsci 1921-ben a párt megtett útját és egységének megbomlását így foglalta össze: „... a párt és a mozgalom az öntudatra ébredés és a felkelés spontán mozgolódása, felszabadító mozgalom, amely alaktalan, tumultuózus formákban kezdődött, önmagáról nem alkotott túl világos képet, de telve volt hévvel és a fejlődés minden lehetőségével, mindenekelőtt a kezdeményezés termékeny szellemével, kitartó cselekvési akaráttal. Később azonban teoretikusainak, vezetőinek és ihletőinek hatására arra a sorsra jutott, hogy a legsivárabb, száraz, steril – vigasztalanul steril –

¹⁴ Giampiero CAROCCI: *Storia dell'Italia moderna*. Tascabili Economici, Newton, Pioltello (Milano), 1995. 31.

19. századi filozófiai gondolathoz, a pozitivizmushoz közeledjék. Maguk a tömegek álltak bosszút ezért.”¹⁵

Az idézet végének vészjósló hangütése utal az első világháborús válság Szocialista Pártjának áramlat- és frakcióképző differenciálódására, az 1921-re bekövetkező állapotokra, amelyek közepette a párt 1921-es livornói kongresszusán a forradalmi irányzat képviselői, a kommunisták, új pártot alapítottak. A pártszakadás elkerülhetetlen állomása, egyben fájdalmas és drámai aktusa az olasz munkásmozgalom történetének. Emésztő vitái úgyszólván sohasem csitultak el.

A szakadásban felszínre törtek az olasz munkásmozgalom fejlődésének belső kínjai és ellentmondásai. Ezek két alternatívában összegződtek. Az egyik az érlelődő és futótűzként terjedő forradalmi hullámból fakadó út lehetősége volt, míg a másik az adott körülmények közötti, nem kevésbé létjogosult reformer irányzatú evolúciós lehetőség. Utóbbi vonatkozásában nem téveszthetők szem elől az olasz kapitalizmus rendellenességei és gyengeségei, az egyenlőtlen fejlődés állapota, a forradalom általános, objektív és szubjektív feltételeinek viszonylagos kialakulatlansága. A munkásmozgalom ennek a sajátságos, ellentmondásos helyzetnek megfelelően két szárnyra bomlott, és a két oldal, egyesítő szintézis helyett kétértelmű húzva, megbomlott politikai hadrendben sorakozott a megoldásra váró helyzetben. A társadalom átalakítására hivatott osztály nem tudott a feladat magaslatára emelkedni, nem tudott megoldást produkálni. A munkásmozgalom kommunista szárnya – a mozgalom töredéke – jól érzékelte a szocialista párt cselekvésképtelenségét, de a bekövetkező szakadás, az erők megosztottsága folytán nem tudta elejét venni az újabb károknak. Gramsci érzékelte a veszélyt, figyelmét

¹⁵ Antonio GRAMSCI: *Socialismo e fascismo*. L'Ordine Nuovo, 1921–1922. Einaudi Editore, Torino, 1971. 12–13.

azonban lekötötte a válság és a válság résein átszűrődő forradalmi reménysugár.

*

Az első világháború egész Európára mérhetetlen pusztítást, szenvedést és nélkülözést, tízmilliók halálát hozta, a túlélők vállára pedig minden addiginál súlyosabb terheket rakott. Mind a frontokat megjárt harcosok – közülük nem keveseket a földhöz jutás ígéretével vitték a vágóhidakra –, mind a hátországiak számon kérték az uralkodó osztályok, a politikusok felelősségét. Olaszország súlyos politikai harcok, elkeseredett osztályütközetek színterévé vált. 1919-ben 1800 sztrájk tört ki, és másfél millióan vettek részt bennük. A referencia-számok 1920-ra feldagadtak kétezerre, illetve 2 millió 300 000-re.¹⁶ A parasztok földeket, a munkások gyárakat foglaltak el, szemük előtt az orosz példa lebegett. Az 1914-es torinói háborúellenes „vörös hét” analógiájára 1919-et és 1920-at „vörös két év”-nek keresztelte el a köznyelv, amit a történetírás is magáévá tett. A parlamenti választások szintén a megváltozott politikai helyzetről tanúskodtak: a Szocialista Párt 32,4 százalékkal nyert (az 1 834 792 voks 156 képviselőházi mandátumot ért).¹⁷ A párt azonban nem tudta kihasználni választási sikerét. A különböző parlamenti alkudozások hatalmon tartották a régi liberális demokrácia bajnokait, miközben a sztrájkok és a tüntetések a polgári lakosságban negatív közhangulatot, szinte pánikot teremtettek. A középosztály, a „kézműves és kisiparos” Itália, a jómódú polgárság biztonságát és nyugalalmát féltette. Ezt az ellentmondásos, manipulálható közvéleményt lovagolta meg a

¹⁶ Giorgio CANDELORO: *Storia dell'Italia moderna*. 8. k., Feltrinelli, Milano, 1989. 281., 283.

¹⁷ Uo. 301.

munkásmozgalom előretörésére reagálva a leplezetlenül fasisztoid jobboldal, s egyre durvábban beavatkozott az események menetébe. A „vörös két év”-re két „fekete” következett, jóllehet a liberális és konzervatív politikai irányítók eleinte bizonytalankodtak a fasizmus igénybe vételét illetően. Felismerték azonban, hogy a társadalom középrétegei az ország megmentőiként üdvözlék a feketeinges alakulatokat. A rémült uralkodó osztály kapva kapott ezen a lehetőségen.

A Szocialista Párt hiába nyerte meg a választásokat, hiába lett egyszerre első számú politikai párt, tehetetlenségében nem tudta a megoldás irányába elfordítani a helyzet kulcsát. Gramsci becslései szerint 80 000 párttagból (az összlétszám 200 000 körül mozgott) 60 000-en valamilyen funkcionáriusi állást töltöttek be a pártapparátusban, a szakszervezetekben, a helyi közigazgatási hivatalokban (több mint kétezer települést vezettek és igazgattak a szocialisták), a szövetkezetekben, a parlamenti frakció fizetett állásaiban. Tehát a párt káderei féltették az egzisztenciájukat. A tagság jelentős hányada „hivatalból” a fokozatos és lépcsőzetes reformoknak, a kapitalizmus mind teljesebb kiépítésének volt az elkötelezettje, és irreálisnak, időszerűtlennek vélt mindenféle forradalmi akciót. A pártban uralkodó szociáldemokrata nézetrendszer az ipari fejlődés gyengeségéből, a mezőgazdaság félf feudális és félkapitalista állapotából, a szenvedő agrárproletariátus szétagolt izoláltságából indult ki. Itáliát éretlennek látta a szocializmusra, s az elmaradottságon reformeszközökkel kívánt lépésről lépésre változtatni. Mindez az aktivizálódó kommunista magatartáshoz képest belenyugvásnak, beletörődésnek, a kapitalizmusból a szocializmusba való „belenövésnek” tűnhetett.

A párt meghatározó reformista frakciója mellett a másik nagy áramlat az ún. maximalizmus volt, amely szavakban sokat, a „maximumot”, a forradalmat mondta

céljának, nem rettent vissza a forradalmi, kommunista típusú frázisoktól sem, de ennél nem ment tovább. A párt 1919-es bolognai kongresszusa többségi határozatban mondta ki a proletárdiktatúra elvének elfogadását, de politikai gyakorlatában semmi jelét nem mutatta annak, hogy ténylegesen meg is akarná valósítani. Ilyen körülmények között a munkás- és paraszttömegek nagyobbik fele nem készült a forradalmi megoldásra, a forradalom szikrái csak a nagyipari proletariátus észak-olaszországi központjaiban (Torino, Milánó, Genova), e nagyvárosok környékén és a hagyományosan lázadó szellemű, de egymástól elszigetelt emiliai, romagnai, toszkánai körzetekben, illetve az agrárproletariátus szétszórt, az ipari zónáktól távoli gócaiban izzottak. A szikrák megmegvillanva kipattantak sokfelé, de az országot elborító tűz nem csapott fel belőlük. 1917 példájára szó esett ugyan kommunista-bolsevik típusú forradalomról, ám ez csírájában elhalt, mielőtt a gyakorlat próbáján átesett volna. A változó intenzitású események a háború vége felé, 1917 márciusától 1921 márciusáig lendületesebbek lettek; miként Gramsci később, a *Börtönfüzetekben* megállapította, ez a periódus a politikai „mozgóháború” időszaka, majd ezután érkezett az „álló-” vagy „pozícióháború” időszaka. Itáliában ez a gyakorlatban, Európában az ideológiában jelentett fasizmust.¹⁸

1917 után az orosz példa hatására a kapitalizmus megdőltének, a kizsákmányolás eltörlésének távlata fellelkesítette a proletárokat, mozduló akaratukat forradalmi irányba terelte. Reménykedtek egy új, igazságos, egyenlőségi társadalom megteremtésében, s reményük a lehetséges forradalom anyagi erejévé acélosodott; ám ez a tudat nem az osztály többségéé volt, a tömegek másik jelentős részében a szociáldemokrata ideológia befolyása

¹⁸ Antonio GRAMSCI: *Quaderni del carcere*. Giulio Einaudi editore, Torino, 1975. 1229.

alatt kételyek támadtak a bolsevik prófeciát illetően. A pártban vitákat kavart az alternatíva realitása vagy irrealitása. Mindkét eshetőségnek voltak hívei és ellenzői.

A lelkes és forradalmasodó tömegek élére álló vezetők – Nápolyban Bordiga (aki mögött valójában nem tolongtak szervezett, nagy tömegek, inkább csak a szegénynegyedek ösztönös lázongói), Torinóban Gramsci, Togliatti, Terracini, Tasca (mögöttük már megtalálhatók voltak szervezett és harcedzett gyári munkások) – 1917 fordulatóban a megvalósítható szocialista típusú forradalomnak, a kapitalista rend megdöntésének originális jelentőségét látták. Jelszavuk a munkásosztály „új rendjé”-nek bevezetése lett. Az „új rend” a munkásosztály politikai hatalmára épülő demokratikus öngazgatás, a demokratikusan választott tanácsok rendszere, amelynek csírái már éledeztek a torinói gyárak ún. belső bizottságainak választmányjaiban. A belső bizottságok nem elvonatkoztatásokban utánozták az orosz-szovjet eszme gyakorlatát, hanem kereteiben az olasz munkások sajátosan szervezkedtek. Természetes úton tanácsokká fejlődtek, és 1919/20-ban – amikor a háború következményeiként „gyógyíthatatlanul felborult a kapitalista termelés nemzetközi egyensúlya”,¹⁹ bomladozott az első világháborús és háború utáni nemzetköziesedő szisztéma – kezükbe vették a termelési folyamat ügyes-bajos dolgait, s kísérletet tettek sorsuk irányítására a gyárakon kívül is. A kísérlet kísérlet maradt; sikeréhez nem kedveztek sem a nemzeti realitások, sem a nemzetközi feltételek, mindazonáltal a politikai harcok élményei leülepedtek, és nyomot hagytak az osztálytudatban.

Gramsci az oroszországi szovjet példa és a torinói üzemi bizottságok tapasztalatai alapján dolgozta ki saját tanácseszméjét. Elképzelése szerint a műhelyekben vá-

¹⁹ Antonio GRAMSCI: *Pensare l'Italia*. Fondazione Istituto Gramsci, l'Unità, Roma, é. n. 117.

lasztott belső bizottságokból delegált képviselők választják meg az üzem, illetve az üzemi vagy gyári vertikális struktúra felső szintjéig bezárólag az üzemi tanácsokat, majd innen továbbhaladva, a szakmai ágazatokon keresztül futtatva a választásokat, létrehozzák a szakmai és ágazati tanácsok szerveit. A kisipari, kézművesipari munkahelyeken, valamint a lakóhelyi közösségekben ugyanígy választott tanácsokkal egészült volna ki az „új rend”, amelynek csúcsán a „proletár diktatúra”, a „proletár állam modellje” emelkedett volna. A gyári tanácsot Gramsci a munkásállam „első sejtjének” nevezte, „mivel – mint írta – a tanácsban képviselve van a munka minden ága annak arányában, ahogy az egyes szakmák, a munkaágazatok hozzájárulnak a közösség számára előállított produktum megtermeléséhez. Az intézmény az osztályé, társadalmi [jellegű]. Létének értelme a munkában van, az ipari termelésben, vagyis az állandó tényezőben és nem a bérben, nem a munkamegosztásban, nem az ideiglenes tényezőkben, amit éppenséggel meg akarunk haladni.”²⁰

Eltekintve attól, hogy ebben az 1919 őszen megjelent cikkében a munkamegosztás jelentőségének kiiktatásával lehetetlen tézist állít fel, továbbá eltekintve attól a naivitástól, hogy a tanácsi eszme alkalmazását világméretű, egységes rendszerben gondolta el, Gramsci írása a forradalmi gondolkodásban rejlő fantáziát és reményt, az életre kelt mozgósító erőt, az „új rend” hitét hirdette. Egy másik, 1920 nyarán publikált írásában a tanácsi szervezet „kommunista internacionáléjában” vizionálta a világtermelési folyamat egyesítését: az angol szénegyesítik az orosz olajjal, a szibériai gabonával, a szicíliai kénnel, a piemonti rizzzsel, a stájer erdők fájával.²¹ *Új Rend*

²⁰ Antonio GRAMSCI: *Scritti politici*. Editori Riuniti, Roma, 1973. II. k. 35.

²¹ Uo. 124.

– *Ordine Nuovo* – került a torinói szocialista pártszervezet általa szerkesztett újságjának címlapjára. Gramsci és harcostársai a szerkesztőség irányítását amolyan „belső puccsal” ragadták magukhoz. Hozzájuk csatlakoztak és a szerkesztésbe is bekapcsolódtak a város üzemi munkásai, az autógyári szerelők, vasöntők, esztergályosok és a többiek; emellett fegyveres szolgálatban védtek lapjukat a meg-megújuló fasiszta rohamoktól. Ez volt az a Gramsci vezette torinói mozgalom, amely fel akarta számolni a háborús károkat, meg akarta változtatni a munkáslét általános körülményeit, új világról, új rendről álmodott.

A torinói tanácsmozgalom résztvevői értesültek az orosz példa nemzetközi kisugárzásáról az angliai *shop stewards*, az amerikai *Industrial Workers of the World* nevű osztályharci formációk és más hasonló szerveződések megjelenése kapcsán, összefüggésben a magyar, a szlovák, a bajor, továbbá a német tanácsköztársaság kikiáltásával és a gyarmati világban helyenként nagy régiókat felölelő felszabadító harcokkal. Úgy tűnt, a világforradalom lokomotívja zakatolva halad előre. Gramscit hatalmába kerítette a forradalmi lelkesedés, tanulmányozni kezdte, miképpen alkalmazható Nyugaton a szovjet tapasztalat, de elkerülte a szovjet-orosz minta másolásának buktatóit, amit kifejezetten intellektuális képességeinek, kapacitásának, az olasz társadalmi-politikai környezetből, a helyi munkásmozgalmi kultúrából merített tapasztalatok európai látókörű feldolgozásának köszönhetett. E feldolgozási folyamat több szakaszban ment végbe, s börtöneibeiben fejeződött be; eredménye pedig egy új, eredeti, nyugatiasított, kommunista társadalomátalakító politikai irányvonal.

Írásai 1919/20 fordulóján és az 1920-as évek legelején a szovjet eszme és cselekvési módszer különböző szempontjait tárgyalják, ragaszkodva azok eredeti tar-

talmához és jelentéséhez. Gramsci a szovjet eszme demokratikus értékével, a kapitalista rend megdöntésének jelentőségével azonosult; úgy gondolta, hogy a szovjetek „új rendje” a burzsoázia gazdasági-politikai hatalmával szemben képes megvalósítani a demokratikus társadalmi berendezkedést, amely megszünteti a kizsákmányoló tulajdonos és a kizsákmányolt munkás – úr és szolga – viszonyát. Ezt értette leninizmuson, ezért azonosult eszmeiségével, és ezért vállalta olaszországi terjesztését. Újságcikkeiben, pártbeli és közéleti szereplései során a 1917-es forradalom és a forradalomból kibontakozó társadalomátalakító tevékenység jellegzetességeit magyarázta, s nem rettent vissza a forradalom vitatott mozzanataitól sem. Pártfogóan írt hovatovább a CSEKA ellenforradalmi kísérleteket leszerelő, az új munkáshatalom megszilárdításában pörölycsapásokat osztó ökléről is.²² Egy másik, *A Szovjetunió a kommunizmus felé* című cikkében szociáldemokrata képviselővel vitatkozva cáfolja a kommunizmus csődjének sajtópropagandáját: „Baldesi... jó szociáldemokrataként – írta ironikusan – nagyon sajnálja, hogy a bolsevikok 1917 októberében szocialista forradalmat csináltak, mivel – szerinte – a cárizmus megdöntése után jobb lett volna egy burzsoá és demokratikus rezsim, egy olyan rezsim, amelyik a proletároknak minden másnál nagyobb gyönyörűséget nyújt; annyira sajnálkozik, hogy már-már támogatná ő az agrárreformot, csak elfelejti, hogy földet kizárólag a proletárforradalom adott a parasztoknak. Vagyis elfelejti, hogy Oroszországban 1917. februártól októberig, az egymást követő különböző kormányok imperialista és burzsoá kormányok voltak, amelyek soha nem valósí-

²² Antonio GRAMSCI: *La costruzione del Partito Comunista (1923–1926)*. Giulio Einaudi Editore, Torino, 1971. 372–373.

tották volna meg az agrárreformot, amiért a demokraták és a reformisták szavakban oly nagyon lelkesednek.”²³

Vigyázat! Gramsci nem hogy a szovjet állam bukását nem láthatta, de szabad és aktív politikusként nem érte meg az erőszakos kolhozosítást, az orosz-szovjet mezőgazdaság kétségbeejtő lepusztulását, az eredeti szovjet és bolsevik forradalmi szándékok ordító elfajulását, részben beigazolódott irrealitását vagy ellehetetlenülését – tehát mindazt, ami a nemzetközi elszigeteltséggel együtt előre nem láthatóan csődbe vitték az 1917-es elkötelezettségeket. Írása 1926. szeptember 7-én született, olyan időpontban, amikor úgy tűnt, hogy a szociáldemokráciától a kommunista-bolsevik típusú forradalmi párt veszi át a zászlót, s minden tudatosan cselekvő forradalmi munkáspolitikus azt látta, ez a párt fogja megvalósítani a forradalmi munkás-paraszt szövetséget és végrehajtani a földosztást. Az orosz-szovjet példa, a tanácseszmé eredeti tanulsága ebben rejlett. Más kérdés, miként változtak meg a szovjet tapasztalatok eredeti útmutató értékei, hogyan, miben és miért tértek el az eredeti agrárpolitikai elképzelésektől, a demokratikus tanácsválasztói gyakorlattól először Szovjet-Oroszországban, majd a bolsevik módszereket már hibáival együtt mechanikusan átvevő „szocialista táborban”.

Korábban, a munkásmozgalmi szakadás kezdetén kibontakozó stratégiai-taktikai megfontolások, eredeti érték differenciák és érték választások okozták Olaszországban a szocialisták megosztottságát, amely a kommunista párt megszületésében érte el tetőfokát, leválasztva a reformista áramlatról az 1917-re mint forradalmi jelentőségű példaértékre hivatkozó kommunista irányzatot. A szakadást és az azt követő politikai helyzetet Gramsci az akkori viszonyoknak megfelelően a következőképpen értékelte: „A szakadással beállt súlyos események

²³ Uo. 316. – Gino Baldesi szocialista párti szakszervezeti vezető.

kétségkívül világosan felfedték a kommunisták és a szocialisták közti lényegi különbséget. A különbség a módszerben és a történelmi tények interpretációjában van. A szocialisták soha nem értették meg a soron levő osztályharc periodus belső lelkületét; nem értették, hogy az osztályharc valamely pillanatában valamilyen ösztönzéstől az átmenet nyílt háborúba fordulhat át, amely a proletariátus részéről csak a hatalom megszerzésével fejeződhet be. Mivel nem értették ennek a történelmi periodusnak a lelkületét, a szocialistákból hiányzott a munkás- és parasztosztály új kormányzási formákra orientálásának módszere. A szocialisták azt hiszik, hogy a két osztály harcának terminusai ugyanazok, mint a háború előtt. A szocialistáknak a háború és az orosz forradalom nem jelent semmit, továbbra is a régi módszerükben bíznak, és a szocializmust távoli célnak látják. De a Szocialista Pártban, mint mondják, vannak kommunisták is, vagyis akik megállapítják, hogy forradalmi periodust élünk. A kommunisták – egy időben forradalmár maximalistáknak nevezték magukat – a Szocialista Párt többségévé kívánnak válni. Ezek azonban csak szavak. A valóságban kiderült, hogy ugyanannyit érnek, mint a többiek, valójában nem tudták kimunkálni a saját, a szocialistákétól eltérő kommunista módszerüket. A Szocialista Párt az összes általános forradalmi megállapítás ellenére mindinkább jobbra húzott. A Szocialista Pártban maradó kommunisták a párt jobbszárnyát követték. Jelenleg csak két módszer áll előttünk: a III. Internacionáléhoz csatlakozó kommunistáké és a szocialistáké.”²⁴

Gramsci sorai hűen tükrözték a szocialista párt belső erjedését, a különböző áramlatok differenciálódását és azt, hogy a kommunista csoportok határozottan a Ko-

²⁴ Antonio GRAMSCI: *Socialismo e fascismo*. I. m. 103–104. – A III. vagy Kommunista Internacionálé 1919-ben alakult meg Moszkvában a fiatal kommunista mozgalom összefogására és a világforradalom elősegítésére.

mintern irányvonalát választották. Következésképpen elkerülhetetlen volt a pártszakadás, amely 1921-ben, a livornói kongresszuson történt meg: a kommunisták elhagyták a szocialista kongresszus helyszínét, a Goldoni Színházat, és egy másik színházban, a San Marcóban deklarálták az új párt megalapítását. A livornói szakadást mindössze egy nem jelentéktelen, de nem is átütő erejű kisebbség hajtotta végre: az Amadeo Bordiga és Antonio Gramsci körül csoportosuló két kemény mag, összesen negyvenezer párttag. A Goldoni Színházban a kongresszuson még ötvennyolcezernek a képviselőjét regisztrálták; a taglétszám kis idő múltával harmincezer körül állapodott meg. A párt a számok szerint is lenini káderpártnak, az aktivisták és propagandisták pártjának a modelljét követte: a gyakorlatban egyelőre szűk szekta, mai fogalmazásban elit csoport volt. Az ismeretebb káderek közül az új párthoz csatlakozott Anselmo Marabini, az emiliai agrárszocialisták vezetője; Egidio Gennari, firenzei újságszerkesztő; Isidoro Azzario és Spartaco Lavagnini a vasutasoktól; a borbély Giovanni Germanetto;²⁵ két tekintélyes vasmunkás: a toszkán Ilio Barontini és a torinói gyárfoglalások jeles egyénisége, Giovanni Parodi. A pártalapítók nagy része fiatal, legtöbbjük életkora alig haladta meg a húsz évet. Az 1889-es születésű Bordiga, az 1891-es Gramsci a harmincasok már tapasztaltabb, higgadtabb generációjához tartozott, a tőlük fiatalabb, 1900-as évjáratú Luigi Longo és társai – Arturo Colombi (1900), Giuseppe Dozza (1901), Pietro Secchia (1903), Vittorio Vidali (1900)²⁶ – alkották azt az ifjú és friss törzsgárdát, amelyik sehogyan sem békélt meg a forradalmi konfrontációjú eseménysortól idegenkedő régi szocialista pártvezetés tehetetlenségével.

²⁵ Egy borbély emlékezései című könyvét a Révai Könyvkiadó 1950-ben publikálta. Kordokumentumként ma is megállja a helyét.

²⁶ Paolo SPRIANO: *Storia del Partito comunista italiano*. I. k. Giulio Einaudi editore, Torino, 1967. 44.

Az új párt, az Olaszországi Kommunista Párt, később Olasz Kommunista Párt (OKP) első főtitkára Amadeo Bordiga volt. Határozott, parancsnok típusú vezetőnek mutatkozott, aki meg volt győződve a küszöbönálló forradalom győzelmi esélyéről. Nézetei téveseknek bizonyultak, és tévedéseit nem is tudta feldolgozni, hanem újabb és újabb baklövésekkel tetézte azokat. Mérnöki racionalitás, doktrinárság jellemezte (szakképzettségét tekintve agrárgépész mérnök volt), a szakadást ellenző szocialistákkal szemben szektás, szűklátókörű politikát folytatott, s hamarosan alkalmatlanná vált a főtitkári poszt betöltésére. Bordiga egyébként megszemélyesítette az olasz munkásmozgalmában sokszor előforduló értelmiségi szabadosságot, a parttalan elvi-eszmei következetlenségre való hajlamosságot. A jelenség Bordigán túl is bőven szedte áldozatait a munkásmozgalmi vezérkarokból. Közismert kuriozitás maga Mussolini, aki a szocialista pártújság, az *Avanti!* főszerkesztőjéből lett fasiszta vezér.²⁷ Bordigáról még annyit, hogy a szélsőjobb jutott – Nicola Bombaccihoz, egy másik kommunista pártalapítóhoz hasonlóan, aki utóbb Mussolini

²⁷ Mussolini pálfordulásának előzményeiből idézem az anarchista vezető, Andrea Costa halálakor mondott gyászbeszédének részletét, amelyet az *Osztályharc* nevű újság 1910. január 22-én közölt: „A mi nagy családukból egy ember meghalt: olyan valaki, akit apánknak hívhatunk. Andrea Costának nincs szüksége hivatásos irodalmárok retorikai dózissokkal bölcsen kombinált gyász-dicséretére. Nem az az ember, aki mindenkihez tartozna. Andrea Costa a miénk, a munkásoké, a szocializmusé! Mi apánknak nevezzük őt, bár bizonyos szemérmesség arra figyelmeztet bennünket, hogy nem vagyunk rá méltók.” (Antonio GRAMSCI: *Socialismo e fascismo*. I. m. 432.) Pálfordulás „műfájában” Mussolinivel egy lapra tehető Nicola Bombacci „teljesítménye”. Politikai sarlatánsága vetekszik a Ducééval. Bombacci mint Leninért lelkesedő, Moszkvába zarándokló megválasztott kommunista párti parlamenti képviselő 1923-ban a bolsevizmus és a fasiszmus „affinitásáról” szónokolt a parlamentben. A párt kénytelen volt lemondani mandátumáról. (V. ö. Antonio GRAMSCI: *La costruzione del Partito Comunista Italiano*. Id. kiadás. 82.)

szolgálatába szegődött és osztozott a végzetében is: 1945 áprilisának végén, a Comói tó partjánál mindkettőjüket agyonlőtték a partizánok.

A Szocialista Párt élvonalbeli vezetői csaknem egytől egyig (Costantino Lazzari főtitkár vagy Filippo Turati, Giacinto Menotti Serrati, Claudio Treves, Emanuele Modigliani és a többi mozgalmi tekintély)²⁸ ragaszkodtak a történelminek nevezhető párt egységéhez, s állást foglaltak a szakadás ellen. A kongresszusi küldötteket ebben a szellemben győzködték – mint láttuk, nem eredménytelenül. A pártegység dogmája, az egységben szunnyadó erő mítosza béklyózó hatást gyakorolt, ám túllépett rajta a rohanó tempójú politikai helyzet, az első világháborús válság szülte forradalmi felbuzdulás. Forradalmi válságok követték egymást a 20. század derekáig, egészen az 1968-ig terjedő időkig. Ezután reformperiódusok töltötték ki az évszázadot, visszamenőleg is felülvizsgálva a reformizmus történelmi értékeit, amelyek azonban nem semmisítik meg bizonyos helyzetek szükségszerűségként felmerülő forradalmi döntések létjogosultságát.

Bármiképp vélekedjünk is a „rövid évszázad” forradalmairól és a forradalmak megrázkódtatásairól, a társadalmi változásokról, az ezek sorát bevezető 1917-ről, az oroszországi Október visszavonhatatlanul bebizonyította a szocialista irányú forradalom megvívásának lehetőségét, azt, hogy a kapitalista világrend láncának eltépése nem lehetetlen, hogy a kizsákmányolás, a népnpyúzás nem örökkévaló. Leváltható, felcserélhető rendszer: lé-

²⁸ „Történetírói” meglepetésre az idős anarchista, Enrico Malatesta nem csatlakozott a kommunistákhoz. Szocialista párti hűségnyilatkozatát lásd *Resoconto stenografico del XVII Congresso Nazionale del Partito Socialista Italiano (Livorno 15–20 gennaio 1921)*. Edizioni Avanti!, Milano, 1962. 415–416. A kongresszusi erőviszonyok egyébként a küldöttek szavazatai szerint a következőképpen alakultak: a centrista többség 98 028, a kommunisták 58 782, a reformisták 14 695 szavazatot kaptak. Az eredmények az alapszervezeti szavazásokat számszerűsítették.

tezhet egy másik, igazságosabb, egyenlőségi elveken alapuló társadalmi rendszer. Ez a tudat generációkba öntött elszántságot és hitet, elkötelezettséget és tenni akarást; ez a tudat eredményezte a munkásmozgalom kettéválását.

*

A világháborús krízissel nemcsak a munkásmozgalom mérkőzött, és nemcsak a forradalom vagy reform alternatívája vetődött fel, hanem a válsággal szembe ment az ellenforradalom is, amely szintén „rendezni” kívánta a helyzetet. Az uralkodó vagyonos csoportok – Gramsci szóhasználatával – „plutokrata osztályok” – támogatóik és befolyásoltjaik mindenáron el akarták kerülni a munkásosztály fenyegető forradalmának diadalát. Hatalmukat foggal-körömmel védelmezték, és eszköztárukból nem hiányzott a „kutyaharapást szőrével” módszerű preventív terrorisztikus ellenforradalmi csapás sem. Gramsci többször írt a militarista puccs, az államcsíny veszélyéről, felhívta a figyelmet a fasiszta mozgalom katonai szervezettségére, hierarchikus felépítettségére és felfegyverzett egységeinek megtervezetten végrehajtott randalírozásaira. Ez az egész először Itáliában torokkolt fékevesztett rohamosztatok elszabaduló terrorjába (amennyiben eltekintünk a magyar fehér különítmények hadjárataitól). Valamivel később, még hatékonyabb és még ordasabb kiadásban, Németországban játszódtott le ugyanez. Az európai szociáldemokrata vezetők sehol sem brillíroztak abban, hogy felismerjék a fasiszmus különféle megnyilvánulásait, feltárják lényegi természetét. E vonatkozásban a kommunista mozgalom irányítói is jelentős késésben voltak, ráadásul Komintern-fórumokon a szociáldemokratákat hibáztatták a fasiszmus előretöréséért. Sok időbe telt, amíg egymásra utaltságuk az antifasiszta összefogásban evidenciává lett.

Az olasz munkásmozgalom szakadásáról készített első elemzéseiben Gramscinál is érzékelhető a helyzet megítélésének egyoldalúsága: a szociáldemokrata-szocialista vezetőket ugyanúgy bírálta, mint Lenin. Ennek az a magyarázata, hogy a korabeli olasz viták tétje rendkívül nagy volt, s a nézeteltérésekben mindkét oldalon megmutatkoztak a helyzetértékelés végletes, közös nevezőre egyelőre nem hozható különbségei.

A mindennapos viták hordalékán túl Gramsci történelmi igazságok után kutatott, igyekezett számot vetni a realitások következményeivel, és felismerte, hogy a munkásegység helyreállítására politikai okokból igenis szükség van. A munkásegység programját úgy körvonalazta, hogy feltételezte a szakadási folyamatban fogant lenini formula gyakorlati alkalmazását: „különüljetekek el Turatitól, azután egyesüljetekek vele” – mondta. A megcsontosodott nézetei mögött elsáncolt idős vezetővel már nem lehetett újraegyesülni, de személyéről és az őt követő reformista szocialistákról nem lehetett és nem volt szabad lemondani. Gramsci elvi alapállásának döntő elemévé vált a szakadás-ellenesekhez fűződő kapcsolatok alakítása. A szakadással vívódó intellektusának egyik első, különlegesen fontos dilemmája a kommunista párt létrejötte, illetve a munkásegység helyreállításának kérdése. Írásaiban nagy teret szentelt ennek. Az 1920-as évek lázas politizálása, Róma és Moszkva, Bécs és Róma közötti utazásai, külföldi tartózkodásai során született írásokról van szó – újságcikkekről, levelekről, párt dokumentumokról.

A livornói szakadásról 1923-ban Togliattinak Bécsből küldött levelében azt írta, hogy az a reakció nagy győzelmének²⁹ tekinthető. Pedig akkor maga is – nem lel-

²⁹ Palmiro TOGLIATTI: *La formazione del gruppo dirigente del Partito Comunista Italiano*. Editori Riuniti, Roma, 1962. 102.

kesen ugyan,³⁰ de teljes emberi és politikai azonosulással – részt vállalt a Szocialista Párt kettészakításában, a kommunista párt megalapításában. Utólag a szakadást azért látta a reakció nagy győzelmének, mert az olasz proletariátus többsége nem a kommunista szakadárokat választotta, hanem ragaszkodott a Szocialista Párthoz. Ezáltal eltávolodott a Kominterntől, eltávolodott a kommunista irányzat képviselte forradalmi megoldás alternatívájától, és nem ismerte fel a veszélyt, hogy a munkásosztály szervezeti-politikai egységének felbomlásával az ellenforradalmat, a fasiszta rohamosztagok előnyomulását segíti elő.

A probléma felvetése ebben a formában nem egysíkú kommentálása, nem alkalmi reflexiója a két évvel korábbi eseménynek, hanem politikai filozófiájának sarkalatos kérdése. Miután Bordiga helyett a párt főtítkárává választották, első számú vezetőként és gyakorlati politikusként, tőle merőben eltérő módon közelítette meg a történeteket.

Csak az olyan doktrinér beállítottságú forradalmárok, mint Amadeo Bordiga gondolták, hogy elég kiadni a jel- és parancsszavakat, elég a konkrét helyzethez igazítani az agitációs frázisokat, elegendő a változó szituációkban végrehajtani néhány taktikai manővert, elég az új forradalmi párt megalakítása, és a tömegek egyetlen csapással eltakarítják a kapitalizmust. Gramscit nem ebből a fából faragták. Ő tudatában volt annak, hogy a tömegek meggyőzéséhez, forradalmi cselekvésre készítéséhez hosszas politikai munkára van szükség és ehhez még számos belső, valamint külső feltételnek kell társulnia. Gramsci úgy gondolta, hogy a párt oly módon készítheti

³⁰ Paolo SPRIANO: *Storia del Partito Comunista Italiano*. I. k. I. m. 118. – A livornói szocialista kongresszuson nehezítette a helyzetét, hogy felhánytorgatták neki ifjúkori újságcikkeiben elkövetett interventista botlását (azt, hogy támogatta a háborúba való belépést), ami 1921-ben célzatosan előrángatott epizód volt.

elő a forradalmat, hogy helyreállítják a munkásosztály politikai egységét, és felsorakoztatják mellé a tengernyi sokaságú agrárproletárt és a dolgozó parasztságot.³¹ A munkásosztályban és a vele szövetséges parasztságban látta az olasz proletár-szocialista forradalom hajtóerőit, és amikor 1923 táján a párt új stratégiájáról kezd beszélni, írni, ezekre a társadalmi erőkre gondolt. Nézetrendszere, a párt stratégiájának építése alapozta meg az olasz kommunizmus társadalmi meggyökereztetését, a párt szekta jellegének megváltoztatását, kitárulkozását a társadalom élő organizmusa felé. Az egész olasz politikaelméleti gondolkodásban különös jelentőségű a tény, hogy felvetette a munkásosztály és a parasztság politikai szövetségének gondolatát, illetve a szövetségi politika széles sugarú kiterjesztését a városi és a falusi középosztályokra, civil társadalmi szegmenseikre, a szakszervezetekre, a szakmai egyesületekre, a kulturális társulásokra, a társadalmi élet szerveződéseinek szövetére.

A dolgozó osztályok politikai egységét mint alapvető fontosságú kérdést³² „egyszerűen és tisztán” fogalmazta meg egyik Moszkvából küldött levelében. A levél azért is történelmi jelentőségű és dokumentumértékű, mert Gramsci ebben ajánlotta, hogy a párt lapjának nevéül az „egység” (*l'Unità*) jelképes értelmű szót válasszák. Megértették és elfogadták ezt, a még ma is megjelenő *l'Unità* hosszú évtizedeken keresztül a párt lapjaként, „Gramsci alapította orgánusként” definiálta magát. (A fejléc ma már csak az alapító személyét vallja magáénak – a változó idők párt- és tudatszakadásának jeleként.)

Gramsci az „egység” szavánál egyértelműbbet, programadóbbat, mást vagy jobbat akarva sem találhatott volna. Az egységes munkásosztállyal összefogó pa-

³¹ A korabeli olasz statisztika négy milliő parasztot, három és fél milliő mezőgazdasági munkást tartott nyilván a négy milliő ipari foglalkoztatott mellett.

³² Antonio GRAMSCI: *Pensare l'Italia*. I.m. 10.

rasztság széles szövetsége mint forradalmi hajtóerők mozgósítása volt Gramsci politikai programja. A Dél társadalmi erőinek – parasztságának és középrétegeinek – forradalmi funkciójú értelmezése, a szervezésére teendő erőfeszítések sugalmazása pártkereteken felül emelkedő teoretikus teljesítmény volt a részéről. Miként az is, hogy a kérdéssel foglalkozó meridionalisták munkáit kritikailag elemezte, és rámutatott szemléleti korlátaikra, arra, hogy liberális vagy konzervatív demokratákként felfogásukat és nézeteiket szembeállították a munkásosztállyal.

A Dél, a Mezzogiorno Itália alapvető fontosságú nemzeti kérdése, a társadalmi feszültségek egyik fő generátora.

A szárd Gramsci – a magára hagyatott és a fejlődésről leszakadt szigetről vetődve a torinói egyetemre – felmérte a fejlettebb Észak és az elmaradott Dél ordító ellentmondását. A Délt közvetlen élményeiből ismerte (neki „nem térkép e táj”), személyében érintett alanya volt a Délről folyó politikai, közéleti vitáknak, zsigeri tiltakozással fogadta, hogy Dél lakosait Észak „biológiaiilag alacsonyabb rendű félbarbár vagy teljesen barbár” népségnek³³ minősítette – mellesleg az északi szocialista ideológusok segédletével. Síkraszállt Dél felemeléséért, gazdasági-szociális megváltásáért, ami nála egybevágtott a nemzet egységének érdekével. Azt akarta, hogy a politikát a munkásmozgalom egyesült erői képviseljék. Utóbb a *Börtönfüzetekben* ezért fejtette ki – történelmi, gazdasági és társadalompszichológiai érvekkel sokoldalúan megtámogatva – Észak és Dél egységének szükségességét. A *Börtönfüzetek* hosszú elemzéseiben világított rá a város és vidék viszonyának Itáliában többszörösen „különleges” problematikájára: „Egy »ipari város« – írta többek között – mindig progresszívebb a tőle függő vi-

³³ Antonio GRAMSCI: *La cotruzione del Partito Comunista Italiano*. I. m. 140.

déknél. De Itáliában nem minden város »ipari«, és még kevesebb a tipikusan ipari város. A »száz« olasz város ipari város, de ezt úgy kell érteni, hogy nem mezőgazdasági központok lakosságának az agglomerátuma... Itáliában az urbanizáció nem egyedül és nem sajátosan a nagyipar és a kapitalista fejlődés jelensége. Nápoly – amely hosszú időn át a legnagyobb olasz város volt, és nagyváros is maradt – nem ipari város. Róma, a jelenlegi legnagyobb olasz város, szintén nem ipari város. Ezekben a középkori típusú városokban mégis megvannak a modern, urbánus jellegű, erős lakossági magvak. Ezekben a városokban minden egyes társadalmi csoportban megvan a vidékellenes urbánus ideológiai egység... Gyűlölet és megvetés a »paraszt« iránt, kimondatlan egységfront a vidék követelésével szemben, ami ha megvalósulna, ellehetetlenítené a városi létformát. Ugyanígy »általános« – ezért nem kevésbé kemény és szenvedélyes – averzió van a vidék részéről a várossal szemben, minden várossal szemben és minden várost alkotó (társadalmi) csoporttal szemben...

Ezzel a bonyolult város–vidék viszonyral már a fasiszmus kormányra kerülése előtt többen foglalkoztak általános politikai programjukban. Giolitti és a liberális demokraták arra törekedtek, hogy Északon létrehozzanak egy „urbánus” tömböt (gyárosokból és munkásokból), ami a protekcionista szisztéma alapja lett volna és megerősítette volna, az északi gazdasági hegemoniát. A Dél félgyarmati értékesítési piacnak, takarékosági és adózási forrásnak szánták, kétféle intézkedéssel rendszabályozva: minden tömegmozgalmat könyörtelenül elfojtanak rendőri erővel, és periodikusan lemészárolják a parasztokat...”³⁴ Idézni lehetne még Gramsci forrását, a *Nuova Antologiát*, amelyben bőséges leírásokat talált arra, miért ellenezte Giolitti Délen a szocializmus

³⁴ Antonio GRAMSCI: *Quaderni del carcere*. I. m. 2036–2038.

és a szakszervezeti mozgalom terjedését. Kiegészítette mindezt az északiak délieket korrumpáló politikai és kulturális eszközeinek felsorolásával, a Dél problémáinak tárgyszerű elemzését félresiklató „meridionalista” ideológusok (Fortunato, Croce) írásaival. Velük ellentétben Gramsci azon volt, hogy világosan láttassa a Dél ellentmondásait, hogy problematikájában rámutasson az olasz történelem egyik társadalmi mozgatórugójára és az eljövendő forradalom hajtóerőinek szövetségesei között ugyanezekre a társadalmi erőkre: 1. az északi progresszív urbánusokra, 2. a déli agrárvidékek kisemimizettjeire, 3. társaikra Északon és Közép-Olaszországban, 4–5. Szicília és Szardínia paraszti közösségeire.³⁵

Utalnunk kell azonban arra – amit Gramsci is feltehetően csak a *Börtönfüzetek* írásakor tisztázhatott magában –, hogy az urbánus középrétegek óriási tömegében a „forradalmi hajtóerő” legfeljebb vékony kisebbség, miközben a többség hatalmas városi tömegével döntően befolyásolja az egész ország életére kiható politikai folyamatokat. Nyilvánvaló, hogy a milánói, bolognai, firenzei, római és nápolyi történések meghatározóbb jelentőségűek annál, mint ami a kisebb városokban és az eldugott falvak szétszóródó agrárnépességében egyáltalán eseményként megtörténhet. Silvio Lanaro már idézett munkájában felfrissítette Giorgio Mortara 1911-es statisztikai és szociológiai tényfeltárásait az olasz nagyvárosok népességének összetételéről. Kiváló feldolgozásában Mortara kimutatta, hogy az iparosodás első hullámának tetőzésekor Milánótól Nápolyig a nagyvárosok lakóinak túlnyomó többsége összességében – 70 vagy 80 százalékot is meghaladóan (Firenzében 83,7 százalékban) – ipari vagy más szabad foglalkozású, illetve a kereskedelmi és egyéb szolgáltató szektorban hivatalnoki munkát végez. Velük szemben az esetleget-

³⁵ Uo. 2042.

sen, netán bizonytalan forradalmi irányba orientálható, munka nélküli lakosság aránya 19–22 százalékra tehető ebben az adott időszakban.³⁶

Ezek az 1911-es statisztikai átlagok hosszú időn át jellemezték az olasz nagyvárosok lakosságának összetételét, sőt később is érvényesek annak a megállapításnak a kiemelésével, hogy olyan rétegekről beszélünk, amelyek nem ragadtak (ragadnak) fegyvert a fennálló rend forradalmi megdöntésére, mert a fennálló rend számukra elfogadható létbiztonságot, nyugodt családi körülményeket, tisztas egzisztenciát nyújtott (és nyújt).

A középrétegeknek, amelyek helyzetüknél fogva érintkeznek minden más társadalmi osztállyal, és mindenekelőtt az ide tartozó értelmiségnek rálátása és áttekintése van a társadalom belső feszültségeire, ellentmondásaira, a társadalmat foglalkoztató kérdésekre, és intelligenciája, neveltetése, politikai szándékai szerint viszonyul mindehhez. Felfogásában és kapcsolatrendszerében megjelenhetnek progresszív elemek és tendenciák, ám ahhoz, hogy ezek fölülkerekedhessenek, időre, meggyőzésre és türelmes politikai munkára van szükség. A *Börtönfüzetek*ben már szerepelnek ilyen felismerések, ám az első világháborús krízis Gramscijánál még csak egyes részleteikben, csak bizonyos vonatkozásaikban tudatosultak; a párt átgondolt stratégiájának részévé, szerves irányvonallá utóbb formálódtak.

Az osztálystruktúra és a nemzeti sajátosságok elemzése vezette rá Gramscit arra, hogy az orosz-szovjet forradalmi modell megisméltése lehetetlen Nyugaton. Egészen másfajta forradalmi praxis-filozófiát kell kialakítani. Konceptiójában mindenesetre fontos helyen szerepel a munkásegység, a forradalom kétségtelen hajtóerejének tekintett munkásosztály politikai egységének biztosítása. Ebben a vonatkozásban is megfigyelhető az

³⁶ Silvio LANARO: i. m. 51.

orosz-szovjet tapasztalattól eltérő sajátosságok gondos felmérése, tudatosítása, a megfelelő módszerek kidolgozása.

*

Logikusnak látszott, hogy a munkásegység megvalósítása érdekében Gramsciék először a Komintern politikával kezdettől fogva szimpatizáló, majd azonosságot vállaló szocialistákkal, az ún. harmadik internacionalistákkal („terzinternazionalisti”), Giacinto Menotti Serratival és csoportjával vegyék fel a kapcsolatot (akiket mellesleg 1921-ben Livornóban „egységi kommunisták”-nak is neveztek). Viták és megbeszélések után sor került erre az első lépésre. Következett volna a kapcsolatok ápolása a szocialista párthoz hű munkásokkal, ám ebben a tekintetben bonyolultabb volt a helyzet. A Turatik, Modiglianik, Matteottik, később Nenni és hívei ugyanis rendíthetetlen befolyást, népszerűséget élveztek a munkások között, a kommunista beállítottságúak viszont támadták, ideológiai téren bírálták őket. Ez nem kedvezett az egységkezdemenyezéseknek. Az első világháborús válságban „elmaradt forradalom” bűnbakjának, hamarosan „szociálfasisztának” bélyegzett reformista vezetőkről, a szociáldemokrata ideológiáról és politikáról rögtön a fasiszmus hatalomra jutása után kiderült, hogy semmi közük a fasiszmushoz. Politikai rövidlátásuk – sőt a fasiszta veszéllyel szembeni vakságuk – dacára, releváns antifasisztáknak bizonyultak. A fasiszta hatalom foga fehérének kimutatása antifasiszta fellépésre serkentette az olasz szociáldemokrácia egyes képviselőit. Jó példa erre Giacomo Matteotti tragédiája. Matteotti a fasiszmus színre lépése után azonnal szembeszállt a törvénytelenségekkel, a militáns hordák erőszakoskodásaival. Szünet nélkül ostromozta őket, majd az

1924-ben lebonyolított választások után a parlamentben vakmerően választási csalással vádolta meg Mussolinit és pártját.

Meggyilkolása előtti utolsó parlamenti felszólalásában, 1924. május 30-án „kijelentette, hogy a választásokat érvénytelennek tekinti, mivel a miniszterelnök előzőleg nyíltan megmondta: a választásoknak igen kis jelentőséget tulajdonít; ha megszerzi a többséget jó, hanem szerzi meg, akkor sem mond le... A választópolgárok amúgy sem szavazhattak szabadon, mert az 1923 végén már 200 000 taggal rendelkező milícia fegyverei gondoskodtak arról, hogy fenntartsák a kormányfő és a kormány hatalmát. A milicisták a választás napján feltűnően nagy számban lepték el a városokat s még inkább a falvakat, ... inzultálták a választókat, erőszakkal leszavaztatták őket a kormánylistára...”³⁷

Matteotti több beszédet már nem mondhatott a képviselőházban, Mussolini meggyilkoltatta. A szocialista-szociáldemokrata parlamenti képviselők és politikusok között Matteotti személyes bátorsága kivételes volt, viszont nem volt kivételes a meggyilkolt szocialista vezető támogatóinak, a Po és az Adige alsó folyása mentén (Polesine vidéke) élő, szorgos parasztoknak, munkásoknak, a szocialista érzelmű állampolgároknak őszinte fasizmusellenessége, amit aktív anyagi erővé kellett változtatni. A helyzet viszonylag kedvező tüneteként Matteotti temetése után több szocialista és reformista munkás kérte felvételét a kommunista pártba, amely korábbi, szerény, tízezerre csökkent taglétszámát ebben az időszakban megháromszorozta. A gőzerővel rendszerre fejlődő fasizmus azonban felmorzsolta az 1924-ben Matteotti halálával feléledt ellenállást, visszaszorította és elszigetelte a megmozdulásokat. A fasizmus igazi

³⁷ ORMOS Mária: *A Matteotti-ügy*. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 63.

arcának teljes lelepleződéséhez és a tömeges ellenállás megszerveződéséhez még két évtizedre volt szükség.

Kezdetben, első időszakában a fasiszta hatalom kíváloán élt a demagógia eszközeivel, manipulatív és manőverező képessége hatékonyan érvényesült. Az első világháborús krízis forradalmi hangulatának fúvószelét megtévesztő módszerrel a saját vitorlájába fogta, majd elcsendesedő utóhangjait is a saját hangszerelésű koncertjébe komponálta. Szemléletes példája ennek egy 1925-ös parlamenti szóváltás Gramsci és Roberto Farinacci között; ez utóbbi Gramsci felszólalását félbeszakítva közbekiáltotta, hogy a *l'Unità* olvasói nem akarnak forradalmat csinálni,³⁸ az igazi forradalmárok ők, a fasiszták... Megalakulásától, 1919-től kezdve a fasiszta párt és fegyveres ereje az ellenforradalom élcsapataként szavakban és tettekben szakadatlanul alkalmazta ezt a taktikát: részben leszerelte, részben átvette a munkásság harcosságát. Egyre inkább kézbe vette az események irányítását és befolyásolását. Katonai szervezettségben állandóan mozgatta, aktiválta csapatait. Gramsci több ízben cikkezett puccs-taktikáról, államcsínyről, de nem állt mögötte jelentékeny politikai erő, mondanivalója elveszett a közélet akkori hangzavarában. Figyelmeztetései a fasiszta előnyomulás forgatógában szinte szélmalomharccá degradálódtak, holott többet érdemeltek volna. Név szerint intette óva, vagy kérlelhetetlenül kritizálta a szociáldemokrata vezetőket, Bonomit, Trevest, Nennit, de Serratit is. Bírálatai nem kímélték az általa őszintén tisztelt és barátjának tekintett, liberális Piero Gobettit, vagy Giovanni Amendolát,³⁹ a liberális pártvezetőt és parlamenti képviselőt, akinek Giorgio fia az 1940-es években már a kommunista párt

³⁸ Antonio GRAMSCI: *La costruzione del Partito Comunista (1923–1926)*. I. m. 79.

³⁹ Mind Gobettit, mind Amendolát utcai támadásban annyira megverték a fasiszta fetekeketeingesek, hogy belehaltak sérüléseikbe.

egyik vezetője. Rámutatott arra, hogy a reformista szocialisták hajlanak a paktumra a fasisztákkal,⁴⁰ Matteotti halála miatt tiltakozókat ugyancsak halálra vertek. Nagy politikai ára lesz ennek. Utalt a parlamentarizmus kijátszásának fasiszta módszerére, amivel félrevezették a szocialistákat, a népszerű szicíliai pap, Don Luigi Sturzo Katolikus Néppártját, a liberálisokat és a köztársaságpártiakat, más demokratákat – beleértve őket pszeudo-demokratikus parlamenti játékokba.

1926-ra, amikor a franciaországi Lyonban, immár illegálisban megtartották az Olasz Kommunista Párt kongresszusát, a napi publicisztikai érvelések tézisekké érlelődtek. Magukban foglalták hosszú távra szólóan a párt antifasiszta irányvonalának és szövetségpolitikai koncepcióját, elvi vétezetét. A dokumentum tételei fő elemeikben kiállták a történelem próbáját, és a fasiszta érában megadták a párt cselekvési vezérfonalát. Annak ellenére is, hogy a Komintern 1929-es határozata más szellemű és tartalmú volt – a „szociálfasizmus” matri-cájára koncentrált –, és az olasz kommunistáknak is igazodniuk kellett a kommunista mozgalom „világpárti” jellegéhez.

A lyoni dokumentum és a Komintern 1929-es vonala közötti szakadékszerű eltérésektől függetlenül nem állítható, hogy az 1926-ban készült olasz program a fasizmus természetét illetően minden fontos kérdést és teendőt egyértelműen elrendezett volna. A fasizmus, noha négy éve gyakorolta már rémuralmát, még mindig relatíve újdonságnak számított, váratlanul és felkészületlenül érte a társadalmat. A rendszer életképességének megítélésében bizonytalanság és tapogatózás figyelhető

⁴⁰ 1921. augusztus 3-án „megbékélési paktumot” írtak alá szocialista és fasiszta vezetők: Bacci, Zannerini, Musatti, Morgari, Baldesi, illetve Mussolini, De Vecchi, Giuriati, Rossi, Pasella. (Lásd Luigi SALVATORELLI–Giovanni MIRA: *Storia d'Italia nel periodo fascista*. Giulio Einaudi editore, Torino, 1961. 185.)

meg a kommunista kongresszusi tézisek szóhasználatában, hatott még az 1920-as évtizedek legelején dívó forradalmi frazeológia, a „forradalomba való átmenet” sztereotípiája. Ez Gramsci teoretikus gondolkodásának néhány effemer elemében is megnyilvánult. A forradalom emlegetése időszerűtlen, bár erről mint célkitűzésről forradalmi ambíciójú párt nem mondhat le. Számolnia kell azonban a realitásokkal. Terminusát közvetlen forradalmi szituációban is nehéz pontosítani, hát még akkor, ha ismérvei szertefoszlanak. Természetesen Lyonban senki sem számolt közvetlen forradalmi helyzettel, de távolabbival igen. S közben nem sokat tettek az 1919-es hangulat idézgetése, a forradalmi általánosságok ismételtetése ellen. A lyoni határozatokat elfogadó grémiumban – a várt forradalom vezérkarában – az a hibás felfogás terjedt el, amely szerint 1917 reprodukciója viszonylag rövid időn belül megvalósítható.

A napnál is világosabb volt, hogy megváltozott a helyzet, de az új viszonyok elemzéséből leszűrt következtetések még elméleti és gyakorlati politikai formában nem kristályosodtak ki. Ezzel függött össze az is, hogy a kommunista vezetők többségében forrtak az indulatok, az előítéletek és az elfogultságok a pártszakadással kapcsolatban azok iránt, akik a Szocialista Pártot választották. Nem elsősorban Gramscit jellemzi ez a magatartás, ám ő sem mentesülhetett a beidegződésektől, valamint saját, évekkel korábbi nézeteitől, a szociáldemokrácia bírálatától. Döntő szempontja volt az Olasz Kommunista Párt önállósuló identitása, ezért foglalkoztatta egyidejűleg a szociáldemokrácia bírálata és a munkásegység helyreállítása, ami az adott, éles nézeteltérések közepette összeegyeztethetetlen programnak tűnt. Felfogásában azonban már nem ez volt a meghatározó elem. A változásokból, a fasizmus győzelméből – a „munkásosztály vereségéből”, ahogyan a szakadás bizonyos aspektusait

értelmezte – arra következtetett, hogy a munkásosztály egysége és szövetségi rendszerének biztosítása mindennél előbbre való.

Gramsci hazájában, a fasizmus szülőföldjén, az elsők között vizsgálta és kutatta a fasiszta mozgalom keletkezésének és diadalának körülményeit. Vizsgálta és boncolta a megtévesztett városi és falusi középosztályok, „a hivatalnokok, kiskereskedők és kisiparosok”⁴¹ kifejezett és egyre szélesedő konszenzusát a fasizmussal, a közvélemény felsorakoztatását az illúziókon és hazugságokon lovagló, tévútra vezető mechanizmus mögé. Az *Ordine Nuovo* közvetlenül 1921-ben közölte Gramsci idézett elméleti cikkét, és 1935-öt írtak akkor, amikor a Komintern VII. kongresszusán megtörtént a fasizmus alapos elemzése. Gramsci akkor már kilenc éve raboskodott. Az 1924. áprilisi választásokon szerzett képviselői mandátumát semmibe véve a diktatúra bebörtönözte, és elszakította a politikai tevékenységtől. Nem tudhatjuk, hogy szabad emberként 1935-ig hogyan élte volna meg a nemzetközi kommunista mozgalom zavaros és kacsringós pályamódosításait, amíg az antifasiszta irányvonal kialakult. Mint tudjuk, a Komintern csak 1935-ben, VII. kongresszusán döntött a szociáldemokráciával való összefogás és a népfrontstratégia elfogadásáról. Az 1935-ig, a fordulatig terjedő időszak Gramsci emberi és politikai drámájának periódusa. Ezalatt a fasizmusról végig korábbi, alapjaiban helytálló elemzéseinek és következtetéseinek toposzaiban gondolkodott; az 1920-as években kialakított politikájának csak a KI 1935-ös döntései feleltek meg, emiatt börtönévei alatt, paradox módon, szembekerült saját politikai mozgalmával, saját pártjával, egyúttal a Kominternnel mint világpárttal is. Ebben a vitában megingathatatlanul tartotta magát az

⁴¹ Antonio GRAMSCI: *Scritti politici*. II. k. I. m. 263.

OKP 1926-os lyoni kongresszusának történelmileg helyes, általa kidolgozott irányvonalához.

Az olasz párt lyoni dokumentumai nagyívű történelmi vázlatban tekintették át az olasz államfejlődést, rámutattak hatalompolitikai építményének törésvonalaira, amelyek metszéspontjában fogant a fasiszmus sikere. Rámutattak a monarchia, az uralkodó osztályok egykori liberál-konzervatív kompromisszumának csődjére; arra, ahogyan e kompromisszum talaján a demokratikus öltözékben járó ipari-agrárius hatalom gazdát cserélt a radikális, katonai jellegű fegyveres fasiszta mozgalommal, érintetlenül hagyva a politikai főhatalom osztályszerkezetét. A fasiszta rohamosztagok a munkásmozgalom hatalomra jutását akadályozták meg, ezért természetesen az uralkodó osztályoktól minden támogatást megkaptak. Az adminisztratív-politikai, katonai, anyagi és egyéb formákban megnyilvánuló támogatást kiteljesítette az olasz állammal egészen addig hadilábon álló katolikus egyházi hierarchia, a Vatikán erkölcsi és ideológiai segítségnyújtása.

A Vatikán tudvalevően elítélte az egységes olasz állam kialakulását, hiszen az saját területi integritásának megnyirbálásával járt. Egy ideig az olasz állam ellenzékeként szerepelt, és a monolitikusan katolikus olasz társadalomban élvezett ideológiai befolyásával küzdött ellene. A munkásmozgalomban viszont egy másik ellenfelét fedezte fel, és ennek következtében felülvizsgálta az olasz állammal kapcsolatos álláspontját: szövetkezett vele és az államon belüli ellenforradalmi erőkkal, gyakorlatilag a fasiszmussal. A klérus egyébként politikai irányultságában nem volt egységes. Középső és alsó szintjein a papság azt ajánlotta, hogy Don Luigi Sturzo palermói polgármester-helyettes Néppártja vezetésével konzervatív jellegű alternatív politikát folytassanak. Sturzo, jóllehet szembefordult a szocialista munkásmoz-

galommal, antifasiszta beállítottságú volt. A Néppárt főként a Mezzogiorno és a Po-síkság agrárvidékeinek paraszti világában talált követőkre, illetve ugyanebben a társadalmi közegben a politikai katolicizmus önállóbb, szakszervezeti bázisú antifasiszta kezdeményezéseinek lett a tanúja. Ezek a „fehér” szakszervezeti jellegű agrármozgalmak a Néppárttal ellentétben hajlandóak voltak összefogni a munkásmozgalommal is. Gramsci, tekintettel erre a többféle lehetőséget kínáló bonyolult viszonyrendszerre, a munkás-paraszt szövetség vizsgálatánál a parasztkérdést részben déli, részben „vatikáni” (vagyis vallási) problémának nevezte. Differenciált elemzései és észrevételei ebben a vonatkozásban is csaknem pusztába kiáltott szavak maradtak, hozadékuk csak később lett. Gramsci egyelőre hiába fújt riadót. A fasiszmus az agrárvidékeken fölénybe került, és részben e fölényét vitte át sikerrel az ipari zónákba is.

A lyoni határozatok a maguk idején nagyvonalakban ugyan, de kellő pontossággal vázolták a fasiszmus keletkezésének társadalmi összefüggéseit, hatalmi szerkezetének összetevőit és hátterét, nemkülönben az ellene folytatandó harc irányvonalát. A kongresszus tézisei feltárták a fasiszmust támogató osztályerők motivációit, a munkásosztály célkitűzéseit, osztályharcának módszereit. Togliatti a második világháború vége felé, egy párttanácskozáson visszaemlékezve a fasiszmus kezdetére, a manipulációs taktikázásokra, a következőképpen jellemezte az akkori helyzetet: 1922-ben minden vasárnap fegyveres összecsapások történtek, és a középosztályokban az a benyomás alakult ki, hogy a munkásosztály és a szocializmus azonossá vált az erőszakkal.⁴² A pártnak akkor még nem volt megfelelő eszköztára,

⁴² Palmiro TOGLIATTI: *Comunisti, socialisti, cattolici*. Editori Riuniti, Roma, 1974. 82. Beszéd az OKP II. országos konferenciáján, 1945. IV. 7-én.

hogy leleplezhesse a fasizmust a benne bízó, megtévesztett tömegek előtt, hogy közömbösítse a fasizmus propagandáját a sztrájkmentes gazdasági és egzisztenciális nyugalomról. A dolgok visszája majd csak Mussolini két évtizedes uralmának csődjében, a világháborús pusztulásban tárul fel; addig a rendszer társadalmi méretű konszenzust élvezett, amit a pozőr Duce beszédeit hallgató és éljenző tömeg „óceáni” áradata nyomatékosított. A lyoni kongresszus résztvevői erre nem számítottak, de a tézisekbe foglalt megállapításaik a reális antifasiszta irányvonalat mutatták. A Komintern VII. kongresszusa tulajdonképpen „rehabilitálta” Lyont és Gramscit: a moszkvai kongresszuson Dimitrov mellett a másik fő referens Togliatti volt.

Gramscin kívül más olasz kommunisták is (Bordiga, Terracini)⁴³ vitába keveredtek a Kominternnel. Gramscit azonban megkülönböztette a többiektől, hogy helyes álláspontokat képviselt, és tulajdonképpen vele lehet példázni azt a „világpartí” struktúrában nélkülözhetetlen nemzeti hangot, amelynek a szervezet hatékony működésében nagyon is kellett volna hallatszania. A sikeresnek induló 1917-es forradalomból eredeztetett tekintélyelv ráerőltetése a stratégiai és taktikai kérdések vitájára, az egyes nemzeti pártszervezetek elemzésére és módszereire azt eredményezte, hogy összerosódtak a KI helyes és téves pozíciói, dezorientálódtak a világpartót alkotó nemzeti összetevők, nemzeti pártok, s helyenként kérdésessé vált a világpart világközpontjának – Moszkvának – mindenek felett álló, megfellegbevezetetlen irányító funkciója. A Komintern-központtal szembeni ellenérzések egyébként megjelentek a még egységes Szocialista Párt livornói kongresszu-

⁴³ Bordiga Trockij világforradalmi nézeteit támogatta, Terracini az 1921-es pártszakadás értékelésében Leninnel vitázott: „opportunistának” vélte Lenin érvelését a reformistákhoz való újbóli közeledés tárgyában.

sán felszólaló, Moszkvát képviselő bolgár küldöttel, Kabakcsievvel kapcsolatban is. Az olasz kongresszus résztvevői a bolgár nevéből és a „pápa” szóból alkotott „papasev” bekiabálásokkal jelezték, hogy a központi irányítás módszereit elvetik. Ugyanezekre a problémákra világít rá Gramsci polémiája Manuilszkijjel a KI 1925. március–áprilisi kibővített végrehajtó bizottsági ülésén. Manuilszkij „karbonarizmussal” vádolta az olaszokat, és elmarasztalta őket tömegbefolyásuk csekélysége miatt. Gramsci nem fogadta el a bírálatot, több észrevételt tett, és adatokkal cáfolta Manuilszkij állításait. Szerinte a párt 1924-ben, alig egy éve mindössze 10000 tagot számlált, és azt megháromszorozta a fasiszta terror tobzódása közepette, tehát a párt a tömegeket befolyásoló módon vette fel a harcot a fasizmussal. Az Olasz Kommunista Párt szervezettségéről és szervezőerejéről kifejtette, hogy 6000 párttag a francia emigrációban, néhány ezer az Egyesült Államokban, valamint Argentínában tevékenykedett; 1924 végén a párt mintegy 100000 Vörös Segély-igazolványt osztott szét, és 1925 januárjában az előzetes felmérések alapján újabb 160000-et fog átadni a jelentkezőknek; a párt újságja 500 előfizetőt könyvelhetett el. Szakszervezeti vonalon kommunista irányítással működött két kategória föderációja (a fásoké és vendéglátósoké), illetve Triesztől Bariig, Trevisótól Nápolyig több város munkakamarájában kommunista volt a vezetés. Hasonló a helyzet Torinóban, ahol nincs helyi munkakamara: 27 szakszervezeti egységből 19-et a kommunisták ellenőriztek.

„A párt kétségtelenül gyenge még – foglalta össze a véleményét Gramsci –, tömegbefolyása messze áll attól, ami szükséges lenne a burzsoá rendszer megdöntéséhez; ezen objektív megállapítás és Manuilszkij elvtárs katasztrófát sejtető ítélete között azonban bizonyos tá-

volság van, ami teljesen igazságtalan, szükségesnek tartom, hogy pontosítsam.”⁴⁴

Gramsci a Manuilszkijjal folytatott polémiája jelentőségében elmarad attól a vitától, amely 1926-ban robbant ki. A vita azzal kezdődött, hogy Gramsci közvetlenül a letartóztatása előtt levelet küldött az SZK (b)P KB-nak, a szovjet párt belső élete témakörében, és azzal folytatódott, hogy nem értett egyet a KI 1929-es VI. kongresszusának a szociáldemokrácia és a fasizmus közé egyenlőségjelet tevő határozatával. Ennek a vitának a bonyodalmai mélyen belenyúltak Gramsci börtönéveibe, és nem kis mértékben komplikálták a kiszabadítására irányuló kezdeményezéseket, kiszabadíthatóságának esélyét, felvetve a kérdésben Sztálin súlyos felelősségét. A jelenleg ismert dokumentumokat és szakirodalmi feldolgozásokat⁴⁵ figyelembe véve az alábbi képet formálhatjuk Gramsci életének e drámai szakaszáról.

Moszkvába küldött levelében nem akart nyílt konfliktust az SZK(b)P-vel, nem akarta nemzetközi síkon lehetetlen, delegitim helyzet látszatába hozni a szovjet párt vezetését, és nem kérdőjelezte meg Sztálin koncepciójának helyességét Trockij, Zinovjev és Kamenyev nézeteivel szemben (szocializmus egy országban kontra világforradalmi illúziók). Mindazonáltal 1917 nemzetközi hatását tekintve aggályosnak találta a szovjet párt egységének megbomlását. Kétségeiről levelet írt az SZK(b)P Központi Bizottságának, amely elsőként az olasz párt akkori első számú Komintern-képviselője, Togliatti kezébe került. A moszkvai légkör befolyása alatt már ő sem vette jó néven a levél intencióját, Sztálinról, a tulajdonképpeni címzettéről nem is szólva. Mindkettőjük szerint – nagy valószínűséggel Sztálin véleménye volt

⁴⁴ Antonio GRAMSCI: *La costruzione del partito comunista (1923–1926)*. I. m. 45.

⁴⁵ Angelo Rossi–Giuseppe VACCA: *Gramsci fra Mussolini e Stalin*. Fazi Editore, Roma, 2007. 77., 79.

a döntő, és hozzá igazodott Togliatti – a szovjet pártban folyó vitában a sztálini koncepciót kételyek nélkül, határozottan helyeselni kellene, ez lenne megfelelő elvi pozíció. Gramsci levele azonban – és Togliattival való külön írásos üzenetváltása szintén ezt dokumentálja – nem a közvetlen politikai pragmatizmus szempontjait tartotta szem előtt, hanem a stratégiai távlat kategóriáiban⁴⁶ gondolkodott a vitáról. Sztálint és vele Togliattit a direkt hatalmi viaskodás taktikai tétje izgatta. Gramsci észrevételeit emiatt irrelevánsnak ítélték.

Sztálin magatartása nem igényel magyarázatot, Togliattié annál inkább, hiszen jól ismerte Gramsci felfogását, politikai látásmódját. Torinóban harcostársi és baráti szálak szövődtek köztük, amelyeknek a nagy távolság ellenére, minden elvi-politikai megterhelést el kellett volna viselniük. Emberi számítás szerint. Csakhogy ez a megterhelés a hatalmát építő Sztálin volt, és a politikai hatalom körüli problémák legtöbbször (Sztálinnal kapcsolatban minden esetben) kívül esnek az emberi számításokon és szempontokon.

Az OKP Komintern-delegációjának tagja – később Európa-hírű író –, Ignazio Silone nyilatkozza majd Togliatti biográfusának: a torinói *ordinovista* értelmiségi csapat tagjai – Gramsci, Togliatti és a többiek, Tasca, Terracini – kommunistává váltak, a „különleges anyagból” gyúrt emberek csoportjához tartoztak, mivel meg akarták változtatni a társadalmat, s hitük szerint erre kizárólagossággal ők voltak hivatva. A kommunista ember különlegessége azonban nem jelentett sem makulátlanságot, sem az esendőség alóli kivételességet. A kommunista vezetőket, bár „különleges anyagból” voltak – Silone szerint – az egymás közötti „meghatározhatatlan és egyedi

⁴⁶ Lásd Vacca bevezető tanulmányát a *Gramsci a Roma, Togliatti a Mosca* c. kiadványhoz (Giulio Einaudi editore, 1999), amely közli Gramsci levelét, illetve még 54 dokumentumot; leveleket, üzeneteket az olasz párt és a KI vezető szervei között.

személyi kapcsolatok jellemezték. Értelmiségiek voltak az értelmiségiek féltékenységeivel”,⁴⁷ titkolt rivalizálásokkal, érzékenységekkel, amelyek óhatatlanul kialakultak közöttük a közös érdeklődés, a közös munkálkodás révén. Gramsci levelének fogadtatása miatt megsértődött Togliattira, és többé nem levelezett vele.

Sztálin magatartásáról annyit mégis megjegyzek: Gramscira vonatkozó döntéseiben az is közrejátszott, hogy Gramsci és Trockij együtt dolgozott egy publikáción az olasz futurizmus művészeti irányzatáról,⁴⁸ ennyi elég is volt, s a paranoiás Sztálin nemcsak Gramscira, de általában az egész Olasz Kommunista Pártra kiterjesztette a trockizmus politikai gyanúját. Erre különben Bordiga bőven okot adott, Sztálin pedig a maga eszközeivel üldözte a jelenséget és képviselőit. A gyanútól az olasz pártnak meg kellett valamilyen módon szabadulnia; a feladvánnyal Togliatti küszködött, neki kellett eloszlatnia Sztálin gyanakvását, a párt felett gyülekező viharfellegeket. Sikerült is Sztálin jóindulatát elnyernie részben lavírozó magatartásával, részben pedig azon az áron, hogy más „gyanús” olasz emigráns kommunistákat nem tudott megóvni a Gulágtól vagy az annál is tragikusabb végzettől. (Mellesleg a sztálini titkosszolgálat Togliattiról is megpróbált begyűjteni kompromittáló adatokat, ám eredmény nélkül; sógorát, Paolo Robottit kegyetlen kínzásokkal akarták vallomásra bírni, de ő keményen ellenállt.)

Sztálin a trockizmus-gyanú miatt nem pártfogolta Gramsci kiszabadítását; erre egyébként több kísérlet történt, ám ezek rendre megghiúsultak.⁴⁹ Mussolini meggyő-

⁴⁷ Giorgio BOCCA: *Palmiro Togliatti*. Editori Laterza, Roma-Bari, 1973. 427.

⁴⁸ Antonio GRAMSCI: *Scritti politici*. I. m. III. k. 49–51. („Una lettera a Trockij sul futurismo.”)

⁴⁹ KÉRI Elemér: Gramsci kiszabadításának kísérleteiről. *Társadalmi Szemle*, 1989/7.

zódése szerint Gramsci a börtönben „megfelelő” helyen volt. 1926–1927-ben akadályokat gördített a Vatikán és a szovjet állami szervek között folyó tárgyalások elé, amelyek az 1919 óta fogva tartott Von Ropp báró, Mogiljov érseke, Minszk apostoli kormányzója és Gramsci kicserélését célozták. Később, 1933-ban a Duce komoly politikai árat kért az olasz pártvezetőért, amit Sztálin nem teljesített. Az OKP viszont „taktikai hibákat” követett el: Gramsci kiszabadítását a fasizmus fölötti győzelemként szándékozott beállítani, míg Mussolini azt sugalmazta, kérelmezze a Szovjetunió Gramsci szabadságát, hogy „elengedését önálló kegyelmi aktusnak tüntethesse fel”⁵⁰ – leértékelve így a kommunisták győzelmi hiedelmét. Az alkut valószínűleg Sztálin utasította el. 1933-ban – Hitler hatalomra jutása után – felélénkültek a szovjet–olasz diplomáciai kapcsolatok, és bizonyos jelek alapján arra lehetett következtetni, hogy Gramsci sorsában kedvező fordulat áll be. Kiábrándítóan hatott azonban, hogy Litvinov külügyminiszter és Mussolini 1933. december 3-i római találkozásán az olasz pártvezető nevét szóba sem hozták. „Sztálin nyilvánvalóan nem volt érdekelt a kiszabadításában”.⁵¹ A szovjet külpolitikát ugyanis az államközi kapcsolatok síkjában kezelte, és kommunista pártérdekeket (a kommunista pártvezetők személyes sorsával együtt) elhanyagolta, tekintettel arra, hogy a pártok és (kiszabadított, szabadlábon tevékeny) vezetőik beleszólhattak volna az egyes országok nemzeti érdekérvényesítésébe, amihez Sztálinnak nem fűlt a foga.

*

⁵⁰ Angelo Rossi–Giuseppe VACCA i. m. 201–202.

⁵¹ Uo. 9.

Gramsci a két diktátor trónusa között a pad alá zuhant. A börtönben tovább senyvedve felörlődött amúgy sem erős fizikuma, romlott az idegállapota. 1937-ben visszaadták a szabadságát, de gyógyíthatatlan betegen szállították egy római klinikára, ahol a kései terápiák már nem menthették meg az életét. Halála miatt a vitatott kérdések sem tisztázódtak közte és pártja között, minek következtében a szakirodalmat, a valós problémák feltárása mellett, elárasztották a hamis hipotézisek és híresztelések. Táplálták ezeket a pártkörökben is keringő börtöntársi visszaemlékezések részigazságai és félreértései.⁵² A tételes polemizálás helyett azt kell megállapítanunk, hogy Gramsci alapjában nem szakított a párttal, és a párt sem szakított vele. Forradalmár kommunista egyénisége cseppet sem változott, sőt markáns elméleti munkásságával megtámogatta az ügyet.

Elméleti munkássága két, egymással összetartozó alkotó szakaszra oszlik: a börtönévek előtti, aktív politikusi korszakára és a börtönben teleírt „füzetekre”. Művei ma már kritikai kiadásokból ismerhetők, azonban töredékességük, szerteágazásuk, bonyolult rétegzettségük és lezáratlanságuk miatt nehezen tanulmányozhatók. Gramsci az a szerző, akitől nem maradt ránk szigorú kiadói kánon szerint megszerkesztett könyv, kiadvány, ennek ellenére a *Börtönfüzetek* szerves rendszer-

⁵² Annak idején – 1933. február 13-i keltezéssel – Athos Lisa állított össze jelentést a pártnak Gramsci börtönbeli állapotáról és vitáiról. (Vö. Angelo Rossi–Giuseppe Vacca: i. m. 25–29.) Más szerzők is forrásként használták Lisa jelentését, kihámozva belőle és más dokumentumokból többek között azt a szenzációnak tűnő felfedezést, hogy Gramsci felesége, Julia Schucht és a Schucht család tagjai kapcsolatban álltak az NKVD-vel; mint „elhárítók” tartották szemmel Gramscit. A Rossi–Vacca szerzőpáros bizonyítja: Gramsci tudott Schuchtékről megbízatásáról, és nem zavartatta magát a helyzet pikantériájától. Gramsci annak lehetőségét sem zárta ki, hogy esetleges szabadulása után Moszkvában telepszik le, és családjának, gyermekeinek él majd. (Bebörtönzése után született második gyermekét soha nem láthatta.)

be foglalt alkotás. Ha egyetlen szóval kellene megjelölnünk a lényegét, akkor a politikatudomány maradandó teljesítményekénti *pártelmélet*ről beszélhetnénk.

Letartóztatása, húsz havi vizsgálati fogsága embertelen körülmények között, majd az 1928. június 4-én meghozott bírósági verdikt (20 év, négy hónap és öt nap börtön) végérvényesen és keserűen rádöbbsentette arra, hogy a fasizmus felszámolása csak hosszabb távú periódusban valósítható meg. A dilemma természetesen állandóan foglalkoztatta: vajon meddig tarthat a fasizmus rendszere? A pozitív cselekvéssel egyesülő, intellektuális peszsimizmusa nem adhatott derülátó választ a kérdésre, és kételyeit csak alátámasztották különféle benyomásai, információi. 1930-ban testvére, Gennaro (Togliatti megbízásából) meglátogatta a Barihoz közeli Turi börtönben. Szót váltottak, többek között a nemzetközi helyzetről és a testvér fennmaradt feljegyzése szerint Antonio ellentmondott Gennaro bátorításának, miszerint hamarosan szabad emberként fogja őt viszontlátni. Gramsci rossznak tartotta a jóslatot, határozottan vitatta azt: „Fő vonalakban mindenről tudok, sok folyóiratot és főleg a külügyminisztérium napi sajtószemléit is olvasom a főbb világpolitikai tényekről. Nem hiszem, hogy közel van a vége. Sőt, azt mondom neked, hogy a java hátravan...”⁵³

Ekkor már segítségére voltak különféle források, 1929-től munkálkodott a „füzetein”, írogatta jegyzeteit. A torinói években megismert közgazdász barátja, Piero Sraffa, aki az *Ordine Nuovo*-ba is írt cikkeket, s időközben Cambridge-ben lett tanár, és akivel ezért a fasiszta hatalom kesztyűs kézzel bánt, könyveket, folyóiratokat juttatott neki, és mint Gennaro feljegyzéséből tudjuk a börtönparancsnokság jóvoltából speciális olvasmányokat is megkapott. (Nem mindent, Trockijtól például egyenesen Mussolini tiltotta el.) Rendszeresen látogat-

⁵³ Angelo Rossi–Giuseppe Vacca: i. m. 76.

ta Tatjana nevű sógornője, a Szovjetunió kereskedelmi képviselőjének alkalmazottja; diplomáciai státusából kifolyólag szintén sokat tett Gramsci külső kapcsolatainak ápolásában és a könyvbeszerzésekben is. Elegendő segédeszköz állt tehát a rendelkezésére, hogy sorra vegye az őt érdeklő tematikákat: az első világháborús krízis lefolyását, a fasizmus geneziséét, a munkásmozgalmi problémákat, számos filozófiai, közgazdasági, esztétikai és egyéb kérdést. Ezen felül – a börtönviszonyok korlátján belül – a párt életéről is tájékozódhatott, figyelemmel kísérte a mozgalom vitáit.

Börtönévei alatt zajlott a már említett vita a Komintern 1929-es VI. kongresszusával kapcsolatosan. A vita részben a börtönben a börtöntársakkal, részben a börtönön kívül levőkkel, illetve később a mozgalmi utóéletben folyt. A bebörtönözött kommunisták, többnyire fegyelmezett pártkáderek, a Komintern irányvonalával értettek egyet, és egymás közti eszmecsereikben szinte elszigetelték a más nézeteket valló vezetőjüket. A börtönön kívüli pártéletben – Moszkvában és a többi emigrációs színhelyen – ugyancsak dúlt a vita, a KI-határozatokat bírálókat kizárták a pártból. Így járt például Paolo Ravazzoli, Pietro Tresso, Alfonso Leonetti, Angelo Tasca és Ignazio Silone is. Utóbbi kettő a KI fórumán, mint az OKP képviselői, Sztálin módszereit és a szovjet belső viszonyokat kritizálták, míg a másik három Gramsci nézeteit követve a KI VI. kongresszusát utasította el. Gramsci a börtönben természetesen a kizártaknak fogta pártját, emiatt elszigeteltsége tovább nőtt, jóllehet nem maradt teljesen magára. A kizártakkal a párt komoly kádervesztéseket szenvedett, a pártvezetés akut válságba került: legfőbb vezető testületéből, a Politikai Iroda nyolc tagjából ötöt – különböző okok folytán – menesztettek.⁵⁴

⁵⁴ Paolo SPRIANO: *Storia del Partito comunista italiano*. II. k. Giulio Einaudi editore, Torino, 1969. 181.

A párt szervezeteit sorozatos lebukások tizedelték, s ezt a helyzetet terhelték meg a pártviták.

A Komintern VI. kongresszusának irányvonalával csak áttételesen függött össze, de a fasizmus utáni fejlemények latolgatásával annál inkább a köztársasági eszme és a köztársaság gyakorlati megvalósításának kérdése. A probléma azért volt élő, mert a monarchia intézménye és a fasizmus összefonódott Itáliában. A munkásmozgalom *ab ovo* a köztársaság letéteményesének tekintette magát, köztársasági törekvésében sok szövetségesre számíthatott a republikánus pártot támogató erőkben, és az antifasiszta célokat tekintve a monarchisták oldalán is kínálkoztak szövetségpolitikai lehetőségek. A monarchisták között is megjelentek antifasiszták, akik egyfelől a fasiszta diktatúra ellen, másfelől a monarchia megmentése érdekében léptek fel, s ebben bizonyos társadalmi támogatására számíhattak. Élesztette ezt az a nemesnek tetsző hagyomány, hogy a király hatalma mintegy „égi” eredetű, a „gondviseléstől” származtatható entitás, mivel az olasz egység megteremtése elválaszthatatlan volt a Savoya-háztól. A tradícióhoz való viszonyt az bonyolította, hogy a király, III. Viktor Emánuel cinkos volt Mussolini hatalomra juttatásában, noha a király és Mussolini kapcsolata sosem tűnt felhőtlennek.

A munkásmozgalomban kétségtelen cél volt a köztársaság, és a „proletár forradalom” kivívása, Gramsci előtt mégis világossá vált, hogy a fasizmus elleni harc szakaszában sem az egyik, sem a másik nem tekinthető közvetlen célnak, sőt a fasizmus elleni harc, a fasizmus leküzdése sorrendileg és jelentőségében is megelőzi mindkettőt. 1928-ban a bírósági tárgyalások szüneteiben, perbe fogott társaival beszélgetve nyílt célzásokat tett arra, hogy a fasizmus krízisének folyamatában nem lehet egy csapásra valószínűsíteni a proletárforradalmat.

„A burzsoázia vissza fog térni a demokratikus módszerekhez – mondta –, következésképp átmeneti periódus kezdődik”,⁵⁵ amelyhez a munkásmozgalomnak mind taktikájában, mind stratégiájában az „alkotmányozó gyűlés” összehívásával kell alkalmazkodnia.

A probléma Gramsci kominternes tevékenysége idején 1923-ban már napirenden volt, amikor a KI bevetette a „munkás–paraszt kormány” jelszavát. Ezt Gramsci „a munkások és parasztok szövetséges köztársaságának”⁵⁶ formulájában adaptálta az olasz viszonyokra; ezután ment végbe felfogásában a köztársasági eszmére vonatkozó evolúció – végeredményben a monarchia–köztársaság paradigmaváltás elnapolása a fasizmus utáni időkre.

Gramsci a lyoni téziseket folytonos érvényűnek tekintve vizsgálta a stratégiai kérdéseket, az olasz és a nemzetközi helyzet alakulását. A Komintern 1929-es fordulata sem indította nézeteinek felülvizsgálatára. Még ezt megelőzően, a kapitalizmus újabb válságának hatására – amelynek méreteiről a börtönben nem formálhatott plasztikus képet – sem tántorodott el 1926-os pozícióitól. Azon az állásponton volt, hogy a válság nem fogja automatikusan leválasztani a tömegeket a fasizmus járszalagjáról, nem idéz elő olyan szituációt, amely alkalmas lehet a fasizmussal és a kapitalizmussal való egyidejű leszámolásra.⁵⁷ Gramsci felfogásában az 1935-ös KI-politika visszatérés volt az eredeti munkás–paraszt kormány eszméjéhez, illetve a lenini stratégiai alapvetéshez, amihez a *Börtönfüzetek* elemzései is tartották magukat.

A *Börtönfüzetekre* mindezen túlmenően jellemző az igényesség, a kifejezőerő, az originális fogalomkészlet.

⁵⁵ Angelo Rossi–Giuseppe Vacca: i. m. 105.

⁵⁶ Antonio Gramsci: *Pensare l'Italia*, I. m. 11.

⁵⁷ Angelo Rossi–Giuseppe Vacca: i. m. 108.

Gramsci a pártstratégia számára olyan fogalmakat és kategóriákat dolgozott ki, mint a hegemonia, a történelmi blokk, a passzív forradalom, a reakciós vagy felülről való felforgatás. A mozgóháború–állóháború (pozícióháború) katonai kategóriáit a politikatudományba transzponálta. A pártról mint „modern fejedelemről” írt, absztrahálva Machiavelli tanítását – nem a közhelesen félreértett firenzei államtitkárt, hanem a tudós tanítását. Részletesen írt az olasz értelmiség jellemző vonásainak történeti fejlődéséről, a párt és az értelmiség viszonyáról, a konszenzusteremtés módszereiről, a népi-nemzeti kultúra és politika, a Dél társadalompolitikai összefüggéseiről, az amerikanizmus és a fordizmus módszereiről, nem utolsósorban a „gyakorlat filozófiájának”, azaz a marxizmus metodikájának eleven, akkor és azóta is aktuális kérdéseiről. Itt e bőséges elméleti termés néhány olyan tételének kiemelésére és értelmezésére vállalkozhatunk, amelyek az OKP politikájában iránytűt, forrást és hivatkozási alapot képeztek. A „modern fejedelem” metaforájából indulunk ki, mint amely Gramsci pártelméletének, a párt stratégiájáról való gondolkodásának központi kategóriája.

A „modern fejedelem” nem más, mint a pártban megszervezett és aktivált „organikus” értelmiségiek kollektívája és kollektív akaratképző együttese, amely a társadalmi és politikai mellett intellektuális és morális forradalomra is szervezi a társadalomátalakító erőket. Értelmiségin Gramsci nem csupán a képzett diplomást értette; a tudatosan cselekvő, önmagát értelmiségivé formáló munkást szintén ebbe a kategóriába sorolta, sőt szükségesnek tartotta, hogy minél több munkás fölemelkedjék az értelmiségi színvonalra, és képes legyen értelmiségi, azaz pártfunkciót ellátni.

Gramsci *Börtönfüzeteiben* hosszú fejezeteket szentelt annak, hogy megrajzolja az olasz értelmiség különbö-

ző típusait – a hagyományos és klerikus értelmiségit, az „új rendiség” értelmiségijének képzésével létrejövő „organikus” értelmiségi alakját: milyen legyen az utóbbi tudása és műveltsége, Európában elfoglalt helye, társadalmi hivatása és funkciója. A *Börtönfüzetek* legolvasottabb részei ezek a lapok; sok tanulmányhoz, Gramsciról szóló íráshoz nyújtottak támpontokat, mivel Gramsci előtt az olasz kultúrhistóriában senki sem foglalkozott ennyire tüzetesen az olasz értelmiség történetének sajátosságaiival.

A párt és az értelmiség szoros összetartozásának teoretizálásából fontos pártpolitikai következtetések adódtak, és ezek között kiemelkedik a hegemoniaelmélet. Gramsci hegemoniaértelmezése eredeti, a marxista gondolkodásban újszerű megközelítéseket tartalmaz a politikai hatalom meghódításáról. Konceptiójának fő szempontja: a hatalomra törő politikai erő, az „új rend” pártja ne csupán és ne kizárólagosan a nyers erőn alapuló uralommal, csak a pusztá erőszakkal hozza létre és biztosítsa be a „fennhatóságát” („fölényét”). Ez természetesen kétségkívüli alternatíva a hatalom megszerzésében és gyakorlásában. Az „új rend” pártja azonban az erő mellett „morális és intellektuális vezetéssel”,⁵⁸ más szóval irányítással mint elidegeníthetetlen értelmiségi tevékenységgel: meggyőzéssel, konszenzus-teremtéssel, ideológiai befolyással, érték-közvetítéssel, oktatással és neveléssel is építse a jövő társadalmát. Ezek mind szakképzettséget igénylő értelmiségi tevékenységek, amelyekre a hegemoniát gyakorló politikai pártnak szüksége van. Idekapcsolódik a szintén ismert és híres, matematikainak látszó képletbe sűrített, a politikai értelmiségi funkció és küldetés lényegét kifejező definíciója az értelmiségiről: „szakember + politikus”.

⁵⁸ Antonio GRAMSCI: *Quaderni*. I. m. 2010.

A párt és az értelmiségi viszonya, illetve a hegemonia összefüggésében vizsgálta az államszervezet működését, megkülönböztetve az „erőállam” és a konszenzuson nyugvó állam berendezkedését; az állam, amennyiben fenn kíván maradni, nem állhat meg a hatalomgyakorlás erőmozzanatánál, egyensúlyt kell teremtenie az erő és a konszenzus között. Egyértelműen a munkásállami „új rend” hatalmi eszköztárához rendeli a hegemoniát mint a politikai vezetés módszerét. Refrénszerűen visszatérő gondolata a hegemonia politikai és etikai síkú megvalósítása, amely azonban nem tekint el a gazdasági aspektusaiban is felismerhető irányítástól. A Risorgimentóban vezetőszerpet vivő polgári elittel példálózik, amely aktív politikai szerepén túl gazdasági („ipari kapitányság”), kereskedelmi feladatokat is vállalt hegemoniája érdekében. Szó sincs arról, hogy az „új rend” bevezetésénél kisasszonyosan nyámnyiláskodjanak, ügyetlenkedjenek vagy tétovázzanak; a régi struktúrákat le kell rombolni a gazdaságban is, és a kultúrában is, az új megteremtése céljából le kell küzdeni a régit. A „hegemonia tehát előfeltételezi a hegemonizált csoportok (osztályok) érdekeit és törekvéseit”⁵⁹ megvalósító gyakorlatot, annak konszenzusos módszerét, a konszenzushoz vezető pozíciók birtokba vételét. Még amikor beáll a politikai viszonyoknak ez az állapota, akkor is szükség lehet etikai-politikai okokból arra, hogy a vezető, hegemon osztály „gazdasági-korporatív áldozatokat” hozzon, kompromisszumokat kössön gazdasági hegemoniájának gyakorlása végett. A hegemonia biztosításához ebben az értelemben – Gramsci forradalom-felfogásában – pozícióharcok sorozatán keresztül vezet az út; naponta meg kell vívni a küzdelmeket. A forradalom nála nem egyetlen, a hatalmi bástyát bevevő roham – szimbolikus jelentésben nem a Téli Palota ostroma –, hanem a különböző

⁵⁹ Uo. 1053., 1591.

gazdasági, kulturális és politikai konszenzuális pozíciók folyamatos, lépésről lépésre, napról napra történő megszerzése.

Az első világháború hadműveleteinek menetében látható volt a „mozgó háborúból” való átmenet az „állóháborúba”. Gramsci, a katonai folyamatokhoz hasonlítva a politikaiakat, meglepő azonosságokra figyelt fel, és úgy ítélte meg, hogy a katonai fogalmakat át lehet ültetni a politika nyelvezetébe. Alkalmasaknak találta őket arra is, hogy bizonyos összefüggéseket fedezzen fel az első világháborús krízis forradalmi hullámának elakadására vonatkozóan: a forradalmi hullám mozgása elhalt, a forradalmi hullám politikai mozgása, mozgó háborúja állóháborúvá vált az olaszországi osztályharcok során és többé-kevésbé egész Nyugat-Európában – állította Gramsci. A problémát teoretikus oldaláról ragadta meg.

Sokan és sokszor idézik Gramsci híres passzusát, amelyben Leninre, a bolsevik tapasztalatokra, az úgymond egyetlen rohammal bevett Téli Palotára mint a politikai hatalom szimbólumára utalva azt írta, hogy Nyugaton más volt a hatalom szerkezete és az ellene való harc, a hatalom bevétele csak többszöri pozícióharcok árán lehetséges: „Keleten az állam minden volt, a polgári társadalom pedig kezdetleges és kocsonyás, Nyugaton az állam és a polgári társadalom között korrekt, kiépült viszony volt, s valahányszor az állam megremegett, mögötte mindannyiszor azonnal feltűnt a polgári társadalom erőteljes szerkezete. Az állam csupán előretolt lövészárók volt, mögötte az erődítmények és kazamaták erős láncolata”⁶⁰ húzódott, amelyek ellen egyenként, minden egyes pozícióért megküzdve kell harcolni. Gramsci az „erődítmények” és „kazamaták” közé sorolta a követlen állami és politikai intézményrendszer szervezetén kívül a civil társadalom szerveződési formáit, a

⁶⁰ Uo. 866.

közvélemény-formálás labirintusát, a sokszínű kultúra világát, a szociológiai szerkezet összetevőit és mozgatórugóit, a politikával érintkezésbe kerülő minden más jelenséget.

Az oroszországi viszonyoknál fejlettebb nyugati társadalmi körülmények politikai terepén a sorozatosan megvívott pozícióharcokkal és az így szerzett pozíciók birtokában válhat lehetővé, hogy az „új rend osztálya” vezetővé (hegemónná) válhat a politika hatalom csúcsainak, *ultima ratióinak*, illetve teljességének meghódítása előtt is, sőt, rendelkeznie kell azzal a képességgel, hogy a hatalom meghódítása előtt vezetővé válják.⁶¹ Ez a tanítása az OKP politikai gyakorlatában sikeresen alkalmazott kardinális jelentőségű módszertanná lett az 1945 utáni évtizedekben. Ebben a tételében a legkézzelfoghatóbban érzékelhető, mennyire hasznosnak bizonyult a párt elméleti vértetének szánt politikatudományi fogalomrendszere.

Az 1945-höz vezető úton azonban előbb meg kellett birkózni a fasizmussal; Gramsci intenciói ebből a szempontból szintén fontosak, noha nézetei csak szűk körben – a börtöntársak között, illetve az őt jól ismerő harcostársak hasonló logikájú következtetéseinek formájában – terjedtek.

A fasizmust és az ellene folytatandó harc kérdéseit különböző történeti szituációk összehasonlításában elemezte. Megállapította például: ahogy a Risorgimento vagy a francia forradalom eseményeinek egyes állomásain a „mozgó háború” átvedlett „állóháborúvá”, a fasizmussal is ugyanez történt. Kezdetben „mozgóháborút” folytatott, majd megállapodott, s „állóháborúra” rendezkedett be: pozíciókat épít és passzívizálódik, vagyis megkezdődik „passzív forradalommá” való átalakulása. Gramsci összekapcsolta a munkásmozgalom

⁶¹ Uo. 41., 2010.

aktív forradalmi szakaszát a fasiszta aktivitás megjelenésével, s megállapította, hogy a faszizmus „passzív forradalma” a munkásmozgalom aktív forradalmának leszereléséből, a munkásosztály forradalmára mért vereségből emelte fel a maga lendületét, építette fel a mozgalmát, majd egész rendszerét. Gramsci tehát visszatérve a munkásforradalmi folyamatra úgy látta: az „aktív” és a „passzív” elemek átmennek egymásba, kiegészítik egymást, ám ezekben a mozzanatokban – mind az aktív, mind a passzív szakaszokban – meghatározó módon kiemelkedik egy aktív kisebbség a maga átgondolt, tudatos tevékenységével.

Gramsci a harmincéves háború egyik epizódjából, „a 45 magyar lovag féléves flandriai uralmából” konstruált allegórikus okfejtést, amelyet ráillesztett a fasiszta mozgó- és állóháborús hatalmi technikákra. Mindig lehetséges – írta – 45 magyar lovag fellépése. „Ott, ahol a védtelen, szétszórt, megélhetése miatt munkára kényszerülő népnek nincs védekező szisztémája, nem tudja visszaverni az ostromokat, a betöréseket, a dúlásokat, a bizonyos rendszerben és a »stratégiai« előrelátás minimumával végrehajtott puccsokat. Mégis majdnem mindenki úgy gondolja, lehetetlen az olyan helyzet létrejötte, mint a »45 magyar lovagé«: e tévhitben dokumentálódik a politikai ártatlanság... Nem értik, hogy minden politikai helyzetben mindig csak egy kisebbség aktív, és ha ez a kisebbség nem szervezi meg stabilan a többséget, akkor az szétszóródik az ellenséges kisebbség valamilyen kedvező alkalmá folytán. Fölborulnak az előkészületek, fölbomlik az egész „szerkezet” (*apparecchio*), és új szervezkedés indul be, amelyben a régi többségek nem számítanak semmit, nem fejthetik ki hatásukat és tevékenységüket. Amit »tömegnek« hívtak, atomokra hullik az új „tömeg” orientációs és akarati formálódása nélkül, még ha az előzőhöz viszonyítva alacsonyabb

volumenű is, de kompaktabb és ellenállóbb, megvan az a képesség, hogy megakadályozza a primitív tömeg hatékony újraformálódását...”⁶² És – folytatva Gramscit – bekövetkezik a mozgásba lendült forradalmi tömegek passzivizálódása. Az aktív társadalom-átalakító forradalmi folyamat elakad, elkezdődik a „passzív forradalom”, a forradalom forradalom nélkül.

Gramsci a „passzív forradalom”, és a fasizmus (amely szintén a „passzív forradalom” egyik formája) szerkezeti újításait, pozícióépítését elemezve – mint például a szakszervezetek helyébe telepített korporációk, a munkáltató és a munkás közös testületei – nagy figyelmet szentelt az amerikai gazdaság működésének: a nagyipari vállalkozók (Ford, Taylor stb.) által alkalmazott üzem- és termelés-szervezési módszereknek, a munkaerő-kapacitások racionalizálásának, a magas béreknek, a maximális produktivitásnak, a munkások magánélete ellenőrzésének, amit formálisan a gazdasági rendőrség bevetésével oldanak meg. Ennek feladata a szesztilalom (*prohibíció*) betartatása. Az iszákos, a szexuális kilengéseknek hódoló munkás ugyanis rossz munkás – állította Henry Ford, aki szerint a modern termelés „új embertípust” követel.

„Amerikában a munka racionalizálása és a proibíció – írta Gramsci – kétségtelenül összefügg egymással: a gyárosok vizsgálódásokat folytattak a munkások magánéletéről, és néhány üzemben ügyeket szerveztek a munkások »erkölcsének« ellenőrzésére, ezek is az új munkamódszerek közé tartoznak. Aki kinevette ezeket a kezdeményezéseket (jóllehet becsődöltek) és csupán a »puritanizmus« képmutató megnyilatkozását látta bennük, az nem értette meg az amerikai jelenség horderejének a jelentőségét. Itt ugyanis a történelemben soha nem látott, eddig legnagyobb kollektív erőfeszí-

⁶² Uo. 1788–1789.

tésről és céltudatosságról van szó, hogy hallatlan gyorsasággal létrehozzák az ember, a munkás új típusát.” A munkás új típusának maximálisan alkalmazkodnia és hasonulnia kell az automatikus és gépies magatartási fokozatokhoz, amelyekben megtörik a szakma és a munkás régi kapcsolata, amikor még a „kvalifikált munka megkövetelte a munkás kezdeményezésének, fantáziájának, intelligenciájának aktív részvételét. Ezután a termelési művelet leredukálódik a pusztán gépies fizikai szempontra”, mindazonáltal az ipari fejlődésnek ez a fajta szakasza az előzőeknél magasabb rendű szervezettséget, hatékonyabb termelési módot jelent.⁶³ Gramsci elismeri az amerikai gazdaság felsőbbrendűségét, bár – érthetően – az amerikai gazdaság működésének, önszabályozó képességének, az állami beavatkozás alkalmazásának különféle eszközeiről nem lehettek ismeretei.⁶⁴ Az „amerikanizmus” és a „fordizmus” tematikájának megjelenése elmélkedéseiben rendkívül meglepő, mert a Kominternben, illetve a nemzetközi kommunista mozgalomban – Trockijt⁶⁵ kivéve – senkinek nem jutott eszébe felfigyelni a hatékony rendszerű kapitalizmus működésére. Elhanyagolták a vizsgálatát, aminek következtében 1945 után egyfelől alulértékelték az amerikai gazdaság teljesítőképességét, egyúttal tévesen mérték fel a nemzetközi erőviszonyokat, másfelől pedig nem találhattak magyarázatot a Szovjetunióban és szövetségi rendszerében tapasztalható politikai, ter-

⁶³ Uo. 2164–2165.

⁶⁴ Lásd ezzel kapcsolatban Carlo Pinzani magyarázó szócikkét az amerikanizmusról és fordizmusról. Antonio GRAMSCI, *Editrice l'Unità*. Roma, 1987. 67–68.

⁶⁵ Trockijt az 1920-as évek elején valóban aggasztották a hatékony termelésszervezés nehézségei, a rend és a fegyelem kérdései, azonban ezeket kizárólag külső kényszerítő eszközök bevetésével, „katonai modellel” kívánta megoldani. Gramsci ezt elutasította, és figyelmeztetett a „bonapartizmus” veszélyére. (Lásd uo. 2164.)

melésszervezési baklövésekre és inkompetenciákra. Gramsci intuíciói – hiányosságaik ellenére – intellektuális ösztönzéseket és hasznos útbaigazításokat nyújthattak volna.

Idesorolhatjuk a szövetségszervezéssel kapcsolatos összeállítások „történelmi blokk”-ról szóló okfejtéseit, amelyek lényege az alap- és a felépítmény valós dialektikájának elemzése.

A „történelmi blokk” nála nem a különböző társadalmi osztályok és csoportok körülhatárolt cél szerinti összefogásának fogalmi kategóriája, hanem a konkrét termelési viszonyok alépítményén nyugvó felépítmény sokrétű kapcsolatát jellemző szinoníma. A „történelmi blokk” fogalmával Gramsci elvetette az alap és a felépítmény mechanikus, fatalisztikus és vulgár marxista, kizárólag az alap gazdasági oldalú meghatározottságát hirdető kapcsolatát. Antonio Labriolához⁶⁶ visszanyúlva az alap és a felépítmény kölcsönhatásáról beszélt, s az alap és a felépítmény viszonyában a társadalmi tudatformáknak, a társadalmi pszichológiának, a szubjektív tényezőknek a jelentőségét is hangsúlyozta.

A „passzív forradalom” kategóriájához kapcsolódik a „reakciós” vagy „felülről való felforgatás” leírása és értelmezése, amit Gramsci az alulról való „népi” felforgatás korrelációjában, illetve a „passzív forradalom” kategóriájával együtt tárgyal. Az 1921–1922-es szituációra

⁶⁶ Antonio Labriola (1843–1904) a marxizmus első autentikus olasz művelője, Benedetto Croce is tanítványai közé tartozott. A kiváló egyetemi tanár sok hallgatót vonzó előadásaiiban a kapitalizmus és a kapitalizmust megelőző korok tudatformálásáról, egymásraépülésükről, szociálpszichológiai reflexeikről bocsátkozott fejtegetésekbe. Megállapította, hogy a társadalmi tudat fejlődésében megfigyelhető folytonosság a gazdasági törvényszerűségek mellett lényegi módon befolyásolja a történelmi mozgást. Antonio LABRIOLA: *Tanulmányok a történelmi materializmusról*. Kossuth Könyvkiadó, 1966. 82–83.; Lásd még SZABÓ Tibor: *Gramsci politikai filozófiája*. Szeged, 1991. 89–96.

visszatekintve párhuzamokat keres az 1870-es évekbeli nápolyi anarchista-vallási megmozdulásokkal, lumpenakciókkal és hasonlókkal, amelyekben meg-megcsillant az osztályöntudatra ébredés halvány fénye. Ámde hosszú utat kellett megtenni a szervezettség, a társadalmi cselekvőképesség megszervezéséig, s ez vagy sikerült, vagy nem. 1921–1922-ben nevezetesen az történt, hogy a „népi” felforgatás mozzanataira ráépült a reakciós, felülről irányított felforgatás, ami visszájára fordította az alulról eredő aktív forradalmi szándékot. Mussolini mesterien keverte meg a „népi” felforgatás elemeit a felülről szervezett technikával, elejét is véve a „népi” felforgatásnak. *Mutatis mutandis*: ugyanezt a technikát jobboldali és szélsőjobboldali csoportok ügyes mester-ségbeli tudással alkalmazták Budapesten 2006 őszétől kezdve. Több mint valószínű, hogy az akkori parlamenti ellenzék köréből parlamenten kívülre szított felforgató akciókba belekevertek „alulról jövőnek” ható „népi” és „nemzeti elemeket”, valóságos és folyamatos kampánnyá dagasztva a Kossuth téri színjátékot. A TV ostromával, az ismétlődő tüntetésekkel, a reformok szabotálásával a reakciós felforgatás taktikáját gyakorolták. Része volt ezeknek az akcióknak a Szabadság téri szovjet katonai emléktű előtti zavargás, amit ugyancsak „felforgatásnak” tekinthetünk, mivel államközi egyezmény szavatolja az emlékmű pártérdekek feletti sérthetetlenségét, a háború katonai áldozatainak erkölcsi-politikai védelmét.

Gramsci teoretikus alkotásában a jelennek szóló aktuális üzeneteknek is lehetne foganatja, azonban művének, általános politikai filozófiájának mondanivalója tulajdonképpen – ahogyan önmagával szemben támasztott igényét megjelölte – „für ewig” érvényű. Örök érvényű abban az értelemben, hogy politikai érdeklődésű olvasójának figyelmét a párt politikai erejét, hegemoniáját,

konszenzusa megteremtésének módszereire irányítja; arra int, hogy egy politikai erő akkor tehet eleget vállalt feladatának, ha kiiktatja magából a gőg, a cezarizmus (a bonapartizmus), a bürokratikus és erkölcstelen elfajulások megnyilvánulásait – minden egyéb olyan jelenséget, amely korlátozza és akadályozza konszenzusának kiterjesztését.

II. FEJEZET

Antifaszizmus és a szocializmus olasz útja

Az első világháború utáni krízisben az olasz uralkodó osztályok a fasizmusra hagyták, hogy „rendet teremtsen” és megállítsa a munkásmozgalom jelentős ívű előretörését. A feketeinges rohamosztagok megbízóinak nem lehetett panasza. A munkásmozgalomra mért vereséggel maradéktalanul elégedettek voltak; ám a vereség ellenére a szervezett munkásság védekező reflexei nem haltak el, mi több, kisarjadt az antifasiszta összefogás. A politikai hatalmat birtokba vevő fasiszta párt intézményesített diktatúrája, a munkásmozgalmi vívmányokat leromboló, jogtipró terrorja közelebb hozta egymáshoz a kommunista és a szocialista¹ irányzatokat. A munkásmozgalmi áramlatok egymásra találásait motiválta a hitlerizmus agresszív, egész Európát fenyegető háborús készülődése, az előjelekre értőn reagáló francia szocialisták, kommunisták és más demokraták népfrontja. A két olasz munkáspárt félretette kölcsönös vádaskodásait, a fasizmus uralomra jutásának felelősségét firtató obskurus vitáit, és 1934. augusztus 17-én Párizsban a delegációik – Pietro Nenni, Bruno Buozzi, Giuseppe Saragat, illetve Luigi Longo, Egidio Gennari, Giuseppe Di Vittorio összetételben – antifasiszta akcióegység-paktumot fogadtak el. Nagyjelentőségű elhatározásukat az sem árnyékolta be, hogy egy csatolt, külön

¹ Az 1921-es livornói szakadás után 1922-ben a Szocialista Pártból kivált a reformista csoportosulás és újabb pártalakulatot hozott létre.

nyilatkozatban dokumentálták a közöttük továbbra is fennálló doktrinális, politikai és módszerbeli nézetkülönbségeket. Nem volt szó az ideológiai tételek, a stratégiai és taktikai elképzelések revíziójáról. A szocialisták részéről a liberál-reformista Saragat, és a rokon felfogású szakszervezeti vezető, Buozzi ellenezte a „szorosabb szervezeti kötelezettségek vállalását”.²

A fasizmus értékelésében eszmei elődjüknek, az olasz szocialista reformizmus két évvel azelőtt elhunyt atyjának, Filippo Turatinak a nézeteit vették alapul. Ezek szerint a fasizmus és a kapitalizmus más és más minőségek. A fasizmus nem azonos a burzsoáziával, bár attól származik; kötődik a plutokráciához és ennek megfelelően diktatórikus, idegen a liberalizmustól, rendszerét az abszolút és kizárólagos államkultusz jellemzi. Ellene, illetve az autonómiáért és a szabadságjogok védelmezőjeként fellépő szocializmusért küzdeni időszerűbb, mint valaha bármikor: „a szocializmus a szellem szabadságának, a gazdasági és szociális szabadságnak, az egyén és az önmagukkal rendelkező népek szabadságának hordozója. Ezek a terminusok szétválaszthatatlanul összetartoznak, ha közülük egy is leomlik, az egész széria összedől.”³

A különböző reformista, szociáldemokrata és radikális szocialista vezetők fasizmus-értékelése elviekben és betű szerint nem egyezett a Kominternben elterjedt dimitrovi formulával (a fináncstőke legreakciósabb diktatúrája), de a lényegyet tekintve nem tért el attól. A nézetkülönbségek elvi súlypontja, árnyalatnyi különbségei már nem zavarták érdemben a két fő irányzat posszibilis együttműködését. Togliatti 1935. január és április folyamán a moszkvai pártiskolán az olasz szek-

² Paolo SPRIANO: i. m. II. k. 392.

³ Idézi Gastone MANACORDA: *Il Socialismo nella storia d'Italia*. Id. kiadás. 546.

ció hallgatóinak figyelmét arra hívta fel, hogy differenciáljanak a fasiszta, a szociáldemokrata és a katolikus szervezetek, illetve a szervezetekbe beterelt tagok között (főleg a fasiszták alkalmazták nagyvonalúan a beléptetés módszerét). A beiratkozott munkások, alkalmazottak, értelmiségiek nem ellenfelei a kommunistáknak – állította Togliatti; a fasiszta szervezetek az ellenfelek, s tagjaikat a kommunisták „hódítsák meg”.⁴ Az OKP vezetője szerint a pártiskola hallgatóinak is arra kell törekedniük, hogy a fasizmust övező masszív konszenzust és tömegbázist felőröljék. Olyan kommunista párt követelményét tárta eléjük, amely módot talál a fasiszta rendszer felbomlasztására, s amely szervezetének és politikájának minden izületével közvetíti aktivistáinak az antifasiszta harc üzenetét: meg kell nyerni a tömegeket, hogy közös erővel megdönthessék a fasizmust. Az OKP beváltotta ezt a Gramscitól eredő, Togliattival folytatódó antifasiszta pártpolitikát, minek eredményeképpen az olasz kommunisták az antifasizmus főszereplőivé tudtak válni.

Ellenfeleik is elismerték a párt érdemeit az ellenállásban. Az OKP-t tekintették az ellenállás meghatározó erejének. A memoár- és a szakirodalom tele van ilyen értelmű magyarázatokkal és értékelésekkel. Giorgio Amendola nyilván elfogult a kommunista párttal szemben, visszaemlékezésében azonban részrehajlás nélkül ír. A Sandro Pertinivel kapcsolatos adomaszerű emléke ezek közül való. Mindketten a Ponza szigeti kényszerlakhelyre száműzettek, és Pertini büszke szocialista vezetőként azzal szeretett volna imponálni kommunista barátainak, hogy az ő pártja ugyancsak kiveszi a részét a fasizmus elleni harcból, a szocialisták is adnak annyi ellenállót a mozgalomnak, mint a kommunisták. Sokszor a kikötőbe érkező hajókhoz sietett, várva az

⁴ Palmiro TOGLIATTI: *Opere scelte*. I. m. 107.

internáltak között a remélt szocialistákat, de rendre csalódnia kellett, mert a befutó hajók többnyire kommunistákat hoztak. Pertini vigasztalanul tárta szét a karját, önmagának téve fel a kérdést: „vajon mit csinál a pártom?” Amendola gonoszul ugratta: „a szocialisták jól konspirálnak, nem buknak le”. Erre Pertini még dühösebb lett, de tudomásul vette, hogy pártja „lemarad” az antifasiszta küzdelemben.⁵

A Szocialista Párt aktivistái a fasiszta korszakban nagyrészt szétszóródtak, emigrációba vonultak, szervezeteik szinte összeesklottak. A fegyveres antifasiszta harcban is kisebb mértékben vettek részt. A szocialista mozgalom történetéről írt könyvében Giorgio Galli ezt a periódust „A szocialisták nélküli háború”⁶ alcímzéssel jelöli, ami talán túlzás, mert az ellenálló szocialista csoportokat, az ellenálló csapatokban a szocialista részvételt nem szabad elhanyagolni. Tudomásunk van szocialista véráldozatokról is. A vörös nyakkendő „garibaldista” partizánegységekben – ezek voltak a baloldal harci alakzatai – szocialisták és kommunisták vállvetve, közösen hullatták vérüket. Vezetők, és egyszerű párttagok estek el már Spanyolországban Franco ellen harcolva, de adtak hőseket az olasz ellenállásnak is. Bruno Buozzi például a Rómából visszavonuló németek 1944. június 3-án razzia közben elfogták, és agyonlőtték. Pertinint kívül internálták Nennit, Saragatot és sok más szocialistát.

Mindazonáltal az antifasiszta érdek tekintetében akármelyik párttal vetjük össze az OKP-t, azt látjuk, hogy mindegyiknél többet tett a fasizmus ellen. Ennek köszönhetően jelentősen kiterjesztette befolyását, a társadalom minden rétegében megvetette a lábát, tagtoborzási kampányai a háború végétől nagy sikerrel folytak.

⁵ Giorgio AMENDOLA: *Un'isola*. Rizzoli, Milano, 1980. 177.

⁶ Giorgio GALLI: *Storia del socialismo italiano*. Editore Laterza, Roma-Bari, 1980. 161–177.

1944/45-től mintegy bő évtizeden át az OKP taglétszáma szakadatlanul nőtt. A párttagsági mutató alapján Itália legnagyobb pártjává lett: az 1944. végi 76 000 főről⁷ 1945-ben már 1 000 770-re, 1947-re kétmillió fölé (1948 pontos adata: 2 331 217) emelkedett a párt létszáma, hogy 1953-ban (az ifjúsági szervezettel együtt) 2,5 millióval regisztrálja a maximumot.⁸ A Szocialista Párt 1945-ben 700 000, 1947-ben 800 000, (1946-ban 860 000) taggal rendelkezett, ezután fogyatkozni kezdett.⁹ A kereszténydemokrata párt (Democrazia Cristiana – DC) 1946-ban 600 000, 1947-ben 800 000, 1948-ban 1 127 182 tagot számlált s csak 1961-ben érte el a 1,5 millió főt.¹⁰

Az OKP tagsága tehát szinte hihetetlen mértékben megnövekedett. Ha eltekintünk is a mediterrán temperamentumú lobbanó hajlamtól, a spontán ingalengésektől – 1941-ig óriási tömegek tapsolnak Mussolininek, a háborús kudarcok láttán ugyanazok a tömegek hirtelen, bár nem előzmények híján ellene fordulnak, a radikális antifasizmushoz szegődnek, s nagy számban beiratkoznak a kommunista pártba – a balra tolódás akkor is lenyűgöző. Kifejeződött ez többek között az újszülött fiú- és leánygyermekeknek adományozott orosz eredetű vagy hangzású nevekben: Iván, Borisz, Sergio (Sergej), Vladimiro (Miró), Natalia (Natasza), Tatjana, Tamara, Szonja stb. A szicíliai Mancuso családban az egyik gyermeket Leninnek¹¹ keresztelték. Az északkeleti határszél-

⁷ Paolo SPRIANO: i. m. V. k. 475.

⁸ OKP taglétszámának további adatait lásd Paolo ROBOTTI-Giovanni GERMANETTO: *Trent'anni di lotte dei comunisti italiani 1921–1951*. Roma, 1952. 232–235.

⁹ Arturo LANDOLFI: *Il socialismo italiano*. Lerici editore, Roma, 1968. 49., 66, 202–203.

¹⁰ Arturo PARISI (a cura di): *Democristiani*. Il Mulino, Bologna, 27. (A DC maximuma 1973-ban 1 879 429.)

¹¹ Lenin Mancuso neve 1978-ban került az újságok címlapjára, amikor a szervezett bűnözést nyomozó marsalai vizsgálóbíró Cesare Terranovát – az OKP listáján megválasztott független parlamenti képviselőt – és sofőr testőreként vele együtt levő Le-

nél levő Monfalcone város kommunista munkásainak egy csapata, számot vetve azzal, hogy Itáliában minden marad a régiben, áttelepült Jugoszláviába szocializmust építeni. A balra tolódás politikai jellege egyértelműen kommunista; sok kommunistát választottak meg a szakszervezetek, a szövetkezetek, a közigazgatási szervek (tanácsok), az üzemi bizottságok vezetőinek. (Személyes élmény: 1964-ben, a háború végétől nem túl távoli időpontban, alkalmam volt megkérdezni egy negyven év körüli bolognai szakszervezeti funkcionáriust, miért lett kommunista. Azt válaszolta, ellenálló egységük kommunista parancsnoka, hogy társai életét mentse önmagát áldozta egy összecsapásban; ő úgy érezte, hogy a pártválasztásban parancsnoka a példakép.)

A növekvő kommunista befolyás és balra tolódás a munkásmozgalom egészében érlelte a szocialista típusú társadalmi változások iránti vágyat és ez az osztály jelentős tömegeiben politikai tendencia formájában is hatott, de a társadalom egészét nem jellemezte. Az első világháborús krízishez hasonlóan a társadalmi többség kiegyezett a megszűnő fasizmus helyén restaurálódó liberális polgári demokráciával. A balra tolódó munkásmozgalom szervezett politikai ereje, a két munkáspárt ugyanakkor nem elégedhetett meg ezzel az alternatívával: a politikai küzdelem első meneteitől kezdve nem egyszerűen a prefasiszta liberális demokrácia helyreállítását, hanem egy másik, progresszív minőségű demokrácia kialakításának programját célozta meg. Ehhez esélyt teremtett a háború utáni politikai helyzet.

1945 katasztrófája a kommunistákat igazolta. Ők voltak, akik szembeszálltak a fasiszta rendszerrel, háborús politikáját elutasították, s megjósolták a várható tragi-

nin Mancusót a maffia bérgyilkosai gépkocsijukban rajtuk ütve lelőtték. Mancuso, mint annyi szicíliai, nápolyi stb. déli munkavállaló proli ivadék, más megélhetési lehetőség híján lett hivatásos rendőr.

kus végkimenetelt. Bebizonyosodott, hogy a kommunis-
ták szavára lehet adni. Példájuk, bátorságuk és erkölcsi
fölényük a társadalom minden rétegében megalapozta
tekintélyüket. Már akkor növekedett a népszerűségük,
amikor a fasizmus konszenzusa szűkült és a figyelem
feljük fordult. A fasiszta rendszer bomlása lineárisan
haladt. A beavatkozás a spanyol polgárháborúba, a
náci Németországgal kötött népszerűtlen acélpaktum
előkészítette a háború borzalmaiba való sodródást, mi-
közben „a gazdasági helyzete egyre nehezebbé vált”,¹²
és következményei egyre súlyosabbak lettek. 1937–1938
körül már a fasizmuson belüli ellenzékiesség hullámai
csapkodtak: az egyetemisták, értelmiségiek érdeklődni
kezdték a rendszerkritika és a politikai baloldal iránt.
Kézről kézre jártak köztük a rendszer által üldözött
szerzők művei, könyvei, a fasizmust kikezdő irodalmi
alkotások. Még a marxizmus is beszédtema lett társasá-
gokban, szalonokban, a kulturális élet színterein. Maga
Croce Antonio Labriola tanulmányainak 1938-as kiadá-
sakor „a marxizmus politikájának megújult fontossá-
gát”¹³ ismerte el.

Az intellektuális és ideológiai erjedés hatásai alól nem
vonhatta ki magát a politikai katolicizmus, és a vallásos
értelmiség sem. Ebben a környezetben is a kommunis-
tákban ismerték fel a zsarnokság elleni tenni akarás, a
konkrét cselekvés céltudatosságát. Nem egyszerűen a
pártra figyeltek egyre többen, nemcsak a kommunis-
ta párt illegálisításból is hatékony működésének eszmei
indítékait keresték, hanem a változás társadalmi ösz-
szefüggéseit akarták megérteni. Különleges jelentőségű

¹² Renzo DE FELICE: *Intervista sul fascismo*, a cura di M.A. Ledeen. Laterza, Roma-Bari, 1975. 52.

¹³ Croce előszavával a Laterza egy kulturális sorozatban publi-
kálta A. Labriola írásait, Togliatti hivatkozik rá Labrioláról írt
tanulmányában. (Palmiro TOGLIATTI: *La politica culturale*. Editori
Riuniti, Roma, 1974. 307–371.)

fejlemény ebből a szempontból a politikai katolicizmus szárnyai alatt felnövő fiatal értelmiségiek eszmélkedése, majd formális mozgalmi tevékenységük, ami természetesen kapcsolódott a katolikus egyház politizálásának elkerülhetetlen irányváltásához. A katolicizmus köreiben, a papság soraiban, magában az egyházi hierarchiában, felül kellett vizsgálni a fasizmushoz való viszonyt, a háború megítélésének különféle problémáit, a háború utáni politikai távlatokat. Röviden: az egyháznak feledtetnie kellett a kialakuló politikai helyzetért viselt felelősségét. Mérhetetlen tapasztalatai és politikai-morális tartalékai, mindenkori szociális érzékenysége ezúttal is a segítségére volt.

A fasizmus várható bukására gondolva az egyháznak új politikai szövetséges után kellett néznie. Nagy gondot nem csinált ebből magának, mivel az újjászerveződő kereszténydemokrata pártalakulattal összefűzte a világnézeti azonosság, a politikai kultúra számtalan hasonlósága. Az ideológiai előfeltételek kedvező állása ellenére az egyház és a Democrazia Cristiana egymásra utaltsága a vártnál sokkal komplexebb lett.¹⁴ Az antifasizmusban jelentős szerepre aspiráló DC-nek elemi szükséglete támadt egyfajta politikai autonómiára, hogy a fasizmusban bizonyos fokig kompromittált egyháztól távolságot tartson, mozgásszabadságot kapjon. Ez volt a politikai katolicizmuson belüli másik, lényeges erjedést eredményező fejlemény, ami társult a katolikus fiatalok balra húzó mozgalmával. A feleszmélő fiatalok eszmei gyökereik a konzervatív szociális érzékenységből, a katolikus politikai kultúrából táplálkoztak, ám rádőbrentek az ideológiai és elméleti elvontságára, a klérus cselekvési bizonytalanságára, a fasizmus–antifasizmus antinómiája mentén a visszatetsző kivárási taktikázásra.

¹⁴ Lásd erről Pietro SCOPPOLA: *La proposta politica di De Gasperi*. Il Mulino, Bologna, 1977. 113–161.

Intenzíven foglalkoztatták őket a szociális ellentmondások, a háború terhét vállukon hordó dolgozó tömegek vágyai, szembetűnő kizsákmányoltságuk, és a mindebből feltörő politikai energiák. A parókiákon, az *Azione Cattolica*, *Actio Catholica* (AC) olasz változata, szervezeteiben egyre gyakoribbak a viták a szociológiailag megragadott, tudományosan elemzett kérdésekről. A lepárolt féligazságok, az esetleges pontos válaszok nem elégítik ki a fiatalok nyugtalanítóan baloldali kérdésfeltevéseit. A gondolati radikalizmus és a tettvágy sarkallta őket. Nem halogatták mozgalmuk szervezését.

Az *Azione Cattolica* római összejövetelein kicsírázó baloldali mozgalom csápjai már 1937-ben sokfelé elágaztak. 1941-ben líceumi és egyetemi diákok megalapították első sejtjeiket, amelyekben kommunista jellegű eszméket és gondolatokat vitatnak meg. A fasizmus utáni időket tervezve szociális és gazdasági sémákba foglalták a „termelőeszközök szövetkezeti és szinarchikus (közösségi) kezelésbe vételét¹⁵”. Csoportosulásaik különféle elnevezések után végül Keresztény Kommunista Pártba szerveződtek. Hálózatuk Rómán kívül elérte több régió (Emilia–Romagna, Marche, Umbria, Abruzzi) és néhány nagyváros (Milano, Torino) ipari centrumát. A „catto-comunista” mozgalom irányítói és szervezői között feltűnt Adriano Ossicini,¹⁶ Franco Rodano, Marisa Cinciari, Luca Pavolini, Giuseppe Chiarante, Luciano Barca, Antonio Tatò, Roberto Bonchio – a háború alatt aktív ellenállók, 1945 után közéleti szereplők, többségükben az OKP tagjai, többen vezetői tisztségekbe jutnak;

¹⁵ Sandro MAGISTER: *La politica vaticana e l'Italia 1943–1978*. Editori Riuniti, Roma, 1979. 12.; Pietro SCOPPOLA: i. m. 123–124.; N. AJELLO: *Intellettuali e PCI 1944/1958*. Editori Laterza, Roma–Bari, 1979. 102–103.

¹⁶ Lásd Adriano OSSICINI: *Cristiani non democristiani, intervista di A. Delich*. Editori Riuniti, Roma, 1980. (Ossicini interjúja a szerzővel külön érdekesség, mivel ő nem lépett be az OKP-ba, viszont mindig pártolta a kommunista–katolikus párbeszédet.)

a későbbiekben is lesz róluk szó. Valamennyiükről elmondható ugyanakkor, hogy az értelmiségi élvonalhoz tartoztak, és kapcsolataik révén másokat is magukhoz, illetve a baloldalhoz vonzottak, vagy mint „utitársakat” (a kor kommunista pártzsargonjának „szövetségpolitikai” kifejezése), vagy mint militáns párttagokat.

A művészvilág ismertebb alakjai közül itt említhetjük meg a festő Renato Guttusót, a filmrendező Luchino Viscontit, Carlo Lizzanit, az író Elio Vittorinit, Vasco Pratolinin, Italo Calvinót és sok más kiemelkedő alkotót, akik majd különböző időpontokban csatlakoznak az OKP-hoz vagy a szélesebb baloldalhoz. Alberto Moravia nyilatkozatát az OKP-ba történt beiratkozásának indoklásáról 2007-ben találták meg az író publikálatlan kézírataiban, s a *Corriere della sera* „Kommunizmusnak nevezett vallás” címmel közölte.¹⁷ A művészekben, írókban, az alkotó értelmiségben érlelődő eszmélkedésben visszaverődött a fasiszta, nemegyszer forradalmi frazeológiába öltöztetett demagógiától megtévesztett kisember, közember kiábrándulása, csalódott életérzése, és ugyanakkor szakításdöntése, leszámolása a katasztrofális múlttal. Az értelmiségi magatartás megváltozásának és megrázkódtatásainak, a múlthoz és a kialakuló valósághoz való viszony teljes átalakulásának félre nem ismerhető jele az is például, hogy a neorealizmus világhírű filmművészeti irányzatában Visconti rendezésében első alkotásként számon tartott *Ossessione* (Megszállottság) című film forgatókönyvének egyik szerzője Mario Alicata, az OKP Központi Bizottságának majdani ideológiai titkára és kultúrpolitikusa. Ugyanebben a szférában mozgott két másik leendő pártvezető, Pietro Ingrao és Paolo Bufalini.¹⁸ Az alkotó értelmiségből az

¹⁷ *Corriere della sera*, 2007. október 8. (www.corriere.it/spettacoli/07.ottobre.08/moravia.romanzo.inedito)

¹⁸ A Bufalini családnév föltűnik a Campidoglio csúcsán levő Ara-coeli-templom főbejáratától jobbra eső első, Pinturicchio freskói-

OKP-hoz csatlakozók között felfedezhető még Carlo Salinari irodalomtörténész, Gastone Manacorda a történész és különböző tudományágakat művelő testvérei neve, valamint Lucio Lombardo Radice filozófus, az első Gramsci-életrajz¹⁹ társszerzője, továbbá Franco Ferri, aki az 1960-as és 1970-es években a Gramsci Intézet igazgatója volt. Számos más nevet sorolhatnánk még. A nagyobb városok és a kisebb centrumok értelmiségi fiatalságának antifasiszta tájékozódása és aktivizálódása reprodukálta a római helyzetet, egyben megpezsdítette a baloldali szerveződéseket. A sokasodó személyes kapcsolatok hozzájárultak a kommunista párteszmé társadalmi diffúziójához, az OKP társadalmi beágyazódásához. A katolikus kommunisták mozgalma jótékonyan hatott az OKP-DC pártkapcsolatra, amelyet a Szovjetunióban uralkodó ateista pártpropaganda, a vallásüldözéses gyakorlat óhatatlanul gyanakvással halmozott el.

Az OKP vezetése, személy szerint Togliatti, több ízben is értésre adta kereszténydemokrata partnereinek Itáliában nincs és nem lesz helye a szovjet praxisnak. A kereszténydemokraták azonban – s elsősorban a Vatikán mérvadó tényezői – bizalmatlanok voltak, nem hittek a kommunista vezetőnek. Nem hittek általában a kommunistáknak, akik között tagadhatatlanul sokan úgy gondolták, a szocializmus olaszországi megvalósításának az egyházi struktúrák, a templomok, a parókiák, a papok, az általuk terjesztett világnézet a legfőbb, 1944/1945-ben talán az egyedüli akadályozói. Hiába üzent Togliatti a rá jellemző diplomáciai érzékkel De Gasperinek 1944

val díszített oldalkápolnában, vagyis akár „catto-comunista” is lehetett volna a későbbi pártvezető, mint maga Togliatti a keresztneve után. A „Palmiro” a Húsvét előtti virágvasárnap olasz szokására utal: nem barkával, hanem pálmaágakkal köszöntik az ünnepet.

¹⁹ Giovanni CARBONE–Lucio Lombardo RADICE: *Vita di Antonio Gramsci*. Cultura sociale, Roma, 1952. (A Szikra kiadó ugyanabban az évben megjelentette magyarul.)

szeptemberében, üdvözölve a DC Nemzeti Tanácsának ülését, és biztosítva a kereszténydemokratákat arról, hogy az OKP „abszolút tisztelettel viseltet az olasz nép vallásos hite iránt”,²⁰ és ennek jegyében kívánja folytatni antifasiszta együttműködését a DC-vel. De Gasperi válaszában megköszönte a „baráti üdvözetet”, ám kénytelen-kedvetlen arról is visszaüzent Togliattinak, hogy épp levelének érkezésekor négy olyan, Lazio régióban megesett atrocitásról jelentettek neki, amelyek szerint kereszténydemokrata pártgyűlést kommunisták megzavartak és erőszakkal félbeszakítottak. „Ha ez arra irányulna – írta De Gasperi – hogy akadályozza a mi ideológiánkkal antitézisben levő, a ti ideológiátoktól eltérő gondolataink kifejtését, akkor miért hallgassunk a probléma súlyosságáról? És ha ez járványszerűvé válna, illetve nagymértékben alkalmaznák, akkor hogyan lehetne erkölcsi legitimitásunk a hírhedt „vasárnapi zavargásoktól (emlékeztető a kezdődő fasiszta terrorra – P. J.) a *Marcia su Rómáig* és a zsarnokságig jutó (egyetlen) párt (a fasiszta párt) intoleráns szellemének elítéléséhez?”²¹

A kommunista vezetőnek küldött hűvösen polemizáló válasz határozott elvi és politikai álláspont: a kommunista célzatosságtól óvja és vigyázza a vallásos ember világnézetét, politikai szabadságát. Megfogalmazza elhatárolódását a fasiszta egypártrendszer ideológiai monolitizmusától – amely egyébként kacérkodott bizonyos antiklerikalizmussal, de nem üldözte, nem tiltotta a vallást –, egyúttal mindennemű totalitarizmustól. Az ideológiai és politikai pluralizmus eszméjét hangsúlyozta és Togliattitól is elvárta ugyanezt az alapállást, ugyanezt a viszonyulást a vallási szabadságjogokhoz – a politikai jogok mellett. A fasiszta diktatúra utáni

²⁰ Togliatti és De Gasperi levélváltását közli Gabriele DE ROSA: *I partiti politici in Italia*. Minerva Italica, Bergamo, 1972. 580–581.

²¹ Uo.

új helyzet hajnalán, Togliattinak válaszolva, mintegy figyelmeztetést intézett az OKP-hoz, nehogy részükről a fasizmusra emlékeztető totalitárius hajlamokat ösztönözzön, mert ha igen, a DC-ben kemény ellenfélre számíthat. De Gasperit természetesen a demokrácia „szent és sérthetetlen” elveinek tisztelete mellett mindenekelőtt az OKP növekvő tekintélye izgatta, mint politikai ellenfelet igyekezett sakkban tartani. A politikai és ideológiai pluralizmusnak ez a fajta, a kommunistákat majd folyamatosan fékező, olykor revolverzező „közbeszéde” végigkíséri az OKP-t az olasz demokrácia 1945 utáni történetében. A párt kereszttűz alá került, mivel a szovjet kötelékbe foglalt jelentéstartalom a pluralizmus-sal összeegyeztethetetlen fogalom. Az OKP verítékben úszva tett erőfeszítéseket, hogy az olasz közéletet meggyőzze demokratizmusának, pluralista felfogásának valódiságairól. Az olasz politikai harcokban a demokrácia kérdései kifejezetten ezekben az összefüggésekben nap mint nap felvetődtek, és a pártnak nap mint nap küzdenie kellett hiteléért, politikájának elfogadtatásáért. Nemegyszer vergődött reménytelen helyzetben. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a szovjet kötelék és a demokratikus elkötelezettség kettősségének identitásával nem lehetséges áttörni a közvélemény többségének falát. A szovjet kötelék metaforájában identifikált azonosságtudat 1945-ben és a háborút követő néhány évben sajátja a munkásosztály jelentékeny tömegeinek, élükön a harcos és elszánt kommunistákkal, sok forradalmár beállítottságú szocialistával. Ők azok, akik a forradalmat szomjazva sóváran várták a „Baffone” (=Nagybajszú, azaz Sztálin) felszabadító, kapitalizmust felszámoló csapatainak jöttét – ha már saját erejükből nem győzhetik le a tőke, és az egyház hatalmát. Togliatti azonban – a szovjet kötelékbe kapaszkodva, a Szovjetunió iránti politikai hűség legfőbb meggyőződéses őreként

is – mindenkinél jobban tisztában volt azzal, hogy hazájában a nemzetközi és részben a nemzeti körülmények kizárják a külső szovjet katonai segítséggel vagy a hazai osztályharcos munkástömegek fegyveres akciójával kieroszakolható forradalmi rohamot, a szocialista átmenet csapásszerű megoldását. Tudta: Itáliában a szocialista átmenet hosszú távú előkészítést, türelmes meggyőző politikai munkát, széles szövetségesi közreműködést igényel, amiben különböző politikai erők pártjaikkal, civil szervezeteikkel kell hogy részt vegyenek. Mert a nemzeti sajátosságok folytán a különböző gazdasági, szociális és az eszmei áramlatok között nincs más megoldásra lehetőség. A fegyverek erőszakának klasszikus proletárforradalmát a többség nem támogatná, a többséget nem kápráztatja a forradalom bővölete, a fegyverek helyett politikai eszközökkel kell a még meg nem hódított munkás- és egyéb dolgozó tömegeket megnyerni. A nemzeti valósághoz igazodó irányvonalat kell kidolgozni és alkalmazni. Közvetlenül a hazatérése után, első találkozóin, az első pártgyűléseken magyarázta, értékelte a politikai helyzetet, a sajátos nemzeti feltételekből fakadó pártfeladatokat. Fáradhatatlanul győzködte a párt tagjait.

1944. áprilisban Nápolyban, majd októberben Firenzében hosszabb lélegzetű előadásokban fejtette ki a pártmunkások teendőit, a pártépítés módszereit. A Gondolatai a tömegkapcsolatok bővítésének lehetőségeire, a párt nemzeti karakterének kibontására összpontosultak. A párt aktivistáinak százai hallhatták hosszú idő után először az OKP első számú vezetőjének gondolatébresztő érvelését. Nápolyi beszédét azzal kezdte, hogy az elmúlt időszakban a szokásos vádakon kívül – erőszak, felforgatás, defetizmus, tulajdon- és családelLENesség – a nemzetellenességet is a kommunisták fejéhez vágták. Ha a múltban a kommunisták – mondotta Togliatti – el

is követtek hibákat a nemzeti érdekek védelmében, és elvi álláspontjuk nem volt mindig kellően tisztázott a nemzeti kérdés és az internacionalizmus viszonylatában, a fasizmus háborús kalandorpolitikája ellen az első perctől fogva felléptek, és nem hibáztak. A háborúért és következményeiért a nemzet előtti felelősséget a fasizmusnak és a fasizmust hatalomra segítő uralkodói csoportoknak kell vállalniuk.

A háború és nyomor sújtotta letört, de nem csüggedő nápolyiakat a váratlanul kitört Vezúv füstölgése is ijesztgette, nagy szükségük volt a biztatásra, a nemzeti érzés vereségtudatát átmozgató lelkesítésre: a párt vezetője a mozgalom hagyományaiból, közelmúltjának pozitív lapjairól vette példáit. Elmondta, hogy a kommunisták elsőként cselekedtek a háború ellen. Hallatták hangjukat a fasizmus konszenzusának tetőfokán, 1935. október legelején, amikor Mussolini „óceáni” nagyságú tömeg előtt a „proletár és fasiszta Itália, Vittorio Veneto²² és a forradalom Itáliája” nevében Etiópiát megtámadva „életteret” követelt. Szót emeltek a Spanyol Köztársaságba Franco tábornok erősítésére küldött olasz egységek bevetése ellen; sokan a nemzetközi brigádokban fegyverrel harcoltak a spanyol és az olasz fasisztákkal szemben. Nem hallgattak Albánia, Görögország, Jugoszlávia és a Szovjetunió elleni, meg az észak-afrikai hadjárat idején. Joggal állította Togliatti: a háború végóráiban a kommunistákra vár a feladat, hogy „a lobogót, amelyet a fasizmus elárult és sárba dobott, a nemzeti érdekek lobogóját mint sajátjukat felemeljék, hogy egyszer s mindenkorra megszüntessék a fasizmus bűnös ideológiáját, imperialista brigantizmusának gyászos terveit... Mi fogjuk a

²² Az első világháború végén lezajlott döntő csaták színhelyén – eredetileg két község, Ceneda és Serravalle egyesüléséből – született település, amely az 1918-as győzelem szakrális helységévé vált.

néptömegek vágyainak, érdekeinek és igényeinek megfelelő nemzeti lét új tartalmát megadni.”²³

A párt feladata nemzeti érdekű, megoldása csak egy nagy nemzeti tömegpárttal lehetséges – jelentette ki Togliatti. „Nagy tömegpárttá kell válnunk – mondta –, amely a munkásosztályból merít meghatározó erőket, és csatlakoztatja hozzá az értelmiségi élvonal, a paraszti osztályok legjobb elemeit. Ezáltal Itália felszabadítási harca, újjáépítése érdekében alkalmas és elég erős lehet a munkástömegek irányítására.”²⁴ A „nagy tömegpárt” a főtitkár definíciójában egyúttal „új párt”. Már más mint a kominternista káderpárt: az illegalitás évtizedeinek konspiratőr szektáját szétfeszítve széles társadalmi kapcsolatrendszerben sorakoztat maga mögé tömegeket. Ez a párt a munkásosztályt az ország politikai vezető erejévé tudja tenni, vezetői minőségben avatkozhat be az ország életének irányításába. Ebben az értelemben változott a politikai helyzet, és ebben az értelemben kell a párt szervezetének is változnia: véget ért az illegalitás, véget ért az ellenzéki pártsors, a munkásosztály felelősséget és jogot követel magának a nemzeti lét alapkérdéseinek eldöntésében, s a kommunista párt a Szocialista Párttal együtt a munkásosztályt az ország vezetésében kívánja képviselni. A Szocialista Párttal való akcióegység és együttműködés ezért a Togliatti vezette OKP politikájának stratégiai fontosságú ügye.

A nápolyi beszéd után néhány hónappal később októberben rendeztek újabb párttanácskozást Firenzében. Az újabb országrészek felszabadulásával, a háború végének közeledtével az „új párt” szervezési feltételei tovább javultak, az újabb szervezési fórum alkalmát nem lehetett elszalasztani. A párt tömegméretű fejlesztése

²³ Palmiro TOGLIATTI: *Opere scelte*. I. m. 303.

²⁴ Uo. 306.

konkrét formát öltött, és ezzel párhuzamosan erősödött a Szocialista Párttal való összefogás is.

A két baloldali munkáspárt szövetségének alapját az 1934-ben aláírt (1939-ben a szovjet–német egyezmény miatt felfüggesztett), majd 1943-ban megújított akcióegység-paktum vetette meg, amelyről a alábbiakban kicsit részletesebben szólok.

A háború vége felé a forradalmi illúziókat is tartalmazó, mitikus jelentésű „bázist” összekovácsolta a háborús felelősség megítélésének kérdése. A felelősséget egyértelműen a politikai ellenfélre, az uralkodó osztályokra, a burzsoáziára terhelték, ugyanakkor a háború utáni időszakra vetülő antikapitalista célok megsokszorozták a munkásosztály politikai mozgalmának erejét. A tudatosult politikai érdekközösség hamisítatlan forradalmi frazeológiával töltötte el a munkahelyek, az utca népét, a mozgalmi közvéleményt. Az uralkodó hangulat alapján úgy tűnt, egyesíthető lesz a munkásmozgalom két fő vonulata, az 1921-es szervezeti különválás szakadéka-nak átugrásával létrejöhet a politikai, majd a szervezeti egység is. A két munkáspárt vezetői nem hagyhatták figyelmen kívül a munkástömegeket elárasztó radikális hangulatot és érzelmi hullámozást. Az együttműködés elvi-politikai formába öntése, a teendők pontokba szedése összhangba került a tapintható forradalmi hangulattal. Az elfogadott dokumentum nem félszavakkal fejezte ki a munkásság eltökélt szándékait és vágyait: a két párt „szilárdan elszánta magát a munkásosztály politikai egységének megvalósítására, mert ez az elsődleges feltétele annak, hogy a fasizmus és a náci agresszorok elleni, a szabadságért és a függetlenségért vívandó harc történelmi feladatára hívott nemzet vezetését és élvonalát sikeresen megteremtse, létrehozza a népből eredő erőn és tekintélyen alapuló népi demokráciát és a de-

mokrácia fejlődésében a haladás útján jusson el a szocializmushoz.”²⁵ Továbbá: „A két párt meg van győződve arról, hogy ez az út – az embereket, a módszereket és az eszméket próbára tevő akcióegység útja – el fog vezetni a szervezeti egységhez.”²⁶ Ennek érdekében megállapodnak az akcióegység „permanens bizottsága” létrehozásában, amely kidolgozza a politikai és szociális problémák szerinti közös irányvonalat; a pártkatonák bázismunkájával előmozdítja az olasz és a német fasiszták elleni népi fegyveres harcot; egy speciális bizottságra bízta a szakszervezeti problémák tanulmányozását, hogy a szocialisták és kommunisták szoros egységben haladjanak az osztályharcban. Egy másik bizottság feladatául tették a proletariátus és a mezőgazdasági dolgozók szövetségének megalapozását, illetve minden olyan kezdeményezést, amely a dolgozók, műszakiak, és az értelmiség összefogását segíti elő.

A két párt erőfeszítéseket kívánt tenni annak kivédésére, hogy nemzetközi síkon az olasz népet hibáztassák a fasiszta rendszerért. A fasiszta rendszer ellen a népi élvonal húszéves hősi harcot folytatott, és folytatni akarta mindaddig, amíg a háború be nem fejeződik. A két párt minden erejével azon volt, hogy a népek vágyait kielégítő kéke szülessék, tartsák tiszteletben a népek önrendelkezési jogát, szuverenitását, létfeltételeik és fejlődésük biztosításának jogát. A fenti elvek szellemében a két párt elismerte, hogy a Szovjetunió a munkásmozgalom élcsapata, az imperializmus és a reakciós erők elleni harcban biztos szövetséges. A két fél egyúttal szolidarizált az angol Munkáspárttal (Labour Party), a szervezett amerikai munkásokkal a fasizmus és a náciizmus elleni harcban, valamint az egész világ kommunista és szocialista pártjaival.

²⁵ Gabriele DE ROSA: i. m. 141–142.

²⁶ Uo.

A két munkáspárt dokumentumát áthatotta a háború befejezésével kapcsolatos nemzeti érdek közös tudata, az, hogy a háborús helyzetben mindennél fontosabb az együttműködés, amit a két párt politikusai által képviselt munkásosztály nagy tömegei követeltek ki maguknak. A dokumentumból nem hiányoznak a háború utáni osztályharcos célkitűzéseket és magatartási normákat előíró megállapítások, noha érzékelhetők a hányatott mozgalmi múlt és az ideológiai különbségek makacs túlélésére vonatkozó széljegyzetek – részben a belpolitikára, részben a nemzetközi politikára vetítve. A későbbiekben nyilvánvaló lesz, hogy miként sok politikai dokumentummal megtörténik, a bekövetkező politikai események ezt is átírják, áthangszerelik téziseit és szólamait, változtatnak a benne foglalt megállapodás tartalmán. Egyelőre azonban az együttműködés készsége lefojtotta a megbúvó ellentmondásokat.

Az 1943. szeptember 28-án aláírt dokumentumot Mauro Scoccimarro és Giorgio Amendola a kommunisták, Pietro Nenni, Sandro Pertini és Giuseppe Saragat a szocialisták részéről látta el kézjeggyével. Tehát a későbbi egységbontó Saragat is alávetette magát a Szocialista Pártban úgyszólván általánosnak tűnő, a munkásosztály ügye iránti egységes elkötelezettségnek.

A szocialisták frissen újjászervezett pártjának neve nem kevésbé harcoss osztály jellegéről tanúskodott: *Proletár Egység Szocialista Pártja (PSIUP)*. – Ez kifejezte a történelmi (Olasz Szocialista Párt – PSI) elnevezés folytonosságát és a pártba integrálta az újjáalakulásban részt vevő római és milánói „proletár egységi mozgalom”²⁷ két formációját. A PSIUP-ban szereplő proletár jelző az osztályharcos szellemiségen túl a kommunistákéval azonosnak hirdette a képviselni kívánt politikai minőséget, egyben a két párt osztályalapon való összetartozását. A

²⁷ Antonio LANDOLFI: *Il socialismo italiano*. I. m. 1968. 11.

slogan-tartalmak összehangzása ellenére a szocialista és a kommunista pártpozíciók és platformok politikai differenciái hamarosan újból előbukkantak. Nem szűnt meg a két párt versengése sem az osztályhegemóniáért, a politikai életben betöltendő nagyobb súlyért, a politikai porondon elfoglalható nagyobb felületért. Meglepetések is elősegítették a pártpozíciók differenciálódását.

Még folyt a háború, amikor 1944. március legvégén – Nenni fordulatával – robbant „Ercoli bombája”.²⁸ Togliatti ugyanis javaslatot tett egy olyan, valamennyi antifasiszta irányultságú párt részvételével (az időközben ebbe a tendenciális vonulatba helyezhető monarchistákat sem mellőzve) megalakítandó nemzeti egységkormányra, amelynek fő politikai célja a háború mielőbbi sikeres befejezése; ennek érdekében elnapolja az intézményi vita – monarchia vagy köztársaság – eldöntését. Togliatti javaslatával aktualizálódott a börtönlakó Gramsci által feltett, illetve a munkásmozgalomban korábban vitatott (a börtönlakónál teoretikusan tárgyalt) gyakorlati politikai kérdés: megmaradhat-e a monarchia, illetve hogyan és mikor valósuljon meg a köztársasági átmenet? Togliatti javaslata tényleg bombaként robbant, mivel sem a kommunista, sem a szocialista párt a bejelentéssel egyidejűleg, az adott politikai klíma alatt nem melengette az antifasiszta egység ennyire széles, a monarchistákig terjedő gondolatát. A monarchiával és híveivel szemben táplált ellenérzés a munkásmozgalomban, a köztársaságpártiakban, a liberális értelmiség szektoraiban domináns politikai elem volt a monarchia fasizmusban való bűnrészessége, valamint a meghatározó politikai erők és tényezők republikánus eszmeisége miatt. Ezek az elvi hangulati és érzelmi elemek, szilárd politikai meggyőződések nem számoltak

²⁸ Nenni naplóját idézi Aldo AGOSTI: *Togliatti*. UTET, Torino, 2003. 278. (Ercoli a kommunista vezető illegalitásban használt fedőneve.)

a nemzetközi antifasiszta összefogás kontextusával, a három nagyhatalom Hitler-ellenes koalíciójának elsődleges katonai érdekével: minél kisebb emberi-anyagi veszteséggel és minél rövidebb időn belül fejeződik be a háború. A három nagyhatalom között folyó manőverek és alkudozások, persze bonyodalmakat prezentáltak az itáliai intézményi perspektívára vonatkozólag. Churchill például – ellentétben Roosevelttel – az olasz monarchia folytonosságát részesítette volna előnyben. Sztálint pillanatnyilag az olasz monarchia-köztársaság alternatíva kevésbé érdekelte, a maga részéről a háború gyors befejezését sürgette, egyúttal a szovjet határoktól Nyugatra növelni óhajtotta a befolyását. Itáliában diplomáciai és politikai pozíciókkal vélte kárpótolni magát, mivel katonailag nem lehetett ott jelen. A hazájába visszatérő Togliatti ezért, mielőtt Moszkvából útnak eresztette volna, 1944. március 4-ről 5-ére virradó éjszaka²⁹ tájékoztatta, illetve – a jelek szerint – megbeszélte vele a már folyamatban levő szovjet külpolitikai lépéseket, tehát bizonyos értelemben egyeztettek a követendő kommunista taktikát. Togliatti egy ideje már tudta azt, amit a Sztálinnal folytatott utolsó konzultációja megerősített, hogy a Szovjetunió el fogja ismerni a Mussolinit 1943-ban királyi utasításra letartóztató Pietro Badoglio monarchista tábornok, második kormányát.³⁰

²⁹ Uo. 275. A szovjet–olasz diplomáciai kapcsolatokról lásd *Verbali del Consiglio dei Ministri*. I. k. *Governo Badoglio*. Roma, 1994. (A miniszterelnökség információs szolgálatának kiadványa.) E dokumentumok szerint a szovjet kormány és az olasz külügyminisztérium között már január elejétől folytak megbeszélések, információcserék a Badoglio-kormány elismerhetőségéről, perspektívájáról, s Togliatti előtt ezek kétségtől ismertek voltak.

³⁰ Bizonyíték erre az egykori SZKP központi archívumában 1991-ben megtalált, Togliatti kezétől származó 1944. március 1-vel datált feljegyzés. (*l'Unità*, 1991. október 28.) – Aldo Agosti bevezetője ehhez ad eligazításokat. Hasonlóan HORVÁTH Jenő: *Olaszország története a kapitulációtól a felszabadulásig (1943–1945)*. Budapest, 2000. c. írása, amely szintén a kérdés újabb olaszországi kutató-

A szovjet külpolitikai lépésre 1944. március 14-én került sor. Togliatti közben hosszadalmasan utazott, a harctéri vonalak kikerülésével Baku, Teherán, Kairó, Algír érintésével érkezett Nápolyba. Útközben, március 21-én Algírban nyilatkozott a tábornok kormánya mellett. Majd hazaérkezése után, március 30-án Salernóban egy pártösszejövetelen megismételte a monarchistákat taktikai okokból kormányrésztételre javasló nyilatkozatát. Ugyancsak március 30-án a hivatalos szovjet kormányújságban, az *Izvesztyijában* megjelenő külpolitikai kommentár megállapította: a Badoglio kormány döntése, amivel „demokratikus értelemben kiszélesíti bázisát”, megfelel a szövetséges hatalmak kívánságának.³¹

Togliatti a pártaktivistáknak előadott beszédében nem kérte a király lemondását sem – III. Viktor Emánuel ezért „igazi olasznak” nevezte őt. A kommunista vezető természetesen nem királyi kegyért folyamodva fejtette ki álláspontját, hanem a háború alatti és utáni olasz politikában akarta a párt súlyát és szerepét növelni. Megragadta és kihasználta az alkalmat, hogy a politikai játéktéren főszerephez jusson az OKP. Nem volt kétséges előtte, hogy a monarchia napjai meg vannak számlálva, miként az sem, hogy a fasiszmus összeomlásával Itáliában helyreállhat a liberális polgári demokrácia többpártrendszerű struktúrája, amelyben a pártok a szavazatokért, befolyásuk kiterjesztéséért versengenek, s versengésük eredményeképpen alakulnak ki az erőviszonyok, osztják el a hatalmi pozíciókat. A háborús szí-

saira hivatkozik. Ezek megdöntötték azt a hosszú ideig fennálló legendát, miszerint a „salernói fordulat” Togliatti önálló, a nemzeti realitásból épített ideája lett volna. A tényekhez az is hozzátartozik, hogy Togliatti Moszkvában eredetileg köztársaságpárti monarchiaellenes álláspontot foglalt el, amit a nemzetközi politika konstellációjában változtatott meg. Véleményem szerint viszont a probléma egy másik irányú leegyszerűsítése az, hogy Togliatti pusztán Sztálin utasításait hajtotta volna végre.

³¹ Aldo AGOSTI: i. m. 279.

tuációban és előreláthatóan a háború utániban – a német csapatokat Berlinbe visszaűző szovjet hadsereg presztízsétől támogatva – a párt teljes erőbedobással szállhat be a politikai versengésbe, és a kormányzati-politikai hatalom szeleteiből is részesedhet, ami a nemrég még illegális párt számára óriási fegyvertény lehet.

A monarchia–köztársaság alternatíva eldöntésének praktikus elnapolása miatt Togliattit súlyos kritikák érték: a szovjet érdekek szószólója – mondták róla a szocialisták és az akciópártiak. A kritikák azonban – attól függetlenül, hogy Togliatti a salernói fordulatot a szovjet politikát szem előtt tartó saját önálló döntéseként igyekezett eladni – sem a nemzetközi, sem belpolitikai összefüggésben nem állták meg a helyüket. Nemzetközileg azért nem, mert a szovjet érdekek 1944 tavaszán megegyeztek az antifasiszta koalíció államainak érdekeivel, és felelős olasz politikus ezt nem vehette semmibe. Belpolitikailag pedig azért nem, mert csak az ország teljes felszabadulása után lehetett demokratikus népszavazást tartani a monarchia vagy a köztársaság alternatívájáról. A felszabadulásig, a háború befejezéséig az intézményi kérdés minden további nélkül elnapolható.³² Az olasz politikai élet személyiségeit kínos helyzetbe hozta (s ez visszatükröződik a historiográfiában), hogy az intézményi kérdés bel- és külpolitikai összefüggéseit a leghatékonyabban épp a kommunista vezető világította meg, és a Badoglio-kormány összetételéről folyó vitában konstruktív javaslatával elmozdította holtpontjáról a veszekedő pártok patthelyzetét. A szocialisták és a liberálisok, épp a politikai pozícióharc törvényei szerint eljárva, saját balfogásukat palástolták a szovjet-kötődés felhánytorgatásával, egyúttal redukálni akarták a kom-

³² A probléma megoldásának forgatókönyve ebben a formában valósult meg. A már területileg teljes egészében (1945 tavaszán) felszabaduló ország 1946. június 2-án referendumon döntött a köztársaság mellett (54,3 : 45,7 százalékos arányban).

munisták ázsióját. Nenni például naplójában feljegyezte: „Togliatti mögött, győzelmeinek mérhetetlen presztízsével Sztálin áll”.³³

Hasonló Benedetto Croce³⁴ 1944. április 2-i naplóbejegyzése is: „A Szovjet Köztársaság természetesen ügyes csapást mért angol-amerikai [szövetségeire], mert a németek elleni háború intenzifikálásának örve alatt kormányra viszi a kommunistákat, új politika kezdeményezőivé téve őket a többi párt fölött és ellenükre, amelyek kénytelenek követni őket, és még csak minimális zavart se tanúsíthatnak...”³⁵

Nenni véleményében a kommunista párt születésétől megosztott munkásmozgalom viszályának folyvást csörgedező forrása lappangott. Fenntartásait és ódzkodását dokumentálta mindazzal szemben, ami a Szovjetunió létehez, politikájához, általában a kommunisták politikájához kapcsolódott. Magatartását azonban egyelőre az elfogadott akcióegység együttműködési követelménye diktálta és jól tudta, hogy a párttagság ugyanezt várja a vezetéstől. Nem tért ki a „bázis” nyomása elől, de dolgozott benne az Olasz Szocialista Párt autonómiáját szavatoló törekvés, aminek – felfogása szerint – ellentételeznie kellett Togliatti szinkronitását a szovjet külpolitikával, vagyis a proletárdiktatúrához vezető kommunista internacionalizmust, amit a szocialisták soha nem fogadtak el. Nenni pozíciója ettől élesen elváló álláspont. Mintha a lelke mélyén tiltakozóan és időzítetten ketyegne az ismeretlen határfokú és ismeretlen folyamatok beindítására alkalmas „Ercoli bombáját” közömbösítő másik robbanószerkezet, amelynek a gyújtószinórja azonban még nem ég. A szocialistákat és a kommunistákat mindenekelőtt – de a politika jobb- és

³³ Aldo AGOSTI: i. m. Uo.

³⁴ Croce a szóban forgó második Badoglio-kormányban tárca nélküli miniszter volt.

³⁵ Uo.

baloldalt, a centrumot is – átjárja az antifasiszta összefogás magasztossága és prioritása. A szocialisták és kommunisták közötti politikai és ideológiai különbségek pillanatnyilag félre vannak téve. A két munkaspárt 1944-ben együtt ünnepli az 1917-es októberi forradalom 27. évfordulóját, pártlapjaik közös kiadású (*Avanti-Unità*) emlékszámban összeállítást közölnek a világot megrengető eseményről. A vezércikkben sehol másutt Nyugat-Európában nem olvasható sorokat szedtek ki a nyomdászok: „A munkásosztály két nagy pártja együtt akarta ünnepelni november 7. dátumát. Ez az egységes ünnepelés, a két újság közös speciális kiadása a legnyilvánvalóbb manifesztálódása annak, hogy az olasz proletáriátus szilárd egységben kíván menetelni a forradalmi győzelem felé.”³⁶

A „forradalmi győzelemben” szocialista és kommunista meggyőződésű munkások és agrárproletárok milliói hittek és reménykedtek, sokan tettek is érte. Tántoríthatatlan hit és elszántság tüzelte a fegyvereiket élesre töltő partizánokat, akik a képzeletbeli forradalom első felvonásaként a levitézlett fasisztákkal akartak leszámolni, ez valósággal polgárháborús helyzeteket teremtett több észak-olasz régióban. Fasiszták és partizánok összeakaszkodásai nem egyszer kölcsönös vérontással jártak. A partizánok önkényeskedései áthágták a fasiszmus összeomlása utáni kormányok tisztogatásokról szóló intézkedéseinek, rendelkezéseinek törvényes kereteit, mivel szerintük ugyanis ezek között nem lehetett megtorolni a fasiszta bűnöket. A spontán létrejött felszabadítási bizottságok által kinevezett esküdtek – jogi végzettségű bírói elnöklettel – mintegy tízezer ügyet tárgyaltak, és ítéleteikkel hosszú börtönbüntetésekéről döntöttek. Ötszáz és ezer között mozgott a halá-

³⁶ Oreste LIZZADRI: *Il socialismo italiano dal frontismo al centrosinistra*. Lerici editore, Roma, 1969. 17.

los ítéletek száma, amelyeket azonban csak minimális arányban hajtottak végre. Az állami adminisztráció köteleiből (prefektúrák, minisztériumok, egyetemek és iskolák) az elitet és a személyzet jelentős részét elbocsátották – 30, 50, néhol 80 százalékban. Emellett 1944 és 1945 folyamán 12 000–15 000-re becsülik a háborús rögtönítélő bíróságok, illetve a lincselések, túlkapások áldozatainak a számát.³⁷ Meggyilkoltak az igazságszolgáltatás alól kibújt kisebb-nagyobb fasisztákat, kollaboránsokat, esetleg csak gyanúba fogott ártatlanokat, illetve az „osztályharc” kiszemeltjeit: tőkést, gyárost, földbirtokost, plébánost, akik fasisztákat rejtegettek, avagy a várt „forradalmat”, úgymond, akadályozták és ezzel vonták magukra a partizánok haragját. Főként Észak-Olaszországban az emíliai Reggio, Modena, Bologna környékén, Toszkánában, Lombardiában, Piemontban történtek nagyobb számban kilengések, többnyire ott, ahol a kommunista párt ereje az országos átlagot messze meghaladta. Kivételes a „fehér” Veneto egyik nem fehér települése, Schio, ahol a munkásmozgalom emíliai színvonalon szerveződött. Schióban 1945. júliusban egy partizánkommandó előre kitervelt megfontoltsággal lemészárolta a helyi börtön 54 őrizeteseit – fasisztát, kollaboránst és gyanúsítottat vegyesen –, hogy sistergő indulatában, a háború utolsó óráiban megbosszulja társait, akiket a fasiszták kedvtelésből megöltek. Az eset országszerte nagy port vert fel, a szövetséges katonai hatóság elfogott néhány tettetést, eljárásokat kezdeményeztek ellenük és meg is kapták súlyos börtönbüntetésüket. Néhányan Jugoszláviába menekültek. A schiói történet mind a politikában akkor és utólag, mind a historiográfiában³⁸ (utólag) vitatott. A politikát

³⁷ Az adatokat kutatásai alapján Hans Woller, a müncheni Institut für Zeitgeschichte munkatársa közölte. (Olaszul lásd *l'Avanti*, 9 aprile 1992. „Così finirono le epurazioni”).

³⁸ Sarah MORGAN: *Rappresaglie dopo la Resistenza. L'eccidio di Schio tra guerra civile e guerra fredda*. Bruno Mondadori Editore, Milano, 2002.

akkor a „tisztogatás” és az előkészítés alatt levő „amnesztia” nézőpontjából foglalkoztatta az eset és a hozzá hasonlítható epizódok láncolata, utólag a „megbékélés” megérett társadalmi igényéből kiindulva közelítettek a történetekhez egyszerre a történeti vizsgálódás és a politika optikájából.

Az akkori történeti kontextusba helyezve a problematikát, először is meg kell állapítani, hogy az OKP „hivatalosan” elhatárolódott szélsőségeinek túlkapásaitól. Togliatti 1945. júniustól 1946. júliusig, mint igazságügy-miniszter nem hajlandó fogadni schiói elvtársait, akik a jogszolgáltatás hatáskörébe került társaikért kilincseltek nála – hasztalanul. „Meg vannak örülve... Nem tudok velük foglalkozni” – kapta föl a fejét a schióiak vizitjének hírért hozó titkárának szeme láttára. A miniszter előszobájából küldték haza a delegációt.³⁹ A különböző partizánbosszúk ismétlődései sürgették az amnesztiatörvényt, a háborús folyamatokat lecsengető akciók végére pontot kellett tenni. Kritikusai szerint az 1946. júniusi törvény – a Togliatti irányította igazságügyminisztérium kidolgozásában, a minisztertől ellenjegyezve – a szükségesnél nagyobb mértékben tette lehetővé felmentéseket és az enyhébb ítéleteket, jöllehet kivonta az amnesztia köréből a többszörös gyilkosokat, a kegyetlenkedőket és a haszonlesésből rablógyilkosságokat elkövetőket. Bár a törvényt akkor a miniszter szándéka ellenére elnézően alkalmazták, tény, hogy a jogi praxis a törvény szellemében eleget kívánt tenni a koalíció fenntartását és a társadalmi megbékélést sugalmazó intencióknak. A törvény szigorú kritikusai a szocialisták, akik az ellenállás következetes folytatását a tisztogatások végigvitelével gondolták el és hajlíthatatlan magatartásukkal túl akar-

³⁹ Giorgio BOCCA: i. m. 387. – Massimo Caprara – Togliatti akkori titkárának – személyes közlése. Caprara 2009-ben hunyt el, s haláláig adta interjúit, írta cikkeit Togliattival kapcsolatos élményeiről.

ták szárnyalni a kommunisták baloldaliságát. A törvény végrehajtásából sokan – baloldaliak és nem baloldaliak – arra következtettek, hogy a baloldal lassan-lassan defenzívába vonul. Ez pedig nem Togliatti gyengeségéből eredt. Abban a társadalomban, amelyben nem sokkal korábban a fasiszmus konszenzusa hihetetlen léptékű volt, ahol a fasiszta buzgóság a rendszer támogatottságának tetőfokán be tudta vinni pártjába és kapcsolt szervezeteibe a lakosság több mint 60 százalékát, nem lehetett tömeges tisztogatással purifikálni az államapparátust, az intézményeket, a közéletet. A volt fasiszta társadalomban a háború utáni politika szükségszerűen alkuba bocsátkozott a múlt maradványaival, képviselőivel, támogatóival, kereste az új politikai struktúrába való átmenet útvonalait. Mario Berlinguer – akciópárti jogász, a fasiszmus születésekor liberális parlamenti képviselő, az OKP majdani főtitkárának édesapja – 1945-ben Sassariban volt kormánybiztos, és megakadályozta az ott fogva tartott különböző rendű-rangú fasisztákra zúduló bosszúvágy megtorlásos levezetését.

Togliatti 1945. júniustól 1946. júliusig igazságügy-miniszterként a jogrend védelmezője, kötelességszerűen ügyelt a normák betartására. Üdvözölte és elvileg egyetértett idősebb Berlinguer eljárásával is, ugyanakkor mint az OKP politikájának első számú alakítója, a párt és a polgári demokrácia összhangjának megteremtését tartotta legfőbb feladatának. Ennek része a párt fegyveres testületének elkönyvelt partizáncsapatok leszerelése és politikai kordában tartása. Már a készülő alkotmány előzetes vitájában kimondták, hogy a politikai kérdéseket tilos fegyverrel rendezni. A párt a háború befejezésének másnapjától komolyan vette ezt az alapelvet. A partizánokat közvetlenül 1945. májusban felszólították, hogy vegyék tudomásul a megváltozott helyzetet, és adják le fegyvereiket az angolszász katonai parancs-

nokságokon. A felszólítást nem fogadták kitörő örömmel, sokan nem is követték az utasítást – leadták régi típusú, ócskavas puskáikat, a modern géppisztolyokat pedig bezsírozva elrejtették, várva a képzeletbeli forradalom X óráját. Togliatti biográfusa ezzel kapcsolatban felidéz a könyvében egy plakátfirkát. Az alapszervezetekben falragaszokon szólították fel a tagokat, hogy adják le fegyvereiket, és ezt azzal is nyomatékosították, hogy a közismerten derék és harcos bolognai elvtársak már eleget tettek a felszólításnak. Egyik ilyen plakátra valahol Északon hetykén ráfirkálták: „mi nem vagyunk bolognaiak...”⁴⁰

Az OKP vezetése tiszteletben tartotta a készülő alkotmányt, a demokratikus követelményeket, de bizonyos partizánszervezkedés fölött szemet hunyt, és nem tört babérokra a leszerelésükben. A pártnak maradtak rendfenntartó fegyveres szolgálatai, fegyveres harcra kész struktúrái. Közel volt még a háború, és be nem látható okokból egy nemzetközi konfliktus kirobbanásának veszélye sem múlt el. A pártvezetéstől azonban mi sem állt távolabb, mint a kalandorság bátorítása. A párt fegyveres erejének korlátozását a DC hajtotta végre, amely mind teljesebben ellenőrizte a politikai hatalmat. Mario Scelba 1947. februártól (közvetlenül a baloldal kormányból történő kirekesztését megelőző pillanattól) De Gasperi belügyminisztere, aki a hatalom erőszakszervezeteinél, a rendőrségnél, a hadseregnél szorgoskodott e probléma megoldásán. Hosszú évekkel később maga mesélt egy újságíró történésznek a beiktatása utáni intézkedéseiről: „Amikor a belügybe kerültem 30000-en dolgoztak a közbiztonsági szolgálat tényleges állományában. A legsúlyosabb dolog azonban az volt, hogy számításaink szerint közülük legalább nyolcezen kommunisták voltak – készen arra, hogy belülről lépjenek

⁴⁰ Uo. 386.

fel az állam ellen. Nem csupán kósza lelkiállapotról volt szó, hanem pontos tervekről. Elkoboztunk egy levelet, amelyet egy OKP-tag rendőr írt elvtársának; azt tanácsolta, hogy páncélautóba osztassa be magát szolgálatba, mint ő is tette, mert így lehet a legjobb cselekvési helyzetben az X óra pillanatában... Balról megvádoltak a levéltitok megsértésével. Azt válaszoltam, hogy teljesen igazuk van, de az állambiztonság védelmében tökéletesen felhatalmazva éreztem magam erre. Akárhogy történtek is a dolog, egy év leforgása alatt több mint 50000-re fejlesztettem a közbiztonsági szolgálat létszámát, gondosan megválogatva az új rendőröket..."⁴¹ Scelba hozzátette mindehhez, hogy a 8000 kommunista rendőrt alacsonyabb beosztású állásokba helyeztette, vagy nyugdíjaztatta őket. Saját elmondása szerint tisztogatót, és megerősítette a rendőrséget. Intézkedéseit politikai erőpróbának szánta. Mint mondta, meg akarta értetni a baloldallal, hogy a helyzet megváltozott, a politikai hatalom jobboldali ellenőrzés alá került. Eközben a nemzetközi helyzet szintén a jobboldalnak kedvezett. Amerikából élelmiszer-szállítmányok, segélyek érkeztek, amelyeket baloldali propagandával nem lehetett ellensúlyozni. Előbb a szocialista pártelitben, majd helyenként középszinteken is a Nyugatról jövő anyagi segítség láttán, érthető okokból, megingott az osztályideológia erődítménye.

A változások kifejeződtek a szocialista káderek világlátásában: jövőképükben a szovjettel szemben az atlantista támaszték favorizálódott. A Szocialista Párton belüli áramlatok azzal párhuzamosan élénkültek, ahogy a háború végén a nyugati hatalmak politikai pozícióiban megnyilvánultak a különbségek a Szovjetunióval szemben, ahogy a nagyhatalmak Hitler-ellenes antifasiszta

⁴¹ Antonio GAMBINO: *Storia del dopoguerra, dalla liberrazione al potere* DC. Editore Laterza, Roma-Bari, 1975. 301.

gépezetének fogaskerekei megcsikordultak, és szövetségük elkezdett töredezni. 1947-ben a két fél érdekei már nyíltan ütköztek. Az olasz belpolitika feltételei és a munkáspártok egymás közti viszonyai hajszálpontosan visszatükrözték a nemzetközi politika elmozdulásait.

A Szocialista Párt 1946-os (XXIV.) firenzei kongresszusának dokumentuma még használja a „forradalmi perspektíva” szölamát, utal arra, hogy a Nemzeti Felszabadító Bizottságban (az ellenállást irányító többpárti csúcsszervben) a párt a munkásosztályt képviseli, elvet minden együttműködést a burzsoáziával, nem békél a kapitalizmussal. „Az osztály akcióját egyesíteni akarja a nép akciójával, hogy rábírja a hatalmas népi többséget, tegye magáévá a kapitalista kizsákmányolás alóli felszabadulásáért harcoló proletáriátus követeléseit” – olvasható a kongresszus határozatában.⁴²

A jellegzetesen balos, a munkásmozgalmi helyzetet és hangulatokat még visszatükröző szocialista pártzsargon azonban nem fedhette el a pártban már formálódó heterogenitást, a feléledő áramlatok kívülről is szított szét-húzását. Az angolszász szakszervezetek, a Labour Party, a nyugat-európai szociáldemokrata pártok antikommunista, jelen esetben OKP-ellenes agitációja aláaknázták a szocialista-kommunista akcióegységet; e képletes aknákat majd itáliai szószólójuk, Saragat és társai sorba felrobbantják. A Szocialista Internacionáléból csak 1948. februárjában sugallják az akcióegység felmondását,⁴³ de Togliattit már ezt megelőzően Moszkva ügynökének bélyegzik. A szocialista pártban életre kelt irányzatok harca kiolvasható a korról szóló „pártirodalmi” leírásokból. Antonio Landolfi idézett könyvében köntörfalazás nélkül írt Togliatti „filosztalinizmusáról”,⁴⁴ vele szemben

⁴² Alberto BENZONI–Viva TEDESCO (szerk.): *Documenti del socialismo italiano 1943–1966*. Marsilio Editori, Padova, 1968. 18–19.

⁴³ Giorgio GALLI: i. m. 201.

⁴⁴ Antonio LANDOLFI: i. m. 34.

Oreste Lizzadri – aki szakszervezeti vezetőként híve az akcióegységnek – könyvében nevesítve sorolja az egység ellen ügködő személyiségeket és szervezeteiket: Harold Laski Labour-vezetőt, Sir Walter Citrinet, a Trade Union elnökét, az Amerikába kivándorolt ot-tani szakszervezeti aktivista Luigi Antoninit és hazai társait, a Silonékat, a Modiglianikat és vezéralakjukat, Saragatot.⁴⁵ Ő a szocialistákat megosztó áramlat kulcsfigurája a viták kezdetén a háttérből, semleges pozícióból készítette elő jól átgondolt lépéseit.

A Nenni, Basso, Morandi vezette „Bázis” néven gyülekező csoportosulás, amely a legelkötelezettebb az akcióegység mellett, az 1946. április 11–17-i firenzei PSIUP-kongresszus legerősebb áramlatának látszott. A kevésbé befolyásos Zagari–Vassali, Bonfantini-féle „Szocialista kezdeményezés” csoportja emelte magasba a Nenniéktől sem idegen autonomizmus zászlaját, jelezve a kommunistákkal együttműködőkhöz képest differenciáltabb vonalvezetést. Amikor a kongresszusi dokumentumokról szavaztak, ez utóbbiakhoz csatlakozott az addig közvetítő funkciót vállaló Pertini és az exkommunista Silone nevével fémjelzett társaság, továbbá Mondolfo vezetésével a régi Turati-féle elméleti folyóirat, a *Critica Sociale* platformján szervező áramlat, kiegészülve még a genovai alapszervezet jelölte küldöttekkel.

Az autonomista előterjesztés a szavazatok összesítésénél 50000-el többet számlált, mint a Bázis. A párt

⁴⁵ Oreste LIZZADRI: i. m. 19–22. – A *Corriere della sera* 2004. február 18-án Angela Torelli perugai és Fraser Ottanelli dél-floridai kutató közleményei alapján még két kétes múltú olasz-amerikait jelölnek meg, mint akiknek szerepük volt a pártszakadásban: a kettős személyazonosságú Giovanni Buscemit (alias Vanni Montanát) és Giuseppe Lupist. Előbbi Mussolini titkosrendőrségének spiclijévé züllött „illegális” OKP-tag, utóbbi börtöndnyi pénzzel „segíti” a PSIUP szakadását, de a rendelkezésére bocsátott összeggel nem tud elszámolni megbízóinak az amerikai titkosszolgálatnál, ezért süllyesztőbe teszik.

egysége középuitt tört ketté; az áramlatok gyakorlatilag a magyar szóhasználat szerinti frakciókként működtek, a formális szakadás azonban csak jó fél év múlva valósult meg.

A párt belső viszonyait és a pártközi kapcsolatok bonyodalmait azon is le lehetett mérni, hogy a szocialisták autonomistái, az akcióegységet ellenzők több kommunista fellegvárban voltak fölényben: Biella, Bologna, Genova, Imperia, Savona, Modena, Reggio Emilia, Roma, Ascoli Piceno, Livorno, Napoli, Bari városaira jellemző ez a sajátosság. Az akcióegység pártfogói kevesebb településen domináltak: a toszkán és lombard városokon kívül csak Bolzano, Forlì, Perugia és Catanzaro szervezeteiben.⁴⁶

A szocialista pártegység megbontásának teoretikusa és gyakorlati kivitelezője, Saragat gondosan szerkesztett, sodró erejű felszólalásban ismertette nézeteit a kongresszussal. A szakítással egyelőre várt. Beszéde színváltást és a kongresszusi visszhang megfigyelését célozta: nem hallgatta el az akcióegységgel szembeni álláspontját, amivel szemben mindig is fenntartásai voltak. Egész sor elvi tételt hozott fel pozíciójának indoklásra. 1936-os *Marxista humanizmus* című tanulmányából vett eszmékkel frissítette fel a leninizmus és a kommunizmus elutasítását. Félreérthetetlenül támadta az akcióegység politikáját és ideologizmusokkal átszőtt kiállításával, fellebbezhetetlen lapidáris kinyilatkoztatásainak retorikájával sikerrel érvelt a demokrácia mellett. A beszéd több részletében meggyőzően hangzott, noha állításai nem mentesíthetők a kritika alól. Tévesnek minősítette például a szociális valóság osztályterminusokba foglalását. „Legyen teljesen világos – mondotta –, hogy a szociális osztályok (értsd: a társadalmi osztálytagozódás. – P. J.)

⁴⁶ A szocialista párt korabeli helyzetéről lásd Antonio Landolfi és Giorgio Galli idézett műveit.

deformálják a humánus valóság egészét, de nem képezik annak intim lényegét. A lényeg az ember aktivitása, amely az osztályrezsimben megcsonkolódik, ám éppen emiatt lázad fel [az ember], hogy megszabaduljon elidegenüléseitől, hogy meghódítsa a maga totalitását. Vagyis az osztály nem más, mint deformáció, és arról van szó, hogy szétzúzzák.”⁴⁷

Ebben a mederben ömlő gondolatmenetei és tézisei szerint Saragat meghatározásában a szocializmus fő célja változatlanul az ember felszabadítása, de az osztályharc módszerének tagadásával. Nála – írta koncepcióját elemezve Gastone Manacorda – „eltűnik a proletariátus és a forradalmi gyakorlat Marxa, átadja helyét kizárólagosan a humánus finalitásnak”.⁴⁸ Elméleti konstrukciójának másik oltára a totalitarizmussal szembeállított polgári demokrácia, ami 20. század végi távlatokból éles előrelátásnak tűnhet, de vitatható a tétel velejárója, a gazdasági-szociális szembenállások iránti érdektelensége. A gazdasági-szociális szembenállásokat Saragat alárendeli a politikai szembenállások akkori merev, a hidegháborútól kettéosztott Európa politikai frontvonalát követő értelmezéseknek. Opciója Keletet elutasítja, Nyugatot dicsőíti, noha a hidegháború nem egyedül a Szovjetunió műve volt. Saragat kérdése nem az, hogy „proletariátus vagy burzsoázia, hanem hogy demokrácia vagy totalitarizmus”.⁴⁹ Vagyis az Olaszországban forgalmazott „szovjet kötelék” metaforájában a totalitarizmussal azonosított kommunista párttól határolódott el, és erre nógatta a szocialistákat. Az aktuálpolitika nyelvén ez azt jelentette, hogy a PSIUP-ot egészében – ha ez nem megy, akkor szakítottan az egyik részét – ki

⁴⁷ Giuseppe SARAGAT: Socialismo democratico e socialismo totalitario. In: *Documenti del socialismo italiano 1943–1966*. Id. kiadás 42.

⁴⁸ Gastone MANACORDA: i. m. 825.

⁴⁹ Uo. 826.

kell vonni „külső és belső”⁵⁰ kötöttségei alól. Értsd: a Szovjetunió iránt elkötelezett OKP befolyása alól – az európeér és atlantista politikai érdekeknek megfelelően. A demokratikus értékek történelmileg elfogadható preferenciájával együtt tehát politikai erőlködésbe fulladt választást erőszakolt a szociáldemokrácia és a kommunizmus ideológiája között oly módon, hogy a szovjet példa elutasítására hivatkozva lemondott az olasz viszonyok között nagyon is időszerű osztályérdek képviseléről, a munkásmozgalom politikai egységéről.

Miután az 1930-as évek moszkvai perei óta Nyugaton ismertek voltak a sztálini módszerek, a szovjet rendszer antidemokratizmusa, a saragati okfejtések és problémafelvetések mindig szimpatizáló hallgatóságra találhattak. Meghallgatásukra rájátszottak az OKP-ból időközben (különböző időpontokban) eltávozott „szökevények”, valamennyien a kommunistákkal kötött akcióegység heves ellenzői. Saragat az ő érveiket is felhasználva szervezte a szakadást. Lemondott a munkásegység eszméjéről és gyakorlatáról egy olyan országban, amely 1946-ban még csak közepesen fejlett agrár-ipari ország, ahol a munkásságot és a parasztságot embertelenül kizsákmányolták, milliós tömegek éltek nyomorban és létbizonytalanságban. A helyzetükre vonatkozó kizárólagos szociáldemokrata vagy szociálreformista magyarázatok elfogadhatatlanok. Nem megnyugtató számukra az amerikai segítség előharangozásával kilátásba helyezett gazdasági fellendülés. A baloldal „osztályharcos” vonulata épp attól tart – ami be is következett –, és azt bírálja a saragati irányvonalban, hogy a radikális osztály-érdekképviselőt kirekesztése a gazdaság modernizálásából konzerválni fogja a gazdasági, szociális és politikai feszültségeket, megoldásuk bizonytalan perspektívákba tolódik.

⁵⁰ Giuseppe MAMMARELLA: *L'Italia dopo il fascismo*. Il Mulino, Bologna, 1974. 163.

A konkrét olaszországi helyzetben, 1946-ban – mi-
ként erre Manacorda utal – a saragati alternatíva felve-
tése megelőzte korát, és a szocialista-szociáldemokrata
múltú politikus szükségszerűen átcsúszott a jobbol-
dalra. Saragat tételeinek és gyakorlati irányvonalának
funkciója egyszerre kommunista- és szocialista-ellen-
es, a munkásosztály politikai képviselőjének zülalását
szolgált. Mind a bel-, mind a nemzetközi politikában
szembeszállt az olasz munkásosztály nagy tömegét
képviselő két politikai párttal, amelyek az adott hely-
zetben nem a szociáldemokrata alternatíva elkötelezett-
jei. Álláspontjaik és érdekképviselői technikáik ennél
radikálisabbak. Nemzetközi szolidaritásuk a Szovjet-
uniónak szól, nem az Egyesült Államoknak. 1946-ban
a szocialista és a kommunista bázis munkását nem le-
het szembeállítani a második világháborút antifasiszta
nimbusszal győztesen befejező Szovjetunióval. A
saragati irányvonal pedig éppen erre szólított fel, mi-
vel vakon követte a hidegháború atlantista szempontú
logikáját, amely szerint mind jobban látszott a konfliktus
nemzetközi horizontja, a hidegháborús választó- és
frontvonalak befagyasztásra ítélt állapota. A szakadás
mellett is a nemzetközi konfliktushoz kapcsolódó pol-
gárháború réme az egyik döntő érve. Szerinte az OKP
a szovjet modellhez kötött pártként, polgárháborús ve-
szélyt hordoz, kockáztatja a Szocialista Párt és az ország
jövőjét. A polgárháborús fenyegetést Saragat az 1946-os
helyhatósági választások eredményeiből következtette
(ugyanis Északon a szociál-kommunista összefogás 50,
Déli csak 30 százalékos támogatottságú), s úgy vélte,
a különbség provokálhatja a polgárháborút, azt csak a
Szocialista Párt politikai pozíciójának megváltoztatása
akadályozhatja meg. A pártnak (vagy egy részének) a
DC vezette centrumba kell vonulnia, amennyiben az
ország „külső és belső” biztonságát, a demokráciát és

külpolitikai kollokációját a szocialisták védeni akarják. A párton belüli ideológiai és agitációs előkészületek az (1946-os firenzei kongresszus alkalmá) után a szakítás konkrét lépése következett 1947. január legelején.

A polgárháborús érv – az OKP politikai vonalának ismeretében – merőben mesterkélte. A kommunisták kerültek a polgárháború kalandjára. Fentebb szó esett arról, hogy a fegyveres partizáncsapatokat Togliatti leintette az elhamarkodott akcióktól, s ezt újra és újra megtette. 1947. novembere: Milánóban a Nemzeti Felszabadító Bizottság által jelölt prefektust, Ettore Troilót a belügyminiszter Scelba leváltja, mire Giancarlo Pajetta, az OKP fiatal lobbanékony és dinamikus lombardiai titkára mozgósítja a helyi pártszervezet fegyvereseit (a partizánokat), és elfoglalja a prefekturát. Milánó szocialista polgármestere Troilóval szolidarizálva lemond, példáját követi 150 lombardiai polgármester, köztük több köztársaságpárti és további szocialisták. Mindezek ellenére Milánó magára hagyatottan kénytelen lenyelni a békát, elfogadni Scelba prefektusát. Togliatti – pont az efféle ál-forradalmi éretlenségektől óva a pártot – dühöngve Rómába hivatja Pajettát, és csipkelődő tréfálkozással pirít rá: „Na, Pajetta, hogy sikerült a forradalom?”⁵¹

A „görög út”⁵² vállalhatatlan. Az első puskalövések hallatán az olasz területen állomásozó amerikai katonaság közbelépett volna. Értelmetlen vérontáson kívül sehova nem vezethetett a fegyveres összetűzés. Sztálin 1944. márciusban, Togliattit útjára bocsátva, nem tanácsolta a fegyveres megoldást és a kezdődő hidegháborús villongásoknál sem tért el az angolszászokkal kialakult együttműködés általa változatlanul kívánatosnak tartott, bár a háború befejeztével ellehetetlenülő alter-

⁵¹ Giorgio Bocca: i. m. 486–487.

⁵² Ismeretes, hogy a görög antifasiszta harcból kinövő fegyveres szocialista forradalmi kísérletet az angol katonai erők letörték, nagy vérvesztéssel okozva a görög kommunista mozgalomnak.

natívájától. Sztálin és a többi felsőszintű vezetőlől álló tárgyalócsoporth (Molotov, Zsdanov, Berja) 1947. decemberben ugyancsak eltanácsolta a Moszkvában látogatást tevő Secchiát – 1944–1945-ben az antifasiszta fegyveres harc fő szervezőjét és koordinátorát – a fegyveres felkeléstől. Secchia közvetlenül az OKP VI. kongresszusa előtt (1948. január eleje) bizalmas küldetésben járt Moszkvában, és a párt anyagi támogatásáról tárgyalt. A megváltozott és bonyolultabbá vált olasz helyzetről referálva általánosságokban mondott, „határozottabb tömegmegmozdulások” lehetőségéről szólt és kikérte Moszkva véleményét. Szovjet részéről azonban idősekről, az adott nemzetközi politikai helyzetben lehetetlennek ítélték a felkeléshez vezető kezdeményezéseket, s egyelőre „csak az alapos felkészülésre” biztatták az OKP vezetőjét. Secchiát a VI. kongresszuson főtitkár-helyettesnek választották meg. (Togliatti hét év múltán 1954-ben váltja majd le, megragadva azt az alkalmat, hogy Secchia egyik közvetlen munkatársa a párt pénztárát meglopva, titkos iratokat magához véve eltűnt Rómából. Secchia leváltásával a fegyveres megoldás politikájának a végére is végleg pont került.)

A saragati szakítópróba másik mozgatórugója a munkásmozgalomban addig érvényesülő szocialista hegemónia redukciója, s a szerepbe betörő OKP növekvő súlya. Az 1946-os helyhatósági választási adatokból és a szakszervezeti, szövetkezeti mozgalmakban vezetőknél megválasztott kommunista káderek egyre nagyobb számából kitűnt ez a tendencia. A szocialista pártvezetés és részben a párt tagsága ellenszenvvel viszonyult az erősödő kommunista befolyáshoz, vezető pozícióit meg akarta őrizni. Ehhez az akcióegység és az OKP ellen fordított autonómia fegyvere látszott a megfelelő eszköznek, majd magának a Szocialista Pártnak a kettészakítása.

A szakítást végig is vitték, amivel jelentősen meggyengítették a munkásmozgalmat. A bázis Saragat részéről is érzékelhetően védekezett az egységbontó tendenciák ellen. A szemmel látható politikai irányvonal, a jól hallhatóan használtba vett reformista-szociáldemokrata nyelvezet dacára a hagyományos szocialista jelképrendszer – kevés módosítással – továbbra is érvényes. Saragat pártjának újonnan megalkotott jelvényében a felkelő nap a szocializmus feliratra ejti sugarait. Emellett maga Saragat az eredeti olasz szocialista politikai kultúra hagyományát tisztelve nyilatkozott egyes elvi-politikai vagy éppenséggel nemzetközi politikai kérdésekről. Elismerte a proletárdiktatúrákat mint geopolitikailag létjogosult intézményeket; mint a kelet-európai gazdasági elmaradottság megszüntetésének módját, mint iparosítási programot. Felfogásának ezek az elemei elvi kiskapuként nem zárultak be hermetikusan a baloldal előtt. Saragat nem égetett fel minden hidat maga mögött, amely a kommunistákhoz és a pártszakadásban nem vele menetelő szocialistákhoz visszavezethetett. Közvetlen politikai programja azonban a közös kormányzás a DC-vel, a demokrácia minden vélt és valós veszélyével szembeni sorompóállítás. Nehéz megítélni, hogy mennyiben gondolta őszintén és komolyan az újabb háborús, netán az említett polgárháborús fenyegetést, illetve mennyiben szolgált ez mondvacsinált ürügyként a PSIUP kettészakításához. A probléma demoklész kardként funkcionált, a demokrácia féltése hatásos érvnek bizonyult a párt káderei és tagjainak egy része előtt.

A párt vezetőinek emblematikus alakjai (Nenni, Pertini, Morandi, Basso stb.), a vezetés és a tagság többsége a párt iránti megingathatatlan hűségében ellenezte a szakadást, de 115 parlamenti képviselőjük közül 47 Saragattal tartott. Köztük az idős szakszervezeti vezető, Ludovico D'Aragona, a fasiszta korszak mártírjának, Giaco-

mo Matteottinak a fia, Matteo; a reformizmus további örökösei, mint Paolo Treves (Claudio fia), Emanuele Modigliani, Guido Ugo Mondolfo. Az Olasz Dolgozók Szocialista Pártja) (PSLI)⁵³ nevű új alakulatban található még Vassalli, Zagari, Bonfantini, velük vagy 200 000 párttag.⁵⁴ A szakadás sajátossága folytán azonban több ismert személyiség és sok párttag döntése nem végleges. A két szocialista párt között – mint a közlekedőedények között – nagy a mozgás, az ide-oda vándorlás, a politikai vita hullámmása. Maga Nenni a tradicionális szocialisták vezére maradt, átmenetileg a párt balszárnyára helyezkedett, noha az autonomizmus vállalásában és nemzetközi politikai nézeteiben – a blokkok közti semlegesség, európai föderalizmus – szimpatizált Saragat koncepciójával; osztotta a háborús veszély tézisést is, ám ismerve a párttagság zömének beállítottságát, nem mutatkozott hajlandónak a szovjetellenességre. Pertini például Silone társaságában, a vita kezdeti szakaszában egy csoport élén kísérletet tett a fő áramlatok közötti közvetítésre, majd a szakadáskor az OSZP-ben maradt (Silonéval egyetemben) – a baloldalon, ellentétben Silonéval, aki szélsőséges, de Saragattal egyelőre nem azonosuló jobboldali pozíciót választott. Utóbb Saragathoz csatlakozott. További példák azt mutatják, hogy a szocialista mozgalomban újfent reprodukálódott a történelmileg ismert betegség, a többszörös megosztottság: a vita és a helyzet emlékeztetett az egykori maximalista és reformista irányzatok elvadult küzdelmére, az egyes áramlatokon belüli árnyalatokra és differenciálódásokra. A lényegyet abban foglalhatjuk össze, hogy a pártformációba szerve-

⁵³ A PSLI később változik PSDI-re, azaz Olasz Szociáldemokrata Pártra. Az új mozaikszavakkal egy időre eltűnt a PSIUP, visszaváltozva a történelmi PSI-re (Olasz Szocialista Párt – OSZP), hogy azt Saragaté ne használhassák.

⁵⁴ Giuseppe AVERARDI: *I socialisti democratici*. Edizioni di „Corrispondenza Socialista”, Roma, 1971. 29.

zódó szociáldemokrata irányzat kiszakadt a szocialista pártból, egyúttal az olasz politikai baloldalból, szerepet vállalt a kereszténydemokrata jobbközép kormányzatokban, a centristának nevezett politikai kurzusban. A PSLI neve és a kapcsolódó képzetek politikailag jobboldali jelentést öltöttek magukra, létrejöttével az olasz munkásmozgalom egyedi tagoltsága következett be: a kommunista és a történelmi szocialista párt a baloldaliságát őrizte, a PSLI pedig a szocializmusra hivatkozó munkás- és középosztálybeli tömegeket átvitte a politikai jobboldalra. A szerkezeti változás nem vonatkoztatható el a nemzetközi helyzettől, amely – á la Bacsó Péter – „fokozódik”, s annak itáliai következményeitől.

Nem pusztán véletlen az, hogy a szocialista pártszakadás eseményei egybeestek De Gasperi miniszterelnök hivatalos amerikai látogatásával. A hosszúra nyúlt (január 3–20.) utazás politikai jelentőségét nem lehet túlértékelni, főként, ha abból indulunk ki, hogy még a Marshall-terv bejelentése (1947. június 5.) előtt az Egyesült Államok vezetői Olaszországnak gazdasági problémái rendezésére 100 milliós dolláros hitel nyújtását tárgyalták le a vizitáló De Gasperivel. Az Egyesült Államoknak ennek fejében természetesen politikai elvárásai voltak: az olaszok nem tarthattak igényt az anyagi-pénzügyi támogatásra, ha az amerikai érdekekkel ellentétes politikai erők vesznek részt a kormányzásban.

Az amerikai anyagi segítség nyilvánvalóan kiterjedt a közvetlen politikai „gyorssegélyekre” is, a jobboldali pártoknak folyósított összegekre, s nem fukarkodtak Saragat pártjának finanszírozásában sem. A korabeli baloldali sajtó és a baloldal propagandisztikus historiográfiai feldolgozásai Saragatéak szakadár akciója mögött amerikai anyagi eszközöket rebesgettek, majd állítottak és bizonyítottak. A dokumentált szakirodalom, valamint amerikai titkosszolgálati vezetők későbbi be-

ismerései igazolták mindezt. Szociáldemokraták és kereszténydemokraták, más jobboldali politikai tényezők bőkezű amerikai juttatásokat élveztek, hogy ellent tudjanak állni a szovjetek ún. guruló rubeljeivel támogatott kommunistáknak.⁵⁵

Az 1947-es szocialista pártszakadást elvi-ideológiai, stratégiai, a szocialista-kommunista viszonytól el nem vonakoztatható ellentétek idézték elő. A Saragat intónálta viták és politikai manőverek következtében a baloldalon, illetve a munkásmozgalomban kifeszített hurok elpattantak, de ezzel nem múlt el minden feszültség. A kommunista–szocialista pártkapcsolat egyik újabb és sajátos polémiája fejlődött ki az alkotmányozás időszakában, amikor az olasz politikában nem elhanyagolható kérdésről, az állam és az egyház viszonyáról, nevezetesen az ezt szabályozó cikkelyről tárgyaltak. (Ez az alkotmányos előterjesztésben 5., – a végleges szövegben 7. számot kapta. Az 1929-es lateráni egyezményen már egyszer elrendezték a viszonyt, most újratárgyalták. A kommunistákkal szemben látszólag a szocialisták képviselték a radikális álláspontot. Az OKP posszibilista, sőt 1929-cel kontinuumos pozíciót foglalt el, a kereszténydemokratákkal együttes antifasiszta összefogás folytatását remélve. A párt a vallás, valamint az egyházpoliti-

⁵⁵ Valerio RIVA–Francesco BIGAZZI: *Oro da Mosca (Arany Moszkvából)* c. könyvükben (Mondadori, Milano, 1999.) írják és más források is megerősítik: Moszkvából már az OKP-t létrehozó szocialista frakciókat pénzelték, majd a pártot az 1970-es évek végéig finanszírozták. Az amerikai segélyekről viszont olyan „szaktekinetély” is nyilatkozott, mint William Colby, a CIA egykori igazgatója. (*Corriere della Sera*, 1994. december 5.) (Colby állította, legalább annyi pénzt adtak a jobboldalnak, mint amennyit az oroszok a baloldalnak.) Vö. még a PSLI létrehozására vonatkozóan Simon István MOL dokumentumból vett adatait: Lelio Basso az SZDP-nek írt levelében tájékoztatta a magyar vezetést az Olasz–Amerikai Munkaügyi Tanácstól (elnöke Luigi Antonini) Saragatéknak juttatott 38000 dollárról. (Ph.D. kézirat. Ez úton köszönöm a szerzőnek, hogy hozzájárult a közléshez.)

ka vonatkozásában került mindenféle türelmetlenséget, a materialista világnézet erőltetett terjesztése elképzelhetetlen volt a politikájában. Az OKP V. kongresszusán (1945. december 29. – 1946. január 6.) hozott határozat rögzítette, hogy a kommunisták művileg nem állítanak ideológiai-világnézeti jellegű akadályokat a tagfelvételi kérelmek elé; ideológiai-filozófiai meggyőződésétől függetlenül, a marxizmustól vagy a materializmustól eltérő nézetekkel is párttag lehet bárki, amennyiben elismeri a párt programját és cselekvőleg azonosul azzal. A határozattal a kommunisták ki akarták küszöbölni az Olaszországban oly érzékeny kérdés kapcsán a hívők és nem hívők között felszítható vallásháborús helyzetet. Főként – nagyon helyesen – kerülendőnek tartották a dolgozó tömegek politikai megosztását ideológiai vagy vallási okok miatt. A párt vezetését, mindenekelőtt Togliattit ezek a szempontok vezérelték a kérdéses 7. cikkely vitájában és megszavazásában. A cikkely az Alkotmány végleges szövege szerint szétválasztja az állami és az egyházi entitást, külön-külön mindkettőt szuverénnek, függetlennek határozza meg, valamint két további mondatban kimondja az 1929-es lateráni paktumok mindkét fél által továbbra is elfogadott alkotmányos revíziót nem igénylő normarendszerét, a paktumok hatályosságát.

A cikkelynek ez a második, az 1929-es egyezményre vonatkozó része váltotta ki a szocialista-kommunista nézeteltérést és a szavazási aktusban is megnyilvánuló homlokegyenest eltérő állásfoglalást.

Az OKP megszavazta a 7. cikkelyt, míg a szakadással létrejött két szocialista párt, valamint a republikánusok és akciópártiak nemmel szavaztak.⁵⁶ Indoklásukban arra hivatkoztak, hogy az antifasiszta ellenállás szellemében fogant köztársasági Alkotmány nem tartalmazhat folyamatosságot a fasiszta Itália és a Szentszék között

⁵⁶ Giuseppe MAMMARELLA: i. m. 168.

kötött megállapodással. Nézetüket az OKP elvileg nem kifogásolta, de a cikkely elfogadását alkalmasnak találta arra, hogy fenntartsák a DC-vel való közös kormányzást, illetve elkerüljék a vallásháborút. A gyakorlatias és posszibilis kommunista álláspont ideig-óráig meghoszszabbította ugyan az antifasiszta egységkormány életét, viszont a szocialistákkal való kapcsolatban kételyeket hintett el. A szocialisták vélekedése szerint őket nem terheli a szovjet kötelékből következő vallásellenes gyanakvás, ezért számukra szükségtelen a 7. cikkelyt illető taktikázás. Álláspontjuk „osztályharcosabb” és „balosabb” lehet a kommunistákénál, akik a radikális baloldalon elhódítják az szocialisták támogatóit. A 7. cikkely parlamenti szavazását lehetséges alkalomnak vélték arra, hogy veszendő támaszaikat megszilárdítsák, vagy legalábbis a kommunisták címére irányzott vitával „balosságukat” bizonyítsák.

Nenni a 7. cikkely vitája ürügyén Togliatti „hárompárti ortodoxiájáról” írt a párt lapjában, az *Avanti*-ban.⁵⁷ Naplójegyzeteiben is megállapította, hogy a kommunista főtitkárt nem a munkásmozgalom szervezeti egyesítése, hanem a DC-vel, a katolikusokkal való együttműködés izgatta igazán, hogy az OKP-t minél tovább kormányon tudhassa. Nenni írásaiban fölsejlik az OKP politikai ambícióival kapcsolatos, többféle módon is megnyilatkozó, már ismertetett pártféltékenység, ami a két párt viszonyát beárnyékolta és lehetetlenné tette az egyesítésüket. A szocialista pártban aggályt, részben kétségbeesést okozott, hogy a munkásosztály hagyományos körzeteiben és tömegeiben az OKP népszerűsége növekszik és megelőzheti a szocialista pártét. Kirajzolódott az a lehetőség, hogy az OKP át fogja venni a munkásosz-

⁵⁷ A három párt – a DC, a szocialista és a kommunista – kezében volt a háború utáni politikai helyzet kulcsa. Nennit idézi Antonio GAMBINO i.m. 300. (Az *Avanti!*-cikk dátuma 1947. február 27.)

tály, a dolgozó tömegek politikai irányítását, és Saragat részéről már észrevételezett módon a munkásosztály hegemonjává válik. Nem helytálló Nenni Togliattit kritizáló megjegyzése a két párt fúziója vonatkozásában, ugyanakkor a kereszténydemokrata-kommunista kormányzati együttműködés tartósítását célzó szándékáról találó a meglátása. Togliatti a DC-t a társadalomban betöltött helye és lehetőségei, a katolikus vallás társadalmi befolyása felől az ország legnagyobb politikai pártjának tartotta,⁵⁸ és számolt azzal is, hogy a DC meg fogja ragadni a politikai hatalmat. Előre látta, hogy a DC hatalmával vezérelt országban csak úgy lehet felvenni a harcot a hatalmat birtokoló párttal, ha a vallásos tömegek között bővítik a kapcsolatokat. A kommunistáknak növelniük kell a befolyásukat a katolikus lakosság körében, ezt pedig csak a vallás, a hit, az egyház iránti tolaenciával, a DC-vel ápolt kontaktusokkal és kompromisszumkészséggel lehet elérni. Felkarolt minden kezdeményezést, aprólékosan odafigyelt mindenre, ami alkalmas lehetett a két nagy népi és tömegpárt viszonyában a feszültség oldására. (A két nagy tömegpárt közéleti dimenziójának érzékeltetésére az olasz politikai újságírásban gyakran előfordult a „fehér bálna” és a „vörös elefánt” metaforája: a fantáziadús olvasó azt a képzetet is társíthatta ehhez, hogy két hatalmas élőlény jól megférhet egymással, mert egyiknek lételeme a víz, a másiké a szárazföld. Nem tehetnek egymásban kárt.)

⁵⁸ 1944. őszi, idézett firenzei beszédében felhívta a figyelmet a DC jelentőségére: „.... miután országunk katolikus, és miután a katolikus szervezetek húsz éven át a fasiszta rezsimben legálisan vagy quasi legálisan működhettek, kádereik nagy mennyiségben visszatérhetnek a politikai életbe és dolgozhatnak egy nagy párt szervezése érdekében. Mindezen dolgok mögött ott vannak a tulajdonos burzsoá osztályok emberei, akik részben antisziszta, részben konzervatív irányban orientálódtak, azonban ott vannak a munkások nagy tömegei is, de mindenekelőtt ott vannak a paraszti tömegek.”

A DC-ben mindig megtalálta tárgyalópartnereit az OKP. Minden egyes nehéz pillanatban kialakult a két párt között megegyezési készség, ha nem is mindig vezetett eredményre. A háború utáni helyzetben azonban maximálisan érvényesült ez az olasz politikában – méltán adottságnak nevezhető – sajátosság, és akkor még eredményesnek is bizonyult, hiszen sikerült elfogadni a köztársasági Alkotmányt. Főként a DC és az OKP, valamint az OSZP, továbbá az antifasizmus szelleméhez hű kisebb pártok tárgyalásos módszerének, megállapodási hajlandóságuknak köszönhetően olyan alapidokumentumot sikerült megszövegezni és elfogadni, amely a demokratikus jogok és kötelességek kompromisszumos szabálygyűjteményének garanciáival szavatolta az olasz politikai élet stabil működését. Az Alkotmány cikkelyei, egész szerkezete foglalta volt a háború utáni politikai helyzet ismérveinek, erőviszonyainak, a politikai pártokat jellemző egységtörekvéseknek, egyúttal a folyamatban lévő politikai csatározásoknak és alkudozásoknak is. Az alkotmányozásban részt vevő erők egyetértettek abban, hogy a köztársaság alapidokumentumának kodifikálnia kell a fasizmus tagadását, valamint a fasizmusból egy másik társadalmi formációba való átmenetet. Ez utóbbi problematikához közelítve azonban megoszlottak az alkotmányozók szándékai. A kereszténydemokrata vezetésű konzervatív erők az átmenetből fakadó programozás korlátait kívánták nagyobb erővel hangsúlyozni. A két munkáspárt és az antifasizmus radikalizmusában velük szövetséges akciópártiak az átmenet programozására, távlati kibontakoztatására helyezték a hangsúlyt, teoretizálva és képviselve egy progresszív demokrácia eszméjét. Ez a kettős szándék és kettős akarat keresztezte egymást.

A végeredmény formája és tartalma kompromisszumban testesült meg. Nem lehetett szó – miként ezt

maga a baloldal is felismerte – szocialista alkotmányról, mégis sikerült elérniük a szabadságjogok széles körű kiterjesztését, továbbá a lényeges demokratizálási programelemek megjelenítését. Ezt érvényesítették a közérdekű állami szolgáltatások biztosításával (ha szükséges, államosítások árán), vagy a nagy feudális latifundiумok tulajdonszerkezetének kilátásba helyezett reformjával, a kis- és közepes méretű gazdálkodási formák támogatásának deklarálásával. Ugyanígy perspektivikus célkitűzésként törvényesítették a területi autonómiák megvalósítását a települési és közigazgatási szerkezettel összhangban. A programatikus elemek – részben a felsorolt elvi tartalmak távlatossága – az Alkotmány értelmezésének és végrehajthatóságának merev szerkezetet kölcsönöztek, amiktől sem a munkásérdekű szocialista, sem a tőke érdekei szerinti kapitalista irányba nem lehetett döntő fordulattal eltérni.

Az egyéni és a kollektív politikai jogok kodifikációja folytán haladó, progresszív jellegű dokumentum született. Az Alkotmány elismerte mind a munkával, mind a tulajdonnal és a magángazdasági tevékenységgel kapcsolatos jogokat és kötelességeket. A magángazdasági tevékenységet a politika alárendeltségébe utalta, és alkotmányos keretekben harmonizálta a közérdekkel. Nyilvánvaló volt természetesen, hogy a vonatkozó paragrafusokat lehet különbözőképpen értelmezni és az értelmezés a politikai-hatalmi (erő)viszonyoktól, a hatalom intézményeitől függ. Amikor az Alkotmányon a végső simításokat végezték, már kirajzolódott a születőfélben levő hatalmi intézményrendszer konzervatív-kereszténydemokrata jellege, kódolva az alkalmazás „osztályközi” kettősségét. A DC ideológiájának alapelvei a deklarált osztályköziségből származtak.

Az Alkotmány „munkán alapuló köztársaságnak” definiálja Itáliát, és biztosítja a munkához, a szakmai

képzéshez való jogot; a tisztességes és az elvégzett munka mennyiségének, minőségének megfelelő arányos bérezést⁵⁹, amelynek mindenképpen elegendőnek kell lennie a szabad és méltóságteljes élethez, a család fenntartásához; biztosítja a pihenéshez, és évi szabadsághoz való jogot, a baleseti és betegbiztosítási, nyugdíjaztatási jogot stb. Az Alkotmány kimondja: hogy „Minden állampolgár joga szabadon, pártokban társulva, demokratikus módszerű versengésben meghatározni a nemzeti politikát.” Ehhez az állampolgár felhasználhatja a szabad véleménynyilvánítást szóban és írásban, igénybe veheti a sajtót, egyéb terjesztési eszközöket, gyülekezési joga és személyes szabadsága nem korlátozható. A politikai szabadságjogok széles skálájának megállapítása magától értetődően az Alkotmány normarendszerébe foglalta a többpárti politikai pluralizmust. Sarkalatos, megkerülhetetlen, szent és sérthetetlen alapelve ez az Alkotmánynak. Miután az összes antifasiszta párt egyetértett a többpártrendszer alkotmányos szabályozásával, az alapelvtől való elrugaszkodásra egyikük sem gondolhatott, egyik párt sem vállalhatta annak ódiumát, hogy felrúgja a közösen definiált és elfogadott elveket. Viszont mindegyik párt törekvése arra irányult, hogy az Alkotmányt a maga sajátos céljaira a legmegfelelőbben érvényesítse. Bármely oldalról hivatkozási alapot lehetett találni az Alkotmány betartására. Az Alkotmányt ebben az értelemben megszegni sem lehetett – normáinak megsértése a politikai rendszer, a köztársaság egyedüli tilalomfája.

⁵⁹ Az alkotmányos előírás ellenére az 1950-es évek elejéig a munkügyi minisztérium kimutatásai szerint az átlagos munkásfizetés csak a felét érte el annak a jövedelemnek, ami az öt-hat tagú olasz típuscsalád megélhetését fedezte. (Vö. Sergio TURONE: *Storia del Sindacato in Italia 1943–1969*. Laterza, Roma–Bari, 1974. 217. (A szerző további adatai szemléltetik a saragati politika elutasításának „osztályharci” létjogosultságát a kommunisták, a szocialisták, de még a szociáldemokrata dolgozók értékrendje alapján is.)

A baloldal számára – különösen szovjet típusú proletárdiktatúra hajlamával vádolt kommunisták számára – sem lehetett vita tárgya az, hogy az Alkotmány szabályozza a pártok „demokratikus módszerű versengésének” feltételeit. Ez már az Alkotmány megszületése előtt is nyilvánvaló volt. Togliatti az 1944. áprilisi nápolyi pártösszejövetelen jelezte, hogy alkotmányos pluralista politikai rendszerre kell számítani, s magát az OKP-t is a pluralizmus letéteményeseként jellemezte:⁶⁰ „Nem egy párt uralmán alapuló rendszert javaslunk. A demokratikus és progresszív Itáliában az olasz nép érdekeinek és eszmei áramlatainak megfelelő különböző pártok lesznek és kell lenniök...” Kijelentette továbbá, hogy az Alkotmány „minden olasz embernek garantálja az összes szabadságot: a gondolati és szólás-szabadságot, a sajtószabadságot, a gyülekezési és társulási, a vallási kultusz szabadságát, a közép- és kisméretű tulajdon szabadságát, hogy a nagy monopolkapitalizmus, a kapzsi és önző plutokrácia csoportjai ne nyomhassák el a fejlődést.”

Az OKP vezetője az alkotmányozási folyamatban újra és újra állást foglalt a demokratikus elvek mellett. 1947 őszén, október 4-i parlamenti beszédében az olaszországi nemzeti körülmények és hagyományok szerinti szocialista társadalom megteremtésének alkotmányos szándékáról szólt. Olyan társadalmat vázolt fel, amely nem az orosz viszonyok másolataként létrejött szocialista társadalom lesz, hanem a szovjet modelltől eltérő konstrukcióban megvalósuló más minőség: „A mi módszerünk alapján, a mi hazánk objektív feltételeinek megfelelő szocialista társadalmat fogunk teremteni...”⁶¹ Togliatti 1944 és 1947 között mondott beszédeiben, a szocializmus demokratikus, többpártrendszerű modell-

⁶⁰ Palmiro TOGLIATTI: *Opere scelte*. I. m. 322.

⁶¹ Palmiro TOGLIATTI: *Discorsi alla Costituente*. Editori Riuniti, Roma, 1958. 298.

jének, a nemzeti olasz útnak az első megformulázásai kaptak hangot. A szocializmus olasz útja még nem szállóige, de stratégiai vonalának rajza már a kialakított koncepció tükörképe, amelynek lényege a szocializmus és a demokrácia értékeinek szoros szétválaszthatatlan összetartozása. A koncepció elvi tartalma – a történelmi hagyományok megidézése, tiszteletben tartásukra és a demokratikus értékekre vonatkozó elkötelezettsége, a munkásmozgalmi szövetségesek, a többi politikai partner, a különböző politikai erők iránti alázat és tolerancia kinyilvánítása – politikailag és szervezetileg végleg összeköthette volna a munkásmozgalmat két nagy irányzatát. Sőt, ezen túlmenően még a nemzet szélesebb dolgozó tömegeinek az egységét is megteremthette volna, amennyiben Togliatti szavai hitelt kapnak a szocialistáknál, illetve az antifasiszta egységet vállaló politikai pártoknál. A szovjet kötelék miatt azonban ez a hitel nem került folyósításra, sőt a „biankó csekk” féltelme a kereszténydemokrata és más polgári pártok által ellenőrzött néptömegek egy részét távol tartotta az OKP stratégiájától. Az ellenérvek döntően úgy szóltak: most demokráciát prédikálnak a kommunisták, de a hatalom birtokában diktatúrát vezetnek be, és az országot kiszolgáltatják a Szovjetuniónak.

Az antikommunista propaganda légkörében vette kezdetét az 1948-as választásokat megelőző kampányidőszak. A hidegháborús feszültség még zaklatottabbá kavarta és hiszterizálta az eleve elkeseredetten dülő, a választók meggyőzéséért folyó ütközetet. Rendkívül vehemenciával kampányoltak az egyházi szervezetek, az Azione Cattolica, a parókiák, az általuk alakított ún. polgári bizottságok. Agitációjuk naponta súlykolta a kommunisták, a baloldal elleni jelszavakat. A tisztelendők, az egyházi struktúra magasabb személyiségeinek prédikációi indirekt, de félreérthetetlen, itt-ott direkt –

DC melletti – voksolási utasításokat közöltek⁶² a hívőkkel annak dacára, hogy a Vatikán bizalmatlanul figyelte De Gasperi – szerintük – engedékeny politikáját a kommunisták irányában. Az Azione Cattolicát irányító Luigi Gedda „Isten mikrofonja” szerepében harsogó nagy hangerejű kommunistaellenes beszédeivel uszította az utca népet. A hosszú 1947 nyarán megkezdett választási kampányba a Vatikán is több ízben bekapcsolódott, így az 1947. karácsonyi és az 1948-as nagyböjti pápai üzenetek XII. Piustól célzatos választási állásfoglalások.⁶³

Mindez nem maradt hatás nélkül: a DC-nek 48,5 százalékos, az abszolút többséghez közeli nyomasztó túlsúlyt eredményezett, míg a győzelemre, de legalábbis sikerre aspiráló szocialista-kommunista népfrontnak be kellett érnie a csalódást okozó 31 százalékkal; ez kilenc százalékponttal kevesebb, mint amit 1946-ban a két munkáspárt közösen összegyűjtött, és két százalékponttal több annál, mint amennyit a Saragat-féle szakadás elvitt a baloldalról (7%). A DC e nagy konszenzussal a hátában, kényelmes parlamenti többség fölött rendelkezett, s minden neki tetsző döntést meg tudott hozni. (Saragat is támogatta az új kormányt, aki miután 1947 májusban a szocialistákat és a kommunistákat kizso-

⁶² Pietro Germi a *Válás olasz módra* c. filmjében (1962) egzakt módon bemutatta az egyháznak az 1970-es évekig érvényes választási agitációját. A film színhelyének, egy szicíliai kistelepülésnek a templomában misét celebráló pap a következő szavakkal küldte urnákhoz a választókat: „arra a pártra szavazzatok, amelyik keresztény és demokratikus”. (A filmet a Duna televízió újította fel 2009 tavaszán.)

⁶³ „Mindenkinek joga úgy szavazni, ahogy a lelkiismerete diktálja. Jelenleg a lelkiismeret – mondotta XII. Pius 1948. március 10-én – hangja evidens módon minden katolikusnak elrendeli, hogy szavazatát azokra a jelöltekre és a jelöltek azon listájára adja, amelyek a lelkek és Isten jogainak védelmére ténylegesen elegendő garanciát nyújtanak...” Sandro MAGISTER: i. m. 106. (A pápai szózat szavazások utáni „továbbfejlesztése” a kommunisták és szavazóik kiközösítése az egyházból.)

rította a kormányból, miniszterelnök-helyettesi posztot kapott.) A DC élt is a lehetőséggel: csaknem monopolisztikus hatalmi birodalmat emelt maga köré. Ekkor ragadt rá egyik gúnyneve: „mindent vivő párt” (*partito pigliatutto*), ugyanis megszerzett minden pozíciót, amit csak megszerezhetett a politikai intézményekben, a gazdasági és társadalmi életben, lemondva némi morszárol szövetségesei javára.

Meghatározó döntéseknek számítottak az ország nemzetközi pozícióit és kötelezettségeit kijelölő opciók, mint a Marshall-segély elfogadása (1948), vagy a valamivel későbbi csatlakozás a NATO-hoz (1949). E döntésekről folytatott parlamenti vitákban vájták ki az Európát kettéhasító hidegháború olaszországi árkait. Az amerikai és a szovjet befolyási övezetek logikáját követték az egyik, illetve a másik oldalon érdekelt politikai pártok. Togliatti a Marshall-segély parlamenti vitájában mondott beszédével megdöbbenést váltott ki képviselőtársaiból, és részben az ország közvéleményéből. Élesen Amerika-ellenes hangot ütött meg, s olyan Amerika ellen szónokolt, amely a békét merényli, háborús veszélyt hordoz, és ha a háború kirobban, akkor a kommunisták „hazájuk jövőjéért, függetlenségéért felkeléssel válaszolnak.”⁶⁴

A túldimenzionált retorika után négy nappal, 1948. július 14-én egy szélsőjobbboldali – állítólag maffiakötődésű – szicíliai fiatalember, Antonio Pallante három pisztolygolyót lőtt a kommunista vezetőbe, gyors operációval mentették meg az életét. A merénylet – tele maig felderítetlen homállyal – az ország történetének egyik legnagyobb tömegmegmozdulását, felkelés előtti állapotát provokálta. Maga Togliatti kórházi ágyáról figyelmeztette vezetőtársait, hogy maradjanak veszteg. Erre minden oka megvolt, mert a véres összecsapásokban húszan veszítették életüket és hatszázan sebesültek

⁶⁴ Aldo AGOSTI: i. m. 360.

meg.⁶⁵ Az óriási, impozáns tömegmegmozdulások, az általános sztrájkig elmenő konfrontáció után a dolgok visszatértek a „normális” kerékvágásba, ami a speciális olasz viszonyokban az osztályharc békés és nem békés formái között váltakozott. A klasszikus forradalmi helyzet X órája lassanként kiveszett a forradalomra vágyó, bár egyre fogyatkozó tömegek tudatából.

A július 14-ét követő események ürügyet adtak a Scelba által irányított belügyi szerveknek, hogy 3455 le tartóztatást, több mint hatezer feljelentést foganatosítsanak, és százával hozassanak súlyos börtönbüntetéseket. Sok munkásmozgalmi aktivista arra kényszerült, hogy az eljárások elől külföldre szökjön. 1949/1950-ben a rendőrség és a tüntető, sztrájkoló dolgozók közötti újabb ütközetekben ismét folyt a vér. Molinella, Melissa, Torre Maggiore, Lentella helység nevét halottak szegélyezték. Modenában 1950. június 9-én hatra emelkedett az áldozatok száma.⁶⁶ A belügyminiszter és a miniszterelnök-helyettes Saragat nevének kezdőbetűje a gyűlölt emlékü „SS” monogrammal ruházta fel a kormányt, jelezve a történetek feletti általános felháborodást.

A munkásmozgalom az „SS-kormány” brutális fellépéseire a demokrácia védelmének jelszavával válaszolt. A baloldal az Alkotmány szellemére, programatikus elemeire hivatkozva küzdött a brutalitások ellen.

A nemzetközi helyzet, a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom viszonyai nem kedveztek a szocializmus olasz útján történő előrehaladásnak. Időközben, 1947. szeptemberben Lengyelországban, Szklarska Porębában megalakult az európai kommunista pártok Tájékoztató Irodája (TI). Ennek sorozatos értekezletei egyfelől a hidegháborúval foglalkoztak, másfelől – s ben-

⁶⁵ Luciano GRUPPI: *Togliatti e la via italiana al socialismo*. Editori Riuniti, Roma, 1974. 122.

⁶⁶ Uo. 124. – Gruppi hét modenai halottat említ, más, frissebb felolgozások hatot.

nünket itt ez érdekel jobban – rávilágítottak a hatalmon levő kelet-európai és a hatalomtól megfosztott nyugati (francia és olasz) pártok közötti felfogásbeli differenciákra. Ezek vitájára valójában nem került sor, legfeljebb a süketek párbeszéde folyt. A szovjet párt szempontjai szerint irányított TI durván bírálta a két nyugati pártot, amiért, úgymond, békésen eltűrték kiebrudalásukat a nemzeti kormányokból. Ám a TI működésében még inkább meglepő „a szocializmus olasz útja” koncepciót övező mély hallgatás. Túlzás nélkül állítható, hogy az OKP stratégiája semmilyen nemzetközi biztatást nem kapott. Togliatti 1948. július 10-i, említett parlamenti beszédének fonala a kommunista pártok nemzetközi értekezletéből gombolyítódott, s a rajta levő olasz bel- és külpolitikai csomók egytől egyig kifejezték a helyzet tisztázatlan, nem megvitatott kérdőjeleit.

Az 1948-as választási vereség, a „frontismo” (azaz a népfront) kudarca befagyasztotta az OKP és az OSZP politikai egységének fejlődését, a szervezetiről nem is beszélve. Pedig a szovjet békepolitikát mindkét párt még együttesen, teljes erejével támogatta – Nennit Sztálin-díjjal jutalmazta Moszkva ebben az időszakban, döntően a békemozgalmában kifejtett tevékenységéért. Az 1945-öt követő dinamika azonban már a múlté. Az olasz belpolitikát a DC szilárdan irányította, és vezette a gazdaság Marshall-segéllyel történő modernizálását is. Előbb a háborús károkat tüntették el, majd az 1950-es évek első felétől beindult „gazdasági csoda” a közepesen fejlett agrár-ipari Olaszországból fejlett, modern ipari-agrár államot varázsolt. A mezőgazdaságban végbement a kis- és középparaszti tulajdonformákat megerősítő, a feles gazdálkodókat és az agrárproletár-retegek egy részét, fokozatosan a többségét vállalkozói színvonalra emelő agrárreform. A politikai balratolódás tendenciája megtorpant, noha a munkásmozgalom két

nagy tömegpártja erejének teljében védelmezte pozícióit. Ellenzéki szerepüket nem lehetett lebecsülni.

Társadalmi befolyásukból 1956-ig nem vesztek, jól lehet 1948 után, a DC kormányzási túlsúlyának első éveitől kezdve nagy nyomás nehezedett mind a kommunista, mind a szocialista pártra. Ez elsősorban a munkásmozgalom „bázisa”, a munkahelyeken foglalkoztatott dolgozókkal szemben nyilvánult meg: rendőrségi eszközökkel ellenőrizték a munkások politikai tevékenységét, megszüntették számos szakszervezeti aktivista – főleg kommunisták – munkaviszonyát. „Jelesre vizsgázott” az elbocsátások módszertanából a FIAT, s példáját egész iparágak, illetve a nagyüzemi foglalkoztatottsági koncentrációval rendelkező gyárak szolgáian követték. 1948 és 1955 között „szisztematikus és nyílt a közbiztonsági szervek és a vállalkozók együttműködése a munkások politikai irányultságának ellenőrzése céljából”.⁶⁷

A DC vezette politikai hatalom frontális baloldalelles támadása ellenére a baloldali pártok – így a munkásmozgalomban hegemon OKP – társadalmi befolyását itt-ott meg lehetett nyirbálni, korlátozni, de már nem lehetett visszaszorítani; sőt volt egy terület, ahol a kommunista kapcsolatrendszer tovább terjeszkedett. Ez nem más, mint a kulturális élet, az értelmiség világa. Az OKP tudatosan fölépített kulturális politikájában, az értelmiség felé kitárulkozó szövetségi politikájában világosan felismerhető a Gramsci-hagyaték értékesítése, a lassanként ismertté váló leveleinek és *Börtönfüzeteinek* a párthoz és az értelmiséghez szóló üzenete: fogjatok össze, egyesítsétek az olasz kultúra legjobb hagyományait a munkásosztály politikájának és küldetésének megvalósítására. A Togliatti által még 1944 tavaszán Nápolyban személyesen alapított és szerkesztett folyóirat, a párt elméleti orgánuma, a *Rinascita* (Újjászületés) elkezd-

⁶⁷ Sergio TURONE: i. m. 221.

te Gramsci örökségének terjesztését. Nagy sikerrel közöltek szemelvényeket leveleiből és teoretikus írásaiból, tudatosan kialakították a pártalapító antifasiszta hős, mártír valóságon nyugvó legendáját. Ám csak hosszas folyamatban állt össze a teljesebb kép arról, ki is volt Gramsci, és miben rejlik igazi jelentősége. A kép napjainkig új és új elemekkel gazdagodik. E hosszadalmas folyamatban végül Togliattit is (részben halála után) felelősségre vonták, mivel felmerült ellene a vád, hogy Gramsci hagyatékát politikai szempontok szerint manipulálva publikáltatta. A gyanú nem volt teljesen alaptalan. Az SZKP-ról, a Komintern és az OKP viszonyáról, kettejük kapcsolatáról néhány dokumentumra csak Togliatti halála után derült fény.

Gramscit – tragikus sorsa és egyes írásai felkutatásának objektív (és szubjektív) nehézségei miatt – mindenképpen bonyodalmas lett volna rövid időn belül a maga teljességében láttatni. Lehetséges, hogy Togliatti nem tett meg mindent „Gramsci összegzése” érdekében, a hamisítás vagy a torzítás azonban eltúlzott vád ellene. Gramsci munkásságának lényegi részét igyekezett hozzáférhetővé tenni, és ebben a *Rinascitának* jelentős szerepet szánt. Egyszersmind a *Rinascitára* bízta a párt politikájának magyarázását, az igényes pártközvélemény tájékoztatását és alapjában a párt kulturális politikának szervezését is – egyébként saját útmutatása alapján. A *Rinascita* hasábjain – csakúgy, mint a napilap *l'Unità*ban – eleinte bő terjedelmet kaptak a korabeli marxizmus-leninizmus terjesztését szolgáló írások, a Szovjetunió honvédő háborújának méltatása, természetesen Sztálin személyiségének kötelező kommunista magasztalása, a szocialista építőmunka pátosza. Nagyobb arányú volt azonban az olasz kultúra történetéből vett tematika, az olasz politikai problémák interpretálása. Elsődlegesen is azt a tényt kell kiemelnünk, hogy a lap szerzői között

ott volt az értelmiség színe-java. Az irodalmi avantgárd olyan képviselői, mint Sibilla Aleramo, Elio Vittorini, Cesare Pavese, Salvatore Quasimodo, Carlo Bernari, Alfonso Gatto tisztelték meg kézírataikkal a *Rinascitát*; Renato Guttuso, Domenico Purificato, Bruno Cassinari, Emilio Greco, Ernesto Treccani pedig rajzaikkal gondoskodtak a lap grafikai megformálásáról, művészi színvonalú illusztrációjáról. A kritikai rovatokban Gaetano Trombatore, Antonello Trombadori, Carlo Salinari nevét említhetjük többek között. Az egyetemi katedrák kommunista oktatói (mint Ambrogio Donini, Concetto Marchesi, Natalino Sapegno, Delio Cantimori, Ranuccio Bianchi Bondinelli) és fiatalabb kollegáik (mint Valentino Gerratana, Gastone Manacorda, Furio Diaz, Paolo Alatri és sokan mások) csatlakoztak a rendszeresen publikáló szerzői gárdához.⁶⁸

Az értelmiség politikai szervezésének és aktivizálásának másik nevezetes fóruma a Ranuccio Bianchi Bandinelli régész professzor szerkesztette, 1945-től megjelenő firenzei *Società (Társadalom)* periodika, amely a *Rinascitától* eltérően lazábban kötődött a pártvezetéshez. A professzor segítségével voltak olyan jeles írók, mint Romano Bilenchi, Vasco Pratolini, Raffaele De Grada, vagy a már említett, szintén firenzei Alfonso Gatto. Együttműködött a szerkesztősséggel a filozófus Cesare Luporini, az irodalomtörténész Luigi Russo és más tekintélyes szakemberek.⁶⁹

A két magas színvonalú folyóiraton kívül nem lebecsülhető kultúrpolitikai missziót töltött be az önállóan ügyködő torinói könyvkiadó Giulio Einaudi neve alatt.⁷⁰ Einaudi vállalkozott a párthoz közeli demokratikus orientációjú hazai és külföldi szerzők műveinek megjelen-

⁶⁸ Nello AJELLO: i. m. 56–101.

⁶⁹ Uo.

⁷⁰ Uo. 83–87.

tetésére. (Giulio Einaudi egyébként az ország egyik vezető közgazdászának, az 1948-ban már nem ideiglenesen megválasztott köztársasági elnöknek, Luigi Einaudinak a fia.) A kiadó élvezte a párt támogatását, ám autonóm döntései kiváló „piaci” pozícióba juttatták; jelenleg is egyike az olasz könyvkiadás mértékadó szereplőinek. A párt ugyanakkor megszervezte és üzemeltette a saját kiadványait, mivel kiadványaival nem kívánta rontani vagy terhelni az Einaudi, esetleg más hasonló funkciójú kiadók esélyeit. A párt kiadványai a több kisebb kiadó összevonásával létrejött Editori Riuniti (a név jelentése: Egyesült Kiadók) égisze alatt láttak napvilágot. (Az Editori Riunitit sikeres korszakában – az 1970-es és 1980-as években – az egykor „catto-comunista” Roberto Bonchio igazgatta.)

Sajátos, ám a korra jellemző módon a párt kultúrpolitikai expanziójának pillanatában kerültek felszínre olyan ellentmondások és áthághatatlan akadályok, amelyek meghaladták a kulturális politika mezsgyéit. Az Einaudi gondozásában kiadott milánói *Politecnico* folyóiratot szerkesztő (1943 óta párttag) Elio Vittorini lapjának önálló koncepciójával, egyéni ízlésű profiljával vétette észre magát, mind a kulturális, mind a politikai életben. Az 1945. szeptember végén indított *Politecnico* fejlécére a „Munkások hetilapja” mottót nyomtatták, jelezve ezzel egyszerre a kulturális és politikai küldetést. A folyóirat vállalása a munkások és értelmiség kulturális együttműködése, közös kulturális és politikai vizsgálódás, tájékozódás, szemléletformálás, továbbá nagy ambícióval a poszt-fasiszta olasz kultúra megújítása. A hetilap félév elteltével havi periodikaként intenzíven végezte munkáját, gazdag tartalmú számaival értelmiségi erőket mozgató, jelentős olvasóközönséget toborzott, pezsgő kulturális mozgalommá fejlődött. A megjelenő cikkeket vitatják, értelmezik, érvényesül a kulturális mozgalom egyfajta

folyamatossága, a szerkesztéspolitikai tendenciák pedig több vonatkozásban találkoznak a párt elképzeléseivel. Mindazonáltal Vittorini némely szerkesztői döntésével, esetleg a közölt írásokban elhelyezett mondanivalójának egy-egy aspektusával a párt kulturális vezetői nem tudnak teljes mértékben azonosulni. Nem fogadták például osztatlan örömmel a lap (azaz Vittorini) szenvedélyes érdeklődését az amerikai irodalom iránt. Vittorini rövid irodalomtörténeti vázlatot készített az amerikai irodalomról, és folytatásokban közölte Hemingway: *Akiért a harang szól* című regényét. A párt vezetői – a kor kultúrpolitikai és szélesebb hidegháborús szindrómájának megfelelően – furcsállották, hogy a szerkesztő Hemingwayt vagy Paszternákot⁷¹ Aragonnal vagy Majakovszkijjal, Sartre-t Lukács Györggyel, Guttusót Picassóval hasonlította össze. Saját kritériumai szerint vizsgálódott és kísérletezett élesen elváló minőségek összevetésével és értékelésével. Vittorini ezen a nemzetközileg tágas horizonton pásztázva abszolút önállóságot és szabadságot vindikált magának – mint általában a kultúra embereinek, a művészeknek, a tudományok művelőinek. Megfogalmazta azt is, hogy a párt szempontjai szerinti kulturális harcot az értelmiségnek, a kultúra szakértőinek kell megvívniuk.

Teoretikus igénnyel megformált írásában óhatatlanul érintette a kultúra irányításának, szervezésének, a kulturális politikának a szervezeti kérdéseit is, ezzel *par excellence* politikai mezőre lépett, s meghaladta az elvitathatatlan alkotói szabadság sajátos problematikáját. A párt vezetői ezt nem hagyhatták szó nélkül, és állást foglaltak a politika, a párt joga és kötelessége mellett ab-

⁷¹ „Egyedülálló anticipálás” – írta a milánói Rizzoli Kiadónál 1975-ben megjelent *Politecnico*-antológia előszavában Marco Forti és Sergio Pautasso, mivel a *Doktor Zsivágó* és szerzője még ismeretlen. A *Politecnico* 6. száma (1945. november 3.) közölte Borisz Paszternák: *Lenin a tribünön* c. versét.

ban az értelemben, hogy szempontjait érvényesíthesse a kultúra területén is. Először a kulturális politikában ambiciózus Alicata durván megtámadta Vittorinit, majd Togliatti finomabban, de határozottan érvelt a párt kultúrát is irányítani szándékozó szerepe mellett. A párt kultúrpolitikai intenciói természetes igényekből fakadtak, azonban nagyon nem mindegy, milyen eszközökkel és módszerekkel folytatja kulturális politikáját a párt, milyen mélységben avatkozik a kulturális élet, az alkotó munka belső folyamatába. Egyáltalán, beavatkozzék-e: ez volt háború utáni *Politecnico*-vitában napirendre került, egyelőre eldöntetlen dilemma az irodalmi élet jeles alkotója és a politikai vezetés ütközésében. A vita hevében mindkét fél – Vittorini és a pártvezetés – túlzásoktól sem mentesen ágálva érvelt a maga vélt vagy valós igazsága mellett. Az OKP-ban – az 1956-os fordulatok hatása alatt – végül felülkerekedett a kultúra teljes szabadságának elismerése. Hozzájárultak ehhez a *Politecnico*-vita tanulságai, nem utolsósorban a művészeti és tudományos életet érintő hasonló viták tapasztalatai.⁷²

Az OKP az 1950-es évek zsdanovizmusának – a sztálinizmus kulturális politikai változatának – nyomasztoán sivár viszonyai között is nyitottnak mutatkozott a liberális vagy más nem marxista kulturális és filozófiai áramlatok előtt. Ez tette lehetővé a párt és az értelmiség kapcsolatának elmélyülését, azt, hogy az értelmiség kü-

⁷² Vittorini vonatkozó írását, illetve Alicata és Togliatti reakcióját lásd a *Politecnico*-antológiában. (A vitáról könyvtárnyi a szakirodalom, amire itt nem térhetek ki). Togliatti tapintatosabban vitatkozott, de tőle sem volt idegen a bántó szarkazmus. Megengedte magának még Crocéval szemben is, akit épp a *Rinascita* első számában – „íráscskája” miatt (Benedetto CROCE: *Per la storia del comunismo in quanto realtà politica*. Laterza, Bari, 1943.) – maró gúnyval intézett el. A *Politecnico*-vita analógiájára polemizáltak pártvezetőkkel zenetudósok, történészek, filozófusok stb. a kultúra és az alkotómunka szabadságának problémáiról.

lőnböző csoportjai ne távolodjanak el, hanem közeledjenek a párthoz.

Az OKP-hoz 1948-ban csatlakozó, korábban akciópárti történész, Paolo Alatri 1978-as visszaemlékezése illusztrálja személyes döntésének körülményeit, s egyben a kor jellemző vonásait: „A hozzám hasonló ex-akciópártiak által az OKP-ba vitt kulturális és ideológiai fermentumok hozzájárultak a párt máig megőrzött nem szektás karakteréhez. Párttagságom első éveiben mint nyilvánvaló paradoxont szoktam emlegetni, hogy mivel liberális vagyok, kommunista vagyok. Soha nem érintett az a szenzáció, hogy kommunista mivoltom maga után vonná a crocei lenyomatú tradicionális demokratikus impulzusokról való lemondás kényszerét. Távol áll tőlem az a kívánság is, amely az OKP-t mint a szabadság tengerén kifeszített vitorlakkal hajózó pártot látná legszívesebben: a párt, mint a többi európai kommunista párt elszenvedte a sztálinizmust és a hidegháború periódusában alkalmaznia kellett azt az olasz politika valóságában. De megmaradt benne a liberális véna, amely kibontakozott, amint a külső körülmények megengedték. Az OKP hívó szavára pártba áramló értelmiségiek nem korlátozták magukat a párt »támogatására« vagy részvételükre a küzdelmében, hanem írtak, vitatkoztak, és hozzájárultak a párt meghatározott tónusának megadásához is.”⁷³

Alatri több generáció nevében is elmondhatta: akár -csak ő, sokan mások is hasonló liberális vagy nem marxista filozófiai felfogással kérték felvételüket a pártba; értelmiségi szuverenitásuk fenntartásával és tudásuk, attitűdjük eredetiségével váltak a párt militáns katonáivá. Sőt, a párt vezetői között is találunk liberális környezetből érkezett személyiségeket, mint az Amendolákat, Berlinguereket, Giolittiket és másokat. De említhetünk katolikus vagy akár fasiszta múltú

⁷³ Idézi Nello AJELLO: i. m. 101.

pártembereket is – valamennyien értelmiségiek, természetes értelmiségi fejlődésvonalon haladva.

Az 1940-es évek végére, az 1950-es évek elejére a 2,5 milliós OKP-tagságban jelentős arányú lett az értelmiség, s a pártban olyan helyzet alakult ki, amely a 19. század szocialista pártjára („professzorok pártja”) emlékeztetett. Ha nem is beszélhetünk a „professzorok pártjáról” – hiszen a tagság 60–64 százalékát az ipari munkásság adta, és a fennmaradó harmadon nagyobb részben nem a parasztság, hanem az értelmiséget is magába foglaló terciér szektor osztozott –, az értelmiségi összetevő akkor is fontos pillér a pártban. Olyan párttagsági komponens, amely a pártvezetés irányvonalának fő közvetítője a tagság egészéhez és a társadalomhoz. Azt is mondhatnánk, hogy a párttagságnak az a része, amely a szocializmus olasz útjának legfőbb ihletője és tolmácsolója, tekintve, hogy a nemzeti társadalmi hagyományok és sajátosságok szakértője, a politika hozzáigazítója e hagyományokhoz és sajátosságokhoz. Egyúttal ez az a pártvezetés alsó és középszintjein megjelenő értelmiségi réteg, amely elvárja a felső vezetéstől a következetes továbblépést a szocializmus olasz útján mind a kedvezőtlen 1950-es években, mind pedig azután, hogy 1956-ban, az SZKP XX. kongresszusa után következett a fordulat.

A XX. kongresszuson az új szovjet pártvezetés meghirdette a békés egymás mellett élés nemzetközi politikáját, s ezzel felszabadította a nyugati kommunista pártokat a hatalomszerzés dogmatikus teoretizálása alól. Megnyitotta előttük a szocializmushoz vezető nem fegyveres parlamentáris utak felderítésének lehetőségét. A XX. kongresszus ezért az OKP-t tekintve – mivel a párt 1945 óta ezt az utat taposta – kanonikus jelentőséggel hatott. A „felejtethetetlen” 1956-os év olasz kommunistái nem utolsósorban a magyar felkelés demokratikus, nemzeti jelle-

gének világtörténelmi hatására azt a következtetést vonták le, hogy a szocializmus olasz útjára egyértelműbben, határozottabban rá kell lépniük. Úgy látták, és kongresszusi programnyilatkozatukban meg is fogalmazták: „A parlamentáris rendszer, a szabad választások útján kifejeződésre jutó többségi akarat elvének tisztelete, amit az Alkotmány rögzít, nem csupán összefér a mélyreható társadalmi reformok megvalósításával és a szocialista társadalom felépítésével, hanem az akkori viszonyok között megkönnyíti és biztosítja a munkásosztály pártjainak a többség megszerzését, a más társadalmi és politikai erőkkel való együttműködést; egy új vezető osztály keletkezését, amelyben a munkásosztály képviselheti a döntő erőt. A parlamentnek aktív szerepet kell játszania mind az ország demokratikus és szocialista szellemű átalakításában, mind az új szocialista társadalomban; erre meg is van a lehetősége, amennyiben kialakulnak a szocialista demokrácia fölényét és továbbfejlődését biztosító közvetlen demokrácia újabb formái. Nincs olyan elv, amely akár a szocialista társadalom felépítésének időszakában kizárná a pártok pluralitását az országban és a hatalomban, és amely kizárná a különböző ideológiák szabad konfrontációját. E pártok és az általuk képviselt társadalmi csoportok kapcsolatait az általános fejlődés feltételei szabják meg, valamint a szocializmusnak a dolgozók minden rétegére gyakorolt kétségtelen vonzereje. Az olasz munkásosztály és az olasz nép történelmi feladata, hogy új úton valósítsa meg a szocializmust ahhoz képest, ahogyan a proletariátus diktatúrája más országokban megvalósult...”⁷⁴

Az OKP VIII. kongresszusa világos képet rajzolt föl a szocializmus olasz útjáról. Nemcsak szállóigévé formálta azt, hanem értelmezésével és jelentéstartományának

⁷⁴ VIII. Congresso del Partito Comunista Italiano. Editori Riuniti, Roma, 1957. 913.

feltérképezésével elvetette a marxi-lenini ideológia dogmatikus tételeit is, szakított a proletárdiktatúra tanításával, s főként szakított a dogmatizmus módszerével. Az olasz kommunisták fogalmi gondolkodásában új kategóriarendszer kezdett alakot öltetni.

Amennyire elméletileg újszerű megállapításokat tartalmaztak a VIII. kongresszus határozatai, annyira drámai volt Sztálin 1953-ben bekövetkezett halálától 1956. decemberig, az olasz pártkongresszusig számított periódus a maga nemzetközi eseményeivel és olaszországi visszhangjaival.

Togliatti életének végső, 1956 utáni szakaszában megfigyelhető, hogy törekedett a szovjet kötelékkel kapcsolatos kettősségek, a kettős lojalitás (az olasz Alkotmányhoz, illetve a szovjet modellhez) tisztázására, s amennyire lehetséges, a vele kapcsolatos ellentmondások megszüntetésére. Nem mintha korábban nem tett volna lépéseket ebben az irányban, nem mintha nem küszködött volna a problémával – vívódásának politikai természetét a fentiekben érzékeltettem. Ha életének utolsó éveiről mérlegel vonnánk, akkor az egyik serpenyőbe kerülhetnének vívódásai, dilemmái, a demokratikus „olasz út” elgondolása, ezzel kapcsolatos elvi állásfoglalásai, s mindezek részeként a tény, hogy 1951-ben kitért Sztálin felkérése elől, aki őt szerette volna a Tájékoztató Iroda élén látni. Egyetlen porcikája sem kívánta, hogy újra megéljen egy Komintern-időkhöz hasonló helyzetet. A mérleg másik serpenyőjébe tartozik, hogy a vívódások jelentős részben megoldatlanok maradtak, Togliatti a szovjet köteléket megszaggatta, de nem tépte el. A kötelék élete végéig, sőt azután is éveken át funkcionált. A paradoxon ugyanakkor az – s ez is a mérleghez tartozik –, hogy a kötelék elszakításának előfeltételeit ő teremttette meg, főleg 1956-os és 1956 utáni elméleti igényű írásaival, reflexióival, végső soron politikai teljesítményével. Az ellentmondások éle-

te végéig jelen vannak és hatnak, de tendenciájuk a megszüntetésükre irányult.

Jól ismerték és sokan elemezték az SZKP XX. kongresszusa után a *Nuovi Argomenti* folyóirat kérdéseire adott válaszait, amelyekben felvetette a Szovjetunió politikai rendszerének degenerált vonásait. Ugyanakkor ő, az olasz többpártrendszer deklarált híve, kizárta a többpártrendszer lehetőségét a Szovjetunióban. Ellentmondás volt ez is, sőt idővel kiderült, hogy tévedéseinek egyike.⁷⁵ Nem gondolom, hogy leltárt kellene összeállítani a különböző baklövésekről, amelyek történeti konstellációja esetleg enyhíti vagy súlyosbítja a horderejüket. Togliatti „hibáiról”, „tévedéseiről” más helyeken alkalammal volt publikálni.⁷⁶

A történelem vicces kedvében megtréfál kormányfőket, pártvezetőket, államférfiakat – mikor milyen hangulatban van. Eltekintve a fityiszeitől, fintoraitól, arra szeretnék utalni, hogy az 1956-tól az olasz pártvezető haláláig terjedő időszakra esett Sztálin kultuszának revíziója, bűneinek leleplezése, a XX. kongresszus több más, a nemzetközi politikára kiható döntése, valamint a magyarországi krízis, amely önmagában is megrendíthetett mindenkit a nézeteiben. Vagy vegyük a kényes amerikai–szovjet viszonyt a fegyverkezési versennyel, a feszültségek és enyhülések közötti oszcillációkkal, az atomháború fenyegetésével, a nemzetközi kommunista mozgalom vitáival, a szovjet–kínai konfrontációval, nem utolsósorban az olasz belpolitikát évtizedekre meg-

⁷⁵ Nagyobbat is tévedtek ugyanebben a kontextusban, mégpedig harminc évvel később, pár évvel a pluralizmus kelet-európai viszszerterése előtt. Hegedűs András ezt írta: „...irreálisnak tartom a többpártrendszer bevezetését. Ez, még a mai helyzetben is szükségszerűen bármelyik kelet-európai országban is kerülne rá a sor – úgy gondolom –, polgárháborúhoz vezetne, s háborús helyzetbe sodorhatná Európát, sőt az egész világot.” (HEGEDŰS András: *A történelem és a hatalom ígézetében*. Kossuth Könyvkiadó, 1988. 313.)

⁷⁶ Lásd pl. *Múltunk*, 2008/4. (Könyvek Togliattiról.)

határozó újdonságával, a szocialista párt kormányzati szerepvállalásával, a középbal koalíció színre lépésével. Olaszország és Togliatti valamennyi felsorolt kérdésben érintett. Togliatti véleményt is mondott minden fontos kérdésben. Mi több, a véleménye figyelmet érdemelt, mert egy nagy nemzet államférfiú léptékű politikusáról volt szó, aki egyben a legnagyobb nyugat-európai kommunista párt vezetője is, és aktívan részt vett az olasz belpolitikai csatározásokban. Különös gondot fordított a középbal elemzésére.

A középbal létrejötte egyenes következménye az 1956-os év nemzetközi történéseinek, bár előzményei 1956 előttiek. Nenni a XX. kongresszus hatására változtatta meg az OKP-vel kötött szövetségen alapuló belpolitikai irányvonalát, új szövetségést választott Saragat és pártja képében, illetve nyitott a DC felé (miközben a DC is nyitott a szocialisták irányába). Togliatti látta a középbal formáció veszélyeit a pártjára nézve. Pontosan felmérte a párt elszigetelésének stratégiáját, bírálta is a középbal ez irányú tendenciáját, ennek ellenére konstruktivitásra és konstruktív ellenzékiiségre szorította az OKP-t. A problémára még visszatérek, ugyanis a középbal ügye az olasz belpolitikában Togliatti halála után is központi helyet foglalt el. Arra törekszem majd, hogy Togliatti elemzései felől és azokon túl is vizsgálat tárgyává tegyem a középbal probléma komplexumát. Ezért itt most inkább a nemzetközi politika, a nemzetközi kommunista mozgalom néhány kérdésére összpontosítok, mégpedig közvetlenül a halála előtt Jaltában keletkezett feljegyzése alapján.

A jaltai feljegyzést mint Togliatti „végrendeletét” szokás emlegetni, ami nem precíz definíciója az írás műfajának, noha jelzi a fontosságát. Kiemelkedő jelentősége abban áll, hogy mint máskor is, Togliatti a szovjet vezetők őszinteségét hiányolta a kínaiakkal való vitájukban

s általában a nemzetközi helyzetet illetően, a nemzetközi kommunista mozgalom belső kérdéseinek tárgyában. Úgy ítélte meg, hogy az őszinte, tisztázó vita halaszthatatlan, és ebben valamennyi kommunista pártnak joga van önállóan megnyilatkoznia. Elmúlt az az idő, amikor a szovjet párt a maga különleges és monopolizált helyzetére hivatkozva diktátumokkal rendelkezhet a többi párt politikája fölött. Tehát a kínaiakkal való vita elintézése sem történhet egyoldalúan, a szovjet álláspontok egyoldalú elfogadásával és a kínai pozíciók elutasításával, a kínai pártnak a kommunista mozgalomból való kiátkozásával. Togliatti gondolkodásában megformálódott a nemzetközi kommunista mozgalom egységének és több központúságának eleve (policentrizmus), „az egység a különbözőségben” elve, ami természetes fejlemény a XX. kongresszus kritikai tükrében, egyúttal tagadása az SZKP „vezetőpárti” elveinek. Hruscsov beszéde után szertefoszlott a második világháborús érdemektől táplált Sztálin-kultusz és a Sztálin személyi hatalmával, terrorjával felépített ideológiai-politikai monopólium, noha az SZKP vonakodott tudomásul venni az új helyzet mozgalmi kultúrájának előjelzéseit és következményeit, azt, hogy az egyes nemzeti kommunista pártok önálló utakra és pályákra állása immár történelmi szükségesség.

Togliatti ezeknek a gondolatoknak a jegyében utazott 1964 augusztusában Moszkvába; augusztus 11-én érkezett meg. Repülőtéri fogadtatásán a protokoll szerint Hruscsovnak kellett volna megjelennie, de helyette az erősödő pozíciójú Brezsnyev és Ponomarjov várta. A ceremónia forgatókönyvének dramaturgiai változása azonban egyelőre nem az orosz viszonyokban hamarosan bekövetkező hatalmi váltás leképzését jövendölte, még senki nem sejtette a fordulatot a Kreml csúcsán. Éppen ellenkezőleg: Hruscsov távolléte Togliattit arra

figyelmeztette, hogy hagyjon fel, úgymond, a kommunista mozgalom egységének bolygatásával. Togliatti ugyanis tüzetesen tanulmányozta, hogyan vélekednek a különböző pártok Moszkva tervezett javaslatáról, az őszre összehívandó nemzetközi konferenciáról, amikor is Moszkva óhajára elítélték volna Pekinget. Különböző megfontolásokból Gomulka, Tito, Gheorghiu-Dej ezt a leghatározottabban ellenezték, csakúgy, mint az OKP; jó néhány más ország kommunista pártjának szintén fenntartásai voltak a szovjet elképzelések kapcsán. Többen vitatták már a szándékot is, majd a konferencia összehívásának halogatásával, az idő húzásával indirekt módon opponálták a dolgot (például az angolok és a magyarok). A mozgalmi sorok rendetlenségéért Moszkva Togliatti felelősségét is fel kívánta vetni. Az olasz vezető – annak ellenére, hogy a kínaiakkal személyesen összetűzésbe került, és „kiérdemelte” tőlük a revizionizmus vádját –, közvetíteni próbált a két fő vitatkozó között. OKP-küldöttségek tárgyaltak Párizsban és más nyugati fővárosokban, hogy tájékozódjanak, és hogy véleményüket megismertessék az érintett pártok vezetőivel. Moszkva különutas politikát sejtett, és sürgette a Togliattival esedékes konzultációt. Ezért Togliattit meglepte és felingerelte Hruscsov elutazása a „szűzföldre” éppen érkezésének időpontjában; mások viszont az egész helyzetből – megalapozatlanul – arra következtettek, hogy Togliatti közreműködött volna Hruscsov 1964 őszére időzített megbuktatásának előkészületeiben.⁷⁷

Togliatti semmi hajlandóságot nem mutatott ilyen akcióra. Érdekelte volt a Hruscsov képviselte XX. kongresszus irányvonalának fenntartásában, ki is állt mellette, s ezzel a hruscsovi vezetés folytonossága mellett. A helyzet bonyolultságára való tekintettel, hogy megszerezze

⁷⁷ Carlo SPAGNOLO: *Sul Memoriale di Yalta*. Carocci Editore, Roma, 2007. 41–44. (A szerző a jaltai feljegyzés történeti kontextusát elemzi.)

gondolatait augusztus 10-én elkezdte írni feljegyzését. Ebben megerősítette, hogy támogatja a XX. kongresszus politikáját, amely nélkülözhetetlen útmutatást adott a nyugati pártok irányvonalához, „a szocializmushoz vezető békés út lehetőségének” vagy „a burzsoá államok demokráciája határai kiszélesítésének” elmélyítéséhez. Megállapította azt is, hogy minden pártnak önállóan kell a politikáját kidolgoznia, eközben igénybe veheti a hatalmon levő pártok tapasztalatait, de nem árt, ha kritikusan elemzi azokat. Mert például a katolikus világban XXIII. János idején bekövetkezett balratolódást a „régí ateista propagandával” nem viheti tovább a kommunista mozgalom: „Az eddigiektől eltérő módon kell felvetnünk a vallásos tudatnak, e tudat tartalmának, a tömegekbe lenyúló gyökereinek és leküzdésének kérdését, ha hozzá akarunk férni a katolikus tömegekhez, és azt kívánjuk, hogy értsenek bennünket. Ellenkező esetben megtörténhet, hogy a »katolikusoknak nyújtott kezünket« csupán eszköznek és majdnem hogy képmutatásnak tekintik.”

Vagy a másik, talán önmagának is szóló intés, egyben súlyos kritika a szocialista országok kulturális politikájáról: „A tőkés világ teremtette viszonyok tényleges iránya az, hogy gúzsba kössék a szellemi élet szabadságát. Legyünk mi a szellemi élet szabadságának, a szabad művészi alkotásnak és a tudományos haladásnak a bajnokai. Ehhez az kell, hogy ne szegezzük szembe elvont módon nézeteinket a különböző irányzatokkal és áramlatokkal, hanem kezdjünk velük párbeszédet, s azon keresztül igyekezzünk elmélyültebben megvizsgálni a kultúra területén ma jelentkező kérdéseket. Nem mindenki ellenségünk vagy ellenségeink ügynöke, aki a kultúra különböző területein, a filozófiában, a történelemtudományban és a társadalomtudományok területén ma távol áll tőlünk. Tekintélyünk az állandó

vitával megteremtett kölcsönös megértésből származik, s ez teszi lehetővé ugyanakkor, hogy leleplezzük igazi ellenségeinket, a hamis prófétákat, a művészi kifejezés sarlatánjait és így tovább.”⁷⁸

Togliatti az itt kiemelt problémákon kívül még több más kérdés megvitatására készült Hruscsovval és a többi szovjet vezetőivel (feltehetően eredménytelenül), halála azonban megghiúsította ezt a legfelsőbb szintű találkozót. Brezsnyev és Ponomarjov mindazonáltal tájékozódhattak Togliatti nézetei és felfogása felől, hiszen ők találkoztak és eszmecserét folytattak vele, ha a feljegyzését nem is ismerték. A későbbi szovjet–olasz pártkapcsolatok tanúsága szerint Brezsnyevék majdnem teljes egészében figyelmen kívül hagyták Togliatti gondolatvilágát, bár nem annyira, hogy a feljegyzés létezéséről értesülve ne fáradoztak volna azon mindenáron, hogy a nyilvánosságra kerülését meggátolják. Céljukat nem érték el. Longo és az OKP vezetése eldöntötte a jaltai feljegyzés közzétételét.

A dokumentum néhány jellemző gondolatának és felvetésének kiemelésével – tartózkodva Togliatti teljesítményének mérlegre tételétől – szemléltetni szerettem volna a párt későbbi önálló útjának fejlődését, amelynek újabb állomása épp a dokumentum megjelentetése volt. Hangsúlyozom: nem egyetlen vezető szándéka alapján kibontakozó politikai fejlődési folyamatról beszélhetünk. Az OKP-ban többen, vezetők és a tagságból is sokan ösztönözték, támogatták a Togliatti halála utáni irányt.

⁷⁸ Az idézeteket lásd Palmiro TOGLIATTI: *A demokrácia és a szocializmus problémái*. Kossuth Könyvkiadó, 1965, 457.

III. FEJEZET

A középbal első szakasza

Az Olasz Szocialista Párt – kis túlzással mondva – 1955/56-ig bolsevik jellegű párt, csöppnyi malíciával még a sztálinista tipológiába is belefér. A párt első számú vezetőjéről, Nenniről azonban a legrosszabb indulattal sem állíthatjuk, hogy sztálinista lett volna tevékenységének akármelyik időszakában. A kommunista ideológia sem kerítette a hatalmába. Tény és való ugyanakkor, hogy 1956-ig, az SZKP XX. kongresszusáig egyáltalán nem ellenezte az OSZP irányításában – egyébként kisebbségben lévő – szovjetbarát vezetőtársainak (Morandi, Basso, Pertini) kommunista módszereit. A párt alapszabályzatát, centralizált felépítését, az apparátus és a központilag, „kézileg” vezérelt vezető szervek hatalmi túlsúlyát, az üzemi, munkahelyi alapszervezetek következetes kiépítését a kommunista-bolsevik pártmodell jellegzetességei határozták meg. A párt szervezeti struktúrájáért felelős Morandi és a főtitkárnak többször megválasztott Basso írásaikban is azonosították magukat a demokratikus centralizmus lenini elvével, mert ebben látták az OKP hatékonyságának titkát. Ezen felül maga Nenni 1956-ig – részben azután is, rajta kívül a párt aktivistáinak nem lebecsülhető hányada még 1956 után is – a Szovjetuniót a szocializmus hazájának tekintette, ama rendszer hazájának, amelyért olasz szocialisták generációi harcoltak, áldozatokat hoztak, s ideáljára esküdtek.

Olasz szocialista munkások és értelmiségiek érzelmileg száz százalékgig azonosultak a Szovjetunióval és a *homo sovieticussal*, aki a háború megpróbáltatásait kiállva emberfeletti erőfeszítéseket tett az olasz dolgozók által megálmodott szebb jövőért és egy új világért. Szolidaritásuk a Szovjetunióval nem határtalan, ámde maximális, alig marad el az OKP legelszántabb osztagaiétól. Hódoltak a Sztálin-mítosznak is. Nenni személy szerint 1956-ig úgy vélte, hogy Sztálint – a Szovjetunióban folyó történelmi jelentőségű tevékenység irányítóját, aki minden bűne és hibája ellenére bölcsen vezeti a szocialista építést, a világ népeinek békeharcát – elismerés illeti. Nenni adózott is ezzel Sztálinnak és 1953 márciusában Sztálin koporsójánál kommunista barátaival együtt szemrebbenés nélkül díszőrséget állt. Arról szintén meg volt győződve – Saragattal ellentétben –, hogy a Szovjetuniót a Truman-doktrínával, a hidegháborús logikával újabb háborúval zsarolják. Veszélyét békeharccal kell elhárítani, mert egy újabb háború Olaszországot sem kíméli, sőt világméretűvé válhat. A Szovjetunió és a szocialista országok megtámadására szövetkező „háborús pártról” alkotott nézetét 1948–1956 folyamán hithűen képviselte, és tapodtat sem tágított tőle.¹ Ezért vett részt Moszkva égisze alatt a békemozgalomban, ezért foglalt el NATO-ellenes semlegességi pozíciót. 1949-ben az OSZP elutasította a NATO-ba való belépést és álláspontjához a középbal kormányok létrejöttéig tartotta magát. A párt vezetésének, tagságának zömét tiszta és szilárd marxista elvi-világnézeti és politikai identitás jellemezte, mert ez volt az egyedül lehetséges módja annak, hogy valaki szocialista legyen – írta Nenni 1948-ban a párt ifjú kádereinek.² De ők majd különböző pályákon

¹ Giorgio GALLI i. m. 201.

² Uo. 202.

fognak mozogni; Nennivel együtt vagy tőle függetlenül el fognak térni a „szilárd” marxista pozícióktól.

1953 és 1956 között azután – nem függetlenül a Szovjetunió és a „népi demokráciák” belső folyamataitól, de alapján a kapitalista rekonstrukció eredményességének és az 1948-as népfrontpolitika fiaskójának következményeként – az olasz szocialista munkásmozgalomban megfigyelhetők voltak a bolsevik mintáktól eltérő tendenciák jelei, amelyekre a pártvezetés felfigyelt, s amelyek fő interpretátora éppen (ám nem véletlenül) Nenni lett. Nem monolitikusan képzett szemléletének állandó vibrálásáról, autonóm egyéniségéről módunk volt az eddigiekben is meggyőződni. Nenni politikai érzékében fokozatosan nyertek teret olyan szempontok, amelyek szerint a kommunistákkal való együttműködés túlon túl hosszú ellenzéki bezártságra és mozdulatlanságra kárhoztathatja a szocialistákat, holott esélyük van másfajta irányra, a népfrontpolitika alternatívájára is. Az 1953-as kongresszuson (Milano, január 8–12.) már hallhatók a kommunista ketrecből való kitörési szándék halk hangjai. Egyelőre bizonytalanok és ellentmondásosak, de érzékelhetők és alternatívát hordoznak. Nennivel együtt mások is latolgatják a változás igényét. Fernando Santi, a CGIL szocialista vezetője kongresszusi felszólalásában kijelentette: a szakszervezetnek azon kell munkálkodnia, hogy „a dolgozók civil, gazdasági, kulturális és szakmai kondíciói állandóan, fokozatosan javuljanak”.³ Santi hangvétele tipikusan reformista, és teljesen elüt a CGIL-ben akkoriban bevett kommunista értelmezéstől, miszerint a szakszervezet „transzmissziós szíj”;⁴ ráadásul a probléma felvetését nem szűkítette le a szakszervezeti instanciára, kiterjesztette a társadal-

³ Idézi Antonio LANDOLFI i. m. 95.

⁴ A párt és a szakszervezet között transzmissziós szíjnak kell fungálnia, hogy a szakszervezet tömegeit a párt politikájához hajtsa. (Lenin)

mi és politikai élet több területére, az Alkotmány egész normarendszerére. Santi állásfoglalása azt jelentette – írja Landolfi –, hogy a leninista (bolsevik) módszerrel szemben nem kívülről kell meghódítani az államot, hanem az állami struktúrákba kell behatolni.⁵ Ezt a gyakorlatot gondolta megfelelőnek, vagyis a leninizmus helyett a reformizmust ajánlotta a pártnak, illetve a munkásmozgalomnak. A reformizmus segítségével a szocialista autonómia gondolatvilága erősödött, és erősödött a kommunistákkal szembeni vita is, jóllehet ezek a polémiák nyitott kapukat döngettek, mivel az olasz kommunista vezetés stratégiáját sem jellemezte már az autentikus leninizmus. Az olasz szocialista és kommunista nézetek elvileg nem álltak szögesen ellentétben, a két párt útja mégis elvált egymástól. A nézetazonosságok széles skálája ellenére fellobbantak az elvi viták, de a gyakorlati politikai elképzelések is mind a bel-, mind a nemzetközi kérdésekben. És a viták komoly mértékben bolygatták, emésztették a kommunista és a szocialista párt kapcsolatait, illetve mindkét párt belső életét. Ez utóbbi vonatkozásában az OSZP-ben volt rosszabb a helyzet. A szocialistáknál ismét – isten tudja hányadszor – erőre kapott a párt eredendő betegsége, a frakciózás, amelynek vezető motívuma ezúttal is szokványosan az OKP-hoz fűződő viszony volt.

Sem Nenni tekintélye, szónoklatainak hatásossága, sem egyes vezetőtársainak eltökélt demokratikus centralizmusa nem bizonyult elégségesnek arra, hogy elmentélezzék a pártban soha nem szünetelő irányzatok harcát és kíséreléseit, az irányzatok mentén képződő szervezeti osztódásokat. A párt bal- és jobboldala, a forradalmi orientációjú maximalizmus és a mélyen gyökerező észak- és közép-olaszországi reformizmus vívta örök harcát. A pártvezetésben virulens balos szovjet- és

⁵ Uo. 96.

kommunista-barát tendencia indította el az 1940-es évek végén Giuseppe Romitát, Ignazio Silonét, és a körülötük csoportosuló frakciót a saragati irányba, a szociáldemokrata eszmeiségű pártba. Az adott pillanatban a kommunisták akciói is eléggé szerencsétlenek: kádereik kettős pártigazolvánnyal és azzal a szándékkal szivárogtak az OSZP soraiba, hogy politikájukra hangoljanak minél több szocialista párttagot, minél többeket nyerjenek meg az általuk még lebegtetett, de egészében már nagyon bizonytalanul lebegő szervezeti egység, a kommunista-szocialista pártegyesülés eszméjének.⁶

A kommunista beszivárgás nem járt a kívánt hozadékkal, ellenkezőleg: felpaprikázta a szocialistákat, autonómiájuk visszaszerzésére irányuló törekvéseket gerjesztett, feltehetően végleg zsákutcába taszította az OKP–OSZP egyesítésének tervezetét, ugyanakkor felelevenítette újfent – és nem először – a nyugat-európai szociáldemokrácia politikai kultúrájának kritikai marxizmusát, a szovjet tapasztalat elvetésének, a kommunisták bírálatának tradícióját. Ezek egyelőre óvatos fenntartások és sűrűsödő észrevételek formájában jutottak kifejezésre. A politikai szintű együttműködés ugyanakkor még sok területen fennmaradt: a szakszervezetekben, a helyi közigazgatási szervekben, a békemozgalomban és más tömegszervezeti, illetve szövetkezeti és civil formákban.

Erre az időpontra tehetők – De Gasperi életének alkonyán (1954-ben hunyt el), az 1953-as kereszténydemokrata választási kudarcot⁷ követően – a DC centrista kormányzásának válságtünetei. Nenni politikai érzéke

⁶ Giorgio GALLI i. m. 207.

⁷ A DC több mint nyolc %-ot veszített, és szövetségeseivel együtt is „csak” 49,8%-ot ért el. Nem szerezte meg az abszolút többséget, így nem juthatott hozzá a 65%-os parlamenti prémiumhoz, amit szándéka szerint törvényesíteni akart. Érintetlen maradt a baloldal és minden kisebb politikai párt számára előnyös arányossági elven alapuló választási rendszer. A rendkívül találékony agitatív fantáziájú Giancarlo Pajetta ötletére „törvénycsalónak”

mint pontos szeizmográf követte a rezgéseket, ösztönzést is nyert belőlük, ami egybevág a tartós ellenzéki bezártság ellen tiltakozó szenvedélyével és bizonyos látens tendenciák felismerésével. 1953-ban egy képviselőházi vitában a kommunista gyámkodás alóli szabaddulás kényszerétől hajtva új, „balra nyitó” pártközi szövetségi felállásra a DC figyelmébe ajánlotta a szocialista diszponibilitást. A gondolat a kereszténydemokratáknál szintén a formálódás stádiumában volt, több okból is rebesgették. De Gasperi maga korainak találta Nenni felvetését és nem reagált rá pozitívan, de a DC balsárnya és Saragat érdeklődéssel fogadta. A „balra nyitás” problémája és közmondásos formulája az egész évtizedben újra és újra visszatért, le sem került a napirendről.⁸

A „balra nyitás” politikai koncepcióját a körülmények együttesen alakították ki. Döntőek voltak a gazdasági-szociális feltételek. A háború pusztítása után sikeres újjáépítés valósult meg, majd az 1950-es évek elejétől kezdődő fellendülés „gazdasági csodába” ment át, ami szétzilálta a régi olasz agrárvilág paraszti struktúráján nyugvó kereszténydemokrata választói konszenzusképzés fő színterét. Ennek veszélyeivel a DC nagyon is tisztában volt. Az ipari országgá váló Itáliában a munkásmozgalmi politikai kultúra új állásokhoz jutott, és a DC kereste a helyzet kezelhetőségének módzatait mind a gazdaságban, mind a politikai szövetségesek vonatkozásában. Ügyelnie kellett a nemzetközi károkat is okozó kormányzati instabilitásra, ami ugyanakkor kihatott saját politikai perspektívájára. A nyugodtabb kormányzás tépje forgott kockán.

Ésszerűnek látszott a konzervatív reformizmust segítségül hívni – szükségszerűen egyébként, mert a gaz-

– némi fordítási „helyesbítéssel” – „trükkös törvénynek” nevezett elképzelés megbukott.

⁸ Norman KOGAN: *L'Italia del dopoguerra*. Editori Laterza, Roma-Bari, 1974. 98–99.

dasági expanzióval átalakuló társadalom észrevehetően igényelte a reformokat. 1954-et mutatott a naptár, amikor a DC kézzelfogható bizonyítékát adta reformhajlandóságának: nyilvánosságra hozta a Vanoni-tervet, és használatba vette a „balra nyitás” jelszavát.

Ezio Vanoni kereszténydemokrata közgazdász terveze kedvező fogadtatásra talált a baloldalon. Elképzelései nem álltak távol a szocialista ideáktól, sőt a kommunisták strukturális reformgondolataitól sem. Terve tízéves gazdaságfejlesztési programot tartalmazott: évi öt százalékos GDP növekedést irányzott elő, a jövedelmek 63, a fogyasztás 50 százalékos emelkedésével számolt. Tudatosan épített az állami beavatkozások pozitív hatásaira. Fejlesztendő szektorokként a mezőgazdaságot, a közművesítést, az építőipart és a környezetvédelemhez kapcsolódva az erdőtelepítést jelölte meg, az előbbi három tradicionális húzóágazat, az utóbbiak viszont szabályozó funkcióikkal eleve baloldali egyetértésre aspirálhattak.⁹ A fejlesztések fedezetét Vanoni jelentősebb részben önffinanszírozásból, saját erőből gondolta megvalósítani, mivel nagyarányú külföldi segítségre a továbbiakban kevésbé lehetett számítani. Ugyanilyen okoknál fogva szerepet szánt az olasz sajátossággá váló kis- és középvállalkozásoknak, ezzel is mobilizálva a magánkezdeményezést, a magántőkét. A tervezett feladatok nem kicsiny hányadának ezekből a forrásokból kellett megvalósulnia. A fejlesztési stratégia ugyanakkor fontos tényezőnek állította be az exportorientációt – figyelembe véve a széles nemzetközi piacot teremtő európai integráció kezdeti lépéseit. A terv eredeti formájában nem realizálódott, de gazdaságpolitikai tendenciájával élénkítette a konjunktúrát, amely felfris-

⁹ Vö. Piero BARUCCI: *Ricostruzione, pianificazione, Mezzogiorno*. Il Mulino, Bologna, 1978. 258–261. – Barucci hivatkozik a kommunista Di Vittorio és a kereszténydemokrata Pastore szakszervezeti vezetőkre, mint a tervezet támogatóira.

sította a piacgazdaság vérkeringését és enyhítette a politikai feszültségeket. Az OKP-t sem hagyta közömbösen a tervezet; a párt vezetői nem dugták homokba a fejüket, nyitott szemmel figyelték a mélyreható gazdasági és szociális változásokat, elismerték azok pozitívumait, sőt a „balra nyitást” sem utasították el szőröstől-bőröstől, bár jól látták benne az ellene irányuló diszkriminációt, mint a szocialisták felkérését célzó antikommunista manőver lényegi megkülönböztető jegyét.

Az olasz belpolitikai helyzetben – a DC kezdeményezéseinek hatására – átmeneti és rövid ideig tartó fegyverszüneti állapot állt be. A DC 1953-ban a baloldal ellenállása miatt nem tudta ugyan keresztülvinni a választási rendszer többségi elvű módosítását, ám elektorális meggyengülése ellenére szövetségeseivel karöltve birtokolta azt a relatív parlamenti többséget, amellyel viszonylag biztonságosan kormányozhatott. Nem zavartatta magát a meg-megújuló kormányválságoktól sem. Rutinossá váló kormányátalakításokkal rendre úrrá lett rajtuk; természetesen a megbízhatóan tartós kormánytöbbség kialakítása nagyobb megnyugvással járt volna mind a belpolitikai stabilitás, mind a nemzetközi megítélés szempontjából. A „balra nyitás” jelszavának indokai ezekben a megfontolásokban húzódtak, noha pontos értelmét és horderejét a DC-n belüli bonyodalmas frakcióküzdelmek elhomályosították talán még az érintett szocialisták előtt is. Az OSZP szívesen öntött volna tiszta vizet a pohárba, ám az ő táborában is sok volt a kérdőjel, a tervezetések margóján a széljegyzet. Talányos, megfejtendő feladványnak tűnt az eltérő katolikus és szocialista politikai kultúra közös kormányzati nevezője, a két párt összhangja. A szocialisták közül sokan kérdezték: miként fog megvalósulni a munkások osztályának politikai részvétele a DC-vel közös kormányzásban; mi lesz a munkásegységgel, annak formáival a

szakszervezetekben, a szövetkezetekben, a tömegszervezetek civil életében, mi lesz a kommunistákkal? stb. Idetartozó, nem mellékes körülmény, hogy Nenni életének legnagyobb kongresszusi tapsát (közel két percest) 1955-ben Torinóban kapta, amikor szónokiasan közölte hallgatóságával, hogy az OSZP és OKP egységpolitikája vitán felüli.¹⁰ Nem lehetett nem érzékelni a Szocialista Pártnak mint munkáspártnak a belső lelkivilágából kisugárzó érzelmeket egy olyan helyzetben, amikor a munkásság körében közszájon forgott az az aforizma, hogy a kereszténydemokrata Pella (miniszterelnök 1953. augusztustól 1954. januárig, majd gazdaságpolitikai hatáskörrel miniszterelnök-helyettes 1957. májustól 1958. júniusig) munkanélkülivé teszi a munkást, Scelba (hol belügyminiszterként, hol miniszterelnökként) meg löveti őket. Csak lassú, óvatos léptekkel lehetett eltávolítani a kommunista–szocialista összefogás próbatételeket kiálló gyakorlatától. Nenni erre készült. Az OSZP 31. kongresszusán (Torino, 1955. március 31.–április 3.) beszámolóját áthatotta a katolikusokkal való párbeszéd, a szocialisták kapcsolatai a katolikus tömegekkel, pártjukkal és szervezeteikkel. Mondanivalójának új elemei a politikai helyzetből, a DC reformirányultságából következtek. „Miután a DC szociálpolitikai programot hirdetett, legyen bátorsága megcsinálni azt, amit mond – jelentette ki Nenni. – Ha a DC megteszi az első lépést programatikus elkötelezettségének útján, az OSZP támogatni fogja a reformjait, és vállalni fogja saját felelősségét...”¹¹

A mondanivaló világos volt: a szocialisták készek együttműködni a DC-vel egy reformprogram megvalósításában, ám vannak elképzeléseik és feltételeik az együttműködéssel kapcsolatban. Az OSZP, természete-

¹⁰ Antonio LANDOLFI i. m. 107.

¹¹ Idézi Giorgio GALLI i. m. 217.

sen, nem volt abban a helyzetben, hogy feltételeket szabhasson, de nem is ugorhatott vakon egy olyan vállalkozásba, amelyről egyelőre még nagyon keveset tudott. A párt összetétele és jellege, politikai beágyazottsága ezt nem engedte.¹² Nenni és más szocialista vezetők is, a párt kötődéseire való tekintettel, az együttműködési feltételek olyan körülírásába fogtak, amivel a DC vajmi keveset tudott kezdeni. Az együttműködés problematikus oldalairól Nenni úgy vélekedett: „az első lépést »konkrét dolgokban« kell megtenni; a »konkrét dolgok« azonban nem önmagukban, hanem a politikában vannak. Nem lehet hozzányúlni a nagy agrártulajdon szerkezetéhez, nem lehet megcsinálni az agrárviszonyok reformját, nem lehet újjászervezni az IRI-t,¹³ nem lehet leválasztani az IRI üzemeit a Confindustriáról,¹⁴ nem lehet állami ellenőrzés alá hajtani a monopóliumokat, és nem lehet rátérni a műszakilag érett állapotban levők államosítására a világkartellel és a magánkapitalista spekulációkkal szemben... Nem lehet a Vanoni-sémáról áttérni a Vanoni-tervre, a tervezés politikájára a DC-n belüli gazdasági jobboldal reakciós és konzervatív erői ellen megvívott harc nélkül. Nem lehet előrevinni a

¹² Az 1961-es felmérés (korábbi adatok nem állnak rendelkezésre), amely a pártba beírt tagok egyharmadát (kb. 160 000 fő) szociológiailag elemezte, a következő eredményt hozta: durván 30%-uk munkás, 15,25% napszámos-földmunkás, 16% paraszt, 6% kézműves és kisiparos, 3,6% hivatalnok, 0,1% tanuló, 1,75% diplomás, 8% háziasszony, 9% nyugdíjas, 9% egyéb. A pártnak ez a szociológiai arculata hosszú ideig jellemző. Szakértői elemzések az OSZP két távlati fogyatékára figyelnek fel: kevés fiatal és kevés nőt tudott a párt magához vonzani.

¹³ IRI – Istituto per la Ricostruzione Industriale (Ipai Újjáépítési Intézet). 1933-ban alakult állami intézmény. Központi szabályozási és finanszírozási eszközeivel a gazdasági világválság utáni államkapitalista reorganizációt szolgálta, 1945-től pedig az újjáépítésben folytatta praxisát.

¹⁴ Confindustria (Confederazione Generale dell'Industria Italiana – Olasz Gyáriparos Szövetség) közhasználatú rövidítése.

szerkezeti szociális reformokat a gazdasági jobboldallal és a liberálisokkal közösen kormányozva.”¹⁵

A DC-ben a problémák felvetésének ez a modora enyhén szólva vegyes érzelmeket váltott ki, az pedig egyenesen ellenszenvet, hogy Nenni még mindig használt forradalmi frázisokat, és megemlékezett az elmúlt évtizedben a kommunistákkal kötött akcióegység pozitív tapasztalatairól is. Kereszténydemokrata körökben visszatetszést keltett Morandi, aki a szocialistákat Togliatti opportunizmusától elhatárolt permanens forradalmisággal kívánta szorosabban összekötni a kommunista bázissal, mivel, úgymond, az addigi OKP-kapocs jobbra tolta az OSZP-t. És a párt feladata – szerinte – visszatérni a hamisítatlan baloldaliságra, visszaszerezni az OKP-tól a baloldalon elvesztett pozíciókat, a támogatottságot.¹⁶ Nenni vonalával szemben mint ellenpólus hangzott Basso beszéde. Szerinte a DC a munkásosztály egységének megtörésére vetette be a „balra nyitás” jelszavát. A DC mint az egyház és a katolikus világ részéről legteljesebben elismert párt, a fasizmus örököse, mert a nagytőke érdekeinek a politikáját képviseli – ezek az uralmi csoportok együttesen elvetik a demokratikus alternatívát.¹⁷

Nenni és társai a kongresszusi anomáliák körébe sorolták Basso szavait és más, balról formulázott véleményeket; lándzsát törtek a „balra nyitás” orientációja mellett. Érvelésüket később alátámasztotta a gazdasági élénkülés és az 1955. júniusi szicíliai helyhatósági választásokon szerzett 2,2 százalékos szavazatnyereség (7,5-ről 9,7-re; az OKP viszont 21,8-ről 20,8 százalékra esett vissza). Scelba miniszterelnök júniusban lemondott, Giovanni Gronchi, a DC balszárnyához tartozó szakszervezeti múltú, a munkássághoz közeli politikust

¹⁵ *Documenti del socialismo italiano*. I. m. 112.

¹⁶ Claudio DI TORO–Augusto ILLUMINATI: *Prima edopo il centrosinistra*. Edizioni ideologia, Roma, 1970. 39.

¹⁷ Vö. Giorgio GALLI i. m. 218.

pedig még 1955. április 28-án köztársasági elnökké választották. Gronchit szocialista és kommunista képviselők szavazataival választották meg – az esemény jótékonyan hatott a politikai légkörre. Emellett a nemzetközi körülmények is kedvezőbbre fordultak: a koreai háború és az indokínai konfliktus befejezéséről folytatott genfi tárgyalások, valamint szintén Genfben a szovjet–amerikai csúcstalálkozó az enyhülésbe vetett reményeket táplálta. A „balra nyitás” előfeltételei érlelődtek.

A moszkvai helyzetértékelésekben hasonló elemekre irányult a figyelem és az SZKP szándékai szerint az 1956. februárban összeülő XX. kongresszusnak tovább kellett volna erősítenie ezt a nemzetközi méreteken már előrehaladó folyamatot. Történelmi léptékben beteljesült ez a perspektíva, ám a kongresszus közvetlen következményeiben be nem látott tendenciák generálódtak. A munkásmozgalmak új pályára álltak ugyan, de tektonikus mozgások közepette. Az olasz munkásmozgalom két vezető pártjának viszonyában pedig éles fordulat körvonalazódott. Sokan az SZKP XX. kongresszusának tulajdonítják az OKP–OSZP viszony gyökeres átalakulásának kiindulópontját, noha ennek előzményei a már jelzett és tárgyalt olasz gazdasági-szociális és politikai változások alakjában markánsan jelen voltak. Ugyanakkor a XX. kongresszus elvi-politikai jelentősége és az általa elszabadított folyamatok nem egyszerűen ürügyet szolgáltatnak az OSZP irányváltásához, mert az előfeltételek előbb-utóbb összegződtek volna az elkerülhetetlen fordulatban. Hruscsov titkos beszédének nyilvánossá válása mint végső lökés gyorsította fel a politikus elmék működését, Nenniét az elsők között. 1956. március közepén, nyomban a titkos beszéd elolvasása után, Nenni a „lapok újrakeverésének” szükségességéről beszélt Amendolának, s nem a hazardőr kártyajátékos logikája szerint, hanem hideg politikai számításból. Amendola

érzéketlenül írta le találkozását Nennivel azon a reggelen, amikor a napilapok a Hruscsov-beszéd első változatát közölték. Pár szót váltottak, s a szocialista vezető azt mondta neki, hogy a sztálini mítosz semmivé válásával szét kell választani a két baloldali párt felelősségét is; mindketten más-más módon játsszák meg lapjaikat a politikai játéktérben.¹⁸

Hamarosan kiderült, hogy Nenni Saragatnak is lapot akart osztani – Saragatnak, aki a XX. kongresszusban igazoltnak látta demokratikus antitotalitárius és szovjetellenes meggyőződését. A római *Messenger*nek adott interjújában (1956. május 19.) ezt mondta a szociáldemokrata vezető: „Hruscsov nem magyarázza meg nekünk – de hogyan is tehetné? –, miért van az, hogy a történelem bizonyos pillanatában az ördögi »személyi kultusz« közbejött a szovjet történet húsz évén keresztül szörnyűséges büntetteket szór szanaszét. Azt sem mondja meg, hogyan lehet ezt az ördögi erőt elűzni, elkerülendő gyászos visszatértét. Hruscsov egész beszéde vádirat Sztálin ellen, egyben ama rendszer apológiája, amely nemcsak lehetővé, hanem elkerülhetetlenné is tette a sztálinizmust.”¹⁹

Lehetetlen nem szóvá tenni egy hipotézist: Nenni 1956. február után vagy akár már korábban is, komolyan meditatálhatott a DC-vel valamilyen formában kötendő

¹⁸ Amendola leírása a találkozóról: „Láttad, mit csinált az a felelőtlen Hruscsov? Nem volt joga lerombolni a munkásmozgalom közös birtokát, és ilyen nehéz helyzetbe hozni bennünket... Beszédének publikálását ti fogjátok drágán megfizetni. Újra kell kevernünk a kártyákat, mindegyikünk játssza meg a saját játékát – fejezte be rendkívül hidegvérűen. Meglepődtem a reakcióján, azonnal Togliattihoz mentem, referáltam a benyomásomról, vagyis arról, hogy Nenni bizonyos a mi »zuhanásunkban«, el akarja különíteni a saját politikai felelősségét (a miénktől), és meg akarja játszani a saját lapját, amint ez később megtörtént.” (Giorgio AMENDOLA: *Il rinnovamento del PCI, intervista di R. Nicolai*. Editori Riuniti, Roma, 1978. 123.)

¹⁹ Lásd in: Alberto BENZONI–Viva TEDESCO (szerk.): *Documenti*. I. m. 115.

kormányzati jellegű szövetség koncepcióján, vagyis azon: ha egykori harcostársa, Saragat a kiélezett 1947-es szituációban megvalósította az ő aktuális elgondolásához hasonlatos manőverét, az OSZP 1956-os kiadásában és perspektivikus evolúciójában a megváltozott nemzetközi és hazai viszonyok között az ő vezetésével miért ne tudná azt megismételni? Mégpedig nem egyszerű mechanikus másolással, hanem a dolgozó tömegek javát szolgáló reformok keresztülvitelével, ami a pártot mind országos dimenzióban, mind a baloldalon nagyobb játéktérhez juttathatná.

Pralognanban, a Val d'Aosta-i hegyek között az augusztusi nyaralás nyugalmában találkozott a két pártvezér, Nenni és Saragat. Mintegy visszakanyarodtak közös gyökereikhez, amelyek aztán persze szemet szűrően másként fejlődtek, de ezzel nem sokat törődtek. Saragat pedáns atlantista orientációjú szociáldemokrata nézetrendszerre formált pártot vezetett, Nenni egy marxista köntösű osztályharcos pártot terelgetett a reformista szociáldemokrata politikai kultúra kies tájaira. A két párt nem csekély különbözősége nem tartotta vissza egyiküket sem attól, hogy tervet szőjenek kormányzati együttműködésükről és pártjaik egyesítéséről.

Szeptember elején mindkét párt vezetősége megtárgyalta a Pralognanban folytatott eszmecsere indítékait, a belőlük fakadó lehetőségeket, hangsúlyosan a pártegyesítés ideáját. A kölcsönösség jegyében kiadott dokumentumok támogatták az elképzelést, noha mind a sorokba bújtatott fenntartások, mind a korábbi irányvonalak melletti elkötelezett kiállások a pártegyesítés komplikációit jövendőlték. A szocialista dokumentum az OSZP és az OSZDP, valamint a kisebb szocializmusra hivatkozó mozgalmak közelítéséről szólt olyan politika révén, amely „meghaladja a (DC vezetésű) centrizmust, új, az Alkotmányt minden részében megvalósítani

képes többség kialakítását készíti elő, előmozdítja az egymással szemben álló katonai blokkokra osztott világ felszámolására, a békére és az enyhülésre irányuló aktív külpolitikát. A két pártnak kötelezettséget kell vállalnia, hogy száműznek minden, a munkahelyi és a közigazgatási viszonyokban fellelhető, az állampolgárokat sújtó diszkriminációt..."²⁰ A szociáldemokrata dokumentum a szocialista egység platformját „a párt osztály jellegével közös permanens értéként, az integrálisan elfogadott demokráciában”²¹ jelölte meg; mert ez az a platform, amelyen létrejöhet a reális szocialista alternatíva a szocializmus teljes autonómiájával, kizárva a népfront formuláját mind a választási szakaszban, mind a kormányalakításban. (A kommunistáknak tehát nincs helyük Saragat és Nenni összefogásában, politikai elképzeléseiben.) Saragatékat egyetértettek a béke és az enyhülés aktív külpolitikájával, ám a katonai blokkok felszámolása helyett a nyugati demokratikus világgal való szolidaritásukat hangoztatták.

Az OSZP irányváltásának datálása a pralognani találkozóhoz és a belőle közvetlenül folyó állásfoglalásaihoz köthető. A Val d'Aosta-i havasokban nem olvadhatott el annyi hó, hogy egycsapásra elmosta volna Nenni és Saragat nézeteltéréseit, és világossá vált volna kettejük viszonyának, illetve kettejüknek a DC-hez és az OKP-hoz való viszonyának minden bonyolult problémája. Nenni jól tudta, hogy a párt soron levő 32. kongresszusán (Velence, 1957. február) korai lenne kiteríteni a lapokat; mindenesetre újabb meglepetést már kevesen várhattak – abban az értelemben, hogy az OSZP célja részesedni a kormányzati hatalomból. Nenninek erről a stratégiai és taktikai pártcéltól még mindig elsősorban

²⁰ Alberto BENZONI–Viva TEDESCO (szerk.): *Documenti*. I. m. 119. (Eredeti közlés: *Avanti!* 1956. szeptember 5.)

²¹ Uo. 119–120. (Eredeti közlés: *Giustizia*, 1956. szeptember 6.)

a párt baloldalát kellett meggyőznie és erősen kérdéses, hogy sikerült-e ezt elérnie.

Nenni kongresszusi előadói beszédének elemzése előtt még egy mozzanat. 1958-ban XXIII. János néven pápává választották Angelo Roncallit, Velence pátriárkáját, a bergamói mezőgazdasági vidék paraszti származású, egyházi elődeinél kevésbé arisztokratikus múltú főpapját. A varázslatos személyiségű jövőendő „jó” pápa, szokatlan módon üdvözlétét fejezte ki a kongresszusnak. Majd a II. Vatikáni Zsinat (1962–1965) élén, újíto, dialogizáló szellemével, egyházi reformjaival, „fékezve a jobboldalt és felvidítva a baloldalt”²² – nagymértékben hozzá fog járulni a belpolitikai viszonyok oldásához, nemkülönben a nemzetközi enyhüléshez, ösztönözve tulajdonképpen az olaszországi „balra nyitást”.

Nenni kongresszusi referátuma tele volt a párt baloldalának szóló garanciális üzenetekkel. Kezdte például azzal, hogy az osztályharc elhanyagolásával vádolta Bernstein (!) reformizmusát; kiállt a „félelmetes” gazdasági kiegyensúlyozatlanságok, a magas munkanélküliség, az agrárválság, az oktatás korszerűtlensége, az alfabetizmus ellen. Bírálta a szociáldemokrata támogatású kereszténydemokrata centrizmus minden hiányosságát: „A szociáldemokrácia és a centrizmus legérvényesebb kritikája a kiegyensúlyozatlanságokban, a szociális egy helyben állásban, a késésben foglaltatik, ami elkerülhetetlenül együtt jár az ország demokratikus és műszaki fejlődésében levő késéssel és megállapodottsággal. Miközben küszöbön áll a második ipari forradalom, a nukleáris energia forradalma, és miközben belépünk az európai gazdasági integráció fázisába, parlamentünk a

²² Vittorio FOA: *Questo Novecento*. Giulio Einaudi editore, Torino, 1996. 272.

feudális túléléseket megszüntető agrárpaktumok törvényeit vitatja. Vagyis óriási késésben vagyunk...”²³

Ugyanebbe a gondolatmenetbe illeszkedően nem utasította el az elmúlt évek politikai harcainak tanulságait, a „frontismo”, a kommunistákkal való összefogás tapasztalatait. Értékelése szerint az „mentette meg a demokráciát”, hozzájárult a béke megvédéséhez. „És – mondotta – mindig büszkék leszünk azokra az emlékezetes harcokra, amelyeket az atlantista szélsőség, a választási törvénycsalás (1953. – P. J.), a Scelba-féle diszkrimináció ellen folytattunk.”²⁴

Hosszas bekezdéseket szentelt a nemzetközi kérdéseknek, első helyen a XX. kongresszus nyomán kialakult kelet-európai problémáknak, a lengyel- és a magyarországi eseményeknek. A személyi kultusz lebontását a „reakciós historiográfia” művének nevezte, amely „a történelmet a nagy személyiségek galád vagy grandiózus akciói történetének” ábrázolja. „Sztálin alakja a hősből zsarnokká és bűnözővé vált, holott – s ezt Togliatti elvtárs elismerte – a kommunista mozgalom lényeges alakja volt... Örökösei meg akarják szabadítani a kormányzati rendszert a bürokrácia, a rendőrség uralmától, ki akarják küszöbölni a hadikommunizmus gazdasági és politikai maradványait.”²⁵ A hangnemet eddig kommunista füllel sem lehetett kifogásolni. A beszámoló tónusa a lengyel- és a magyarországi eseményeknél vett fordulatot. Ekkor, miután párhuzamba állította a budapesti Sztálin-szobor ledöntését Port Szaidban Lesseps Ferdinand szobrának lerombolásával, elutasította a pesti felkelők ellenforradalmár és fasiszta minősítését, „a Magyarországra vért, gyászt és nyomort borító szovjet beavatkozás” igazolását. „Más a véleményünk – jelen-

²³ Pietro NENNI: *I. socialismo nella democrazia*. Vallecchi editore, Firenze, 1966. 11.

²⁴ Uo. 15.

²⁵ Uo. 20.

tette ki, megkülönböztetve magát az OKP pozíciójától. – Hogy a magyar felkelésben felszínre kerültek a régi Horthy-rendszer roncsai, hogy a lengyelnél óvatlanabb magyar egyházi hatalmasságok az ellenforradalom tüzét szították, hogy voltak reakciós veszélyek – nemcsak lehetséges, de bizonyos... A magyar forradalom október 28-án azonban a Munkástanácsokban a gazdaság és az állam irányításának új, Magyarországon a szocializmust megmenteni képes intézményét fejezte ki, amely megerősítette és összeegyeztette a szocializmust a demokráciával és a szabadsággal.”²⁶

A szocializmus és a demokrácia, a szocializmus és a szabadság mint ideológiai abszolútum, Nenni beszédében megfogalmazva, végérvényesen elfoglalta helyét az olasz szocialisták modern kiadású politikai szótárában. Vezetőjük bizonyára tudatában volt annak, hogy a nagyszerű eszmei foglalat teljes politikai tartalmát ugyanilyen jelentőségű elvként kezelik az olasz kommunisták is, és a munkásmozgalom valamennyi osztagában mindenütt és mindenki azonosul vele; a 20. század közepéig mégsem valósult meg sehol, sőt belátható időn belül valószínűleg nem is fog megvalósulni. Az okokról régóta folytak a régi viták, amelyeket nem lehetett újra és újra visszakérőzni, annál kevésbé, mivel a folyamatban levő gazdasági-szociális változások és a nemzetközi helyzet fejleményei új szempontú megközelítéseket igényeltek. A nyugati neokapitalizmus lendületes fejlődésével, a rendszer szerkezetében indukált módosulásokkal, az anyagi-szociális körülmények javuló paramétereivel összehasonlítási alapot jelentett a kelet-európai szocializmus versenyre ösztönző létformája, az 1956-ban leleplezett demokratikus deficitje ellenére is. Az összehasonlítás egyelőre eredménytelen: a küzdelem, a verseny nyílnak látszik, mert a neokapitalista fellendülés

²⁶ Uo. 23.

és a jóléti állam pozitív tendenciái mellett a gazdasági és politikai demokráciának Nyugaton is vannak deficitesek oldalai.

Az OSZP 1957-ben magára vállalta a szocializmus és a demokrácia egységének megvalósítását, ám oly módon, hogy az SZKP XX. kongresszusából, a lengyel- és a magyarországi eseményekből levont következtetések nyomán a kelet-európai realitások tapasztalatából nem kért többé, s visszatért a gyakorlati szociáldemokrácia – a demokratikus szocializmus – elvi-ideológiai tradíciójának áramkörébe. Még nem iktatta ki magát a kelet-európai szolidaritásából. A párt delegációja a velencei kongresszus előtt Varsóban vizitelt a Lengyel Egyesült Munkáspárt vendégeként (tanulmányozni a lengyel események hátterét). Nenni beszámolójában említést tett a jugoszláv tapasztalatok egyoldalú elítélésének lezárásáról is, azaz Jugoszláviát befoglalta az olasz szocialisták szolidaritásába, de a szolidaritás iránya, súlypontjának eltolódása „az egész világ proletariátusa”²⁷ felé jelezte a kelet-európai országok, főleg a Szovjetunió iránti szolidaritás redukcióját. Az OSZP megfigyelőt küldött Rangoonba az ázsiai szocialista pártok konferenciájára. Ott Nenni egyenként elismerőleg nyilatkozott a nyugat-európai szociáldemokrata pártokról; lelkesen közölte a kongresszusi küldöttekkel, hogy egy svájci elvtárs, amennyiben az olasz szocialisták visszatérnek a Szocinternbe, ennek öröme és vezetőjük tiszteletére leöl egy kövér borjút.

A nemzetközi panorámának a szociáldemokrata fel fogástól átitatott szemlélete – párosulva azzal, hogy elvetik a Szovjetunióban mint a kommunizmust építő államban megvalósított bürokratikus proletárdiktatúrát – belesimult az olasz demokratikus szocialista erők (az OSZP és a Saragat-féle szociáldemokrata párt) egyesítésének eszméjébe, a katolikusokkal való párbeszéd javas-

²⁷ Uo. 30.

latába, tehát abba a koncepcióba, amit majd középbalnak nevez el a politológia. De Saragat – a DC-ről nem is beszélve – soknak tartotta Nenni „ékesszóló” gesztusait az OSZP baloldala felé, és kijelentette, hogy a velencei irányvonal édeskevés a közös kormányzás üdvösségéhez. Pedig Nenni beszéde a baloldalnak szóló udvarlás ellenére elvi-ideológiai mérőöldkő az OSZP és az olasz politika történetében. 1957 után a középbal tematika az olasz politika előterében állt, jóllehet tényleges kormányzati konstrukcióként csak nehézkes, hat évig tartó fejlődésben formálódott ki.

Ezalatt az OSZP még három kongresszusán tárgyalhatott és vitatkozhatott a lényegében 1955 óta napirendre tűzött kérdésekről: 1959. januárban Nápolyban, 1961. márciusban Milánóban, és 1963. októberben Rómában. Valamennyi alkalommal az ideológiai-politikai tematikát csak az időszerű nüanszok árnyalták, a kongresszusok nem szolgáltak lényeges politikai értelmű újdonságokkal. Viszont már kezdték körbejárni a leendő középbal kormányzati program gyakorlati problémáit, s ezek megvitatott profiljából kitűnt, hogy a középbal kormányzás programjának és struktúrájának kialakítása bonyolult folyamat lesz. A szocialista autonómiának ugyanis – Nenni erről több ízben beszélt, a párt ezt igényelte tőle – nemcsak az OKP-val szemben kellett érvényesülnie, hanem a kereszténydemokratákkal és bizonyos értelemben még a szociáldemokratákkal szemben is. A DC és Saragat eleve feltételül szabta az OSZP függetlenedését a kommunistáktól, míg az OSZP „erős emberei” és törzstámogatói ezért cserébe követelésekkel léptek fel a leendő kormánypartnerekkel szemben. Az OSZP még mindig messze volt attól a helyzettől, nem rendelkezett akkora súllyal, hogy a követeléseit máximalisan beváltsa. Erőszakos fellépésről nem lehetett szó; maradt a verbális radikalizmus. A DC – Saragat

szekundálása mellett – nem vette túlzottan komolyan a szocialisták pozíciókra és jelentősebb reformokra irányuló követeléseit, sőt megkockáztatta, hogy érzékeltesse az OSZP-vel: esetleg nélküle, szintisztán jobboldali felállásban, netán egyszínű kereszténydemokrata kormányzással is irányítani tudja a háborgó tengeren hanykolódó olasz közéleti hajót. Erre a kísérletre az 1962-ben esedékes újjáválasztásának esélyét tesztelő köztársasági elnök, Gronchi egyik hívét – tehát akár a DC-n belüli baloldallalhoz sorolható – Fernando Tambroni-t szemelte ki, s bízta meg 1960-ban kormányalakítással. Mind Gronchi, mind Tambroni az OSZP-vel tartott jó kapcsolataikról voltak ismertek, Tambroni mégis úgy döntött, hogy első hadmozdulatában jobbról biztosítja be magát: a DC jobboldalával és az időközben valamelyes közéleti teret nyert neofasiszta párt (Movimento Sociale Italiano – MSI) parlamenti voksaival. Az MSI, felbuzdulva a szituáció kínálta lehetőségen, provokatív módon Genovába, az ellenállás fellegrárába hívta egybe kongresszusát, hogy a számára kedvező Tambroni-manőverekről a küldöttek ott értekezzenek és ünnepeltessék magukat, amiért hosszú idő után közéleti jelentőségre tehetnek szert. (Még arról is szó esett, hogy elfogadtassák a kongresszussal a „történelmi fasizmus” ideológiai revízióját.) Ezáltal ugyanis kiszélesíthetnék közéleti részvételük kereketeit. Az olasz társadalomban azonban még túl eleven volt az ellenállás élménye, semmilyen hitelt nem adtak a fasizmus örökösei próbálkozásának. Előbb az ellenállás szelleméhez hű genovai lakosok (sok fiatal) formális utcai ütközetben kergették el városukból a neofasisztákat, megfutamították a védelmükre rendelt rendfenntartókat is, majd a megmozdulások, a tiltakozó akciók áttérjedtek más régiókra – halálos áldozatokat követelve. Tambroni kísérlete csúfosan megbukott. Nem egészen négy havi kormányzás után lemondásra kényszerült.

Az 1960. július 26-án hivatalba lépő harmadik Fanfani-kormány feladata lett egyfelől a Tambroni-kaland romjainak eltakarítása, másfelől tovább folytatni a második Fanfani-kormány 1958/1959-es mandátuma idején megkezdett középbal előkészületeket. A kereszténydemokratákból, szociáldemokratákból, liberálisokból és köztársaságpártiakból álló Fanfani-kormány beiktatási ceremóniáján a szocialista képviselők tartózkodtak a szavazástól, bár így is hozzájárultak a kormány működéséhez. Támogatásukat a középbal politikai ösztönzésére szánták – annál inkább, mivel a DC meggyőződhetett arról (lásd Tambroni kísérletét), hogy jobbra nem „nyithat”. Fanfani harmadik kormányának idejére a gazdasági fellendülés eredményei már beértek. A körülbelül öt éve tartó ciklusban az olasz gazdasági növekedés üteme és volumene az NSZK mögött a második helyre kúszott, 1958 óta az éves GDP-növekmény átlagosan nyolc százalékos volt. Rohamosan fejlődött az acélgyártás, az autóipar, a háztartási gépek előállítás – ez utóbbi új iparágakat teremtett. Az egyik legszemléletesebb adat az acélgyártáshoz kapcsolódik: 1951 és 1960 között hárommillióról nyolcmillió tonnára (170 százalék) növelték a termelést. Nem kevésbé beszédes és az életszínvonalra utaló adat a kiadott gépkocsivezetői engedélyek számának ugrásszerű emelkedése: 1952-től folyamatos a növekedés, 1955-ben átlépi a 300 000-et, 1960-ban az 500 000-et, 1962-ben pedig 1 250 400 az újonnan kiadott jogosítványok száma.²⁸

A DC megengedhette magának a belső hatalmi harcokat, az olyan kérdések körüli csatározásokat, hogy ki legyen köztársasági elnök, ki miniszterelnök, hogyan osztozzanak a párt vezetői a miniszteri tárcákon és más vezető posztokon. Egyet nem engedhetett meg: nem engedhette meg, hogy a politika jobboldalán keressen táv-

²⁸ Norman KOGAN i. m. 182.

lati szövetségest a kormányzáshoz. Létszükséglet volt számára a középbal.

Az OSZP-nek nem lehettek kétségei afelől, hogy a DC centrista kormányzási technikájának lejárt az ideje, a középbal esélyei beértek. Hiba lett volna a helyzetet nem kihasználni olyan vonatkozásokban, hogy amennyire lehetséges, az előkészítés fázisában lévő kormánykoalíció programjába foglaltasson mind több balra mutató, a baloldal pozícióit erősítő reformelemet, szociálpolitikai intézkedést – részben a párt baloldalának, részben a várható kommunista ellenzék nyomásának leszerelése érdekében. Nenni a 34. kongresszuson (1961. március), elismerve a gazdasági fejlődés eredményeit, keményen ostromozta a megoldatlan problémákat. Az agrár-ipari állapotból az ipari-agrár minőségbe²⁹ történt átmenet gazdasági-szociális előnyeiről beszélve az érem másik oldalát is elemezte. Említést tett arról, hogy a prosperitást előmozdító munkásosztály anyagi létfeltételei nem javultak annyira, amennyire azt a műszaki, gazdasági haladás lehetővé tette volna.

Nenni a fejlődés „három nyitott sebét”, három hiányosságát nevezte meg. Mindenekelőtt a Mezzogiorno elmaradottságát és ezzel összefüggésben a kínzó, mintegy kétmilliós (10 százalékos) munkanélküliséget, valamint a korszerűtlen közoktatást. Nenni adatai szerint a Mezzogiorno területén foglalkoztatott dolgozók jövedelme alig haladja meg az ország északi és középső részén élők jövedelmének a felét (51,5 százalék), s néhány évvel korábban ennél is alacsonyabb szintű volt. A munkanélküliségi ráta az országos 10 százalékos aránnyal szemben Délen a 20 százaléknál is magasabb, annak ellenére, hogy Délről Északra, sőt külföldre vándorol-

²⁹ A nemzeti jövedelem előállításában 1960-ra az ipar 46 százalékkal részesedett, a korábbi több mint 50 százalékot teljesítő mezőgazdaság 27 százalékra süllyedt. 27 százalékra emelkedett a régebben 23 százalékos tercier ágazat.

tak a munkaerő tetemes kontingensei. A Dél történelmi elmaradottsága változatlanul az olasz társadalom égető problémája, amit a DC vezette kormányok – állította a szocialista pártvezető – hibás politikája, pazarlása, tolvajlása, a kormányok mögötti és pad alatti nem nyilvános, demokráciát nélkülöző („*sottogoverno*”) alkudozásai okoznak, konzerválnak, képtelenek megoldani.

A közoktatás korszerűtlenségének következményeként magas analfabetizmussal küszködik az ország: hétmillió fél-analfabétát és ötmillió teljes analfabétát tartanak nyilván. A lakosság felének (25 millió) csak általános iskolai a végzettsége. A mintegy kétmillió okleveles és diplomás, felsőfokon iskolázott szakembernek pedig nem adnak munkát, holott a felsőszintű szakemberszükséglet kielégítetlen. Az oktatás korszerűtlenségének jellemzői között Nenni arra mutatott rá, hogy 4,5 millió tanuló 37 000 állami iskolában, 236 000 olyan zsúfolt tanteremben folytatja tanulmányait, amelyek befogadóképessége 30 fő. Még súlyosabbnak ítélte, hogy az oktatási módszerek elavultak, a modern műszaki kultúra ismeretei lassú ütemben épülnek be a tantervekbe.³⁰

A gazdasági-szociális helyzet hiányosságaiért Nenni a neokapitalista rendszer monopóliumait tette felelőssé, és valódi demokratikus reformokat követelt. Alternatívát sürgetett, amelyet a katolikus tömegekkel összefogva, szándékaikkal találkozáva lehet megvalósítani. Togliatti vigyázó szemét a szocialistákra vetve két kérdést tett fel a helyzet kapcsán – folytatta Nenni. – A két kérdés „a kommunista propagandagépezet működésének megfelelően – mondotta polemizálva most már a kommunista vezetővel – oktan vádaskodás”,³¹ de a kongresszusnak ezekre is válaszolnia kell. Togliatti egyik kérdése: „A szocialista autonómia demokratikus vagy

³⁰ Pietro NENNI i. m. 167.

³¹ Uo. 178.

szociáldemokrata politikát jelent-e?” Nenni válasza: „A szocialista autonómia demokratikus politikát jelent. Demokratikus politikát, amelyet szembeállítunk a szociáldemokrata politikával, (1) mert nem jelenti az osztályharcról és a szocializmus céljairól való lemondást vagy azok megmásítását; (2) mert nem téveszti szem elől a polgári (burzsoá) demokrácia és a szocialista demokrácia közti különbség értelmét; (3) mert nem a polgári (burzsoá) társadalomba való behatolást követeli, hanem a demokrácia, a szocializmus kivívásának polgári (civil) eszközeit teremti meg. Ez a kommunista politikától is különböző demokratikus politika, mert nem instrumentális. Ez akkor is érvényes, amikor a szocialisták ellenzékben vannak, és akkor is, ha az állam és a társadalom irányítása lesz a dolguk. Ezt a politikát nem terheli a pártidiktatúrák és hegemoniák jelzálaga, a civilizáció permanens vívmányának tekintett szabadságjogokon alapuló demokráciáról van szó.” Togliatti másik kérdése: „A középbal olyan kormányt jelent-e, mint a jelenlegi, vagy ettől eltérőt, és valójában mivé kell válnia?” Válasz: „Lehetséges, hogy a parlamenti zsargonban a középbal semmit sem jelent, és csupán mint oly sokszor megtörtént már, címke a romlott árura. Azonban az a középbal, amelyet a szocialistákkal alakítanak ki (ma még ennek nincsenek meg a nemzeti és nemzetközi feltételei), vagy amelyet a mi támogatásunkkal alakítanak ki (és ez nem valószínűtlen, de nem is lehetetlen), valami teljesen más lesz, mint a jelenlegi kormány, mint a jelenlegi többség. A jobboldal elleni harc középbalja lesz, amely nemcsak programra kötelezi el magát, hanem pontos programatikus határidőkre is.”³²

Az ortodox osztályharcos elhatárolódás Togliattitól tipikus Nenni-paradoxon. Egy csapással két legyet akart ütni: egyrészt meg akarta nyugtatni az OSZP kétkedő

³² Uo. 178–179.

balszárnyát, bizonyítani akarta, hogy az OSZP az osztályharcot, a szocialista célokat képviseli, a jobboldal elleni állandó küzdelemben lép kormányra; másrészt a középbal formálódó koalíciójával el akarta hitetni, hogy az OSZP nem lesz a kommunisták trójai falova. A kereszténydemokraták – ha nem bíztak is maradéktalanul Nenniben és a szocialistákban – elég erősnek érezték magukat arra, hogy a középbalt a saját elképzelésük szerint irányítsák. A lényegyet tekintve éppen ez következett be, ám a színvallásig, az igazság pillanatáig sok víz folyt le a Teverén.

Az OKP minden kétséget kizáróan nehéz helyzetbe került. Nyilvánvalóak voltak az elszigetelésére irányuló manőverek; ugyanakkor a baloldaliságát nem megtagadó OSZP kormányra kerülése, a „balra nyitás” politikája olyan belpolitikai elmozdulást hozhatott, amelynek jelentőségét nem becsülhette le a párt. Úgy kívánt viszonyulni a kormányhoz, hogy mérlegeli reformtetteit, miközben ő maga konstruktív ellenzékiiséget gyakorol. A konstruktív ellenzékiiség egyrészt kritikus magatartás a bírálatokkal együtt a reformok kibontását és radikalizálását szolgálja; a strukturális reformok irányvonalának koncipiálásával a kommunista párt is az OSZP politikája közelségében kereste a helyzet kínálta lehetőségeket. Másrészt az OKP ténylegesen nem mondott le az osztályharc hagyományos tömeges eszközeiről, alkalmazta a sztrájkokat, a tömegtüntetéseket, amelyekkel nyomást fejtett ki a dolgozók érdekvédelme, a reformok következetessége érdekében akkor is, amikor a kormánypárti OSZP már kiiktatta volna ezeket az arzenáljából.

A tulajdonképpeni reformok még az ún. első organikus középbal kormány beiktatása (1963) előtt, 1962-ben újtukra indultak – az OSZP parlamenti szavazatainak közreműködésével. Az 1962-es és 1963-as harmadik és negyedik Fanfani-kormányok nyújtott parlamenti

támogatásával az OSZP részévé vált a kormány parlamenti többségének, közvetlen kormányzati részvételére azonban 1963. december 4-ig, Moro első kormányának felhatalmazásáig kellett várakoznia. A már működésbe lépett középbal jellegű parlamenti többség és kormányzat által 1962-ben elfogadott törvények értelmében államosították a villamosenergetikai ipart, adót vetettek ki a részvényekre, továbbá egységes tananyagot vezettek be az általános iskolák felső tagozatán (olasz terminológia szerint a középiskola alsó tagozatán). Ezek a reformok nem tartalmaztak szocialista elemeket, a szocialista párt egyik befolyásos vezetőjének, Riccardo Lombardinak a megállapítása szerint mégis az 1962-es, „szervesen” még meg sem alakult középbal koalíció volt a legjobb, a legeredményesebb;³³ az utána következő közvetlen szocialista részvételű kormányok ugyanis kevesebb reformintézkedést foganatosítottak. Ezzel együtt a kormányzás tendenciája felmutatta középbal jellegét, a baloldali irányt.

Az oktatási reformmal egyébként megtörték a klasszikus humanista ismeretanyag addigi túlsúlyát, sikerült nagyobb teret biztosítani a műszaki kultúra ismereteinek, ami a folyamatban levő iparosodás és ipari forradalom szempontjából időszerű és halaszthatatlan döntés volt. A közoktatás generális problémái még megoldatlanok maradtak. Néhány év múlva, 1968-ban, súlyos feszültségek támadtak a közoktatás egész szerkezetében. A villamosenergetikai ágazat államosítása – a középbal idők büszkesége – a közellátást minőségileg javította, kiküszöbölt jelentős szolgáltatási zavarokat, miáltal a kormányzat tekintélye és konszenzusa emelkedett, noha a dolgozó tömegek terhére megszilárdította az államkapitalista menedzserréteg gazdasági-adminisztratív hatalmát. Speciális jelentősége az ügynek annyiból volt, hogy

³³ Giorgio GALLI i. m. 242.

az OSZP az olasz politika történetében először be tudta tartatni megállapodását a DC-vel. Emellett sok partikuláris csoportérdeket is megnyirbáltak a szektorban.

A középbal reformtevékenységének további csapás-iránya a közigazgatás korszerűsítése, ám ezt rendkívül vontatottan és csak részleges eredményekkel végezték el. Az 1970-es évekig húzódott azoknak a reformoknak az elfogadása, amelyek a területi közigazgatás regionális intézményeinek bevezetését törvényesítették. A régiók reformjának problémája miatt 1963 januárban az OSZP átmenetileg megvonta támogatását a kormánytól; majd a DC újabb, ugyane tárgyban tett ígéretére novemberben közvetlen kormányzati felelősséggel részese lett immár az „organikus”, Aldo Moro vezette középbal kormánynak. Moro kormánya december 4-én lépett hivatalba, és ezzel, ahogy Nenni fogalmazott, az Olasz Szocialista Párt, mint kormányzati tényező betehette a lábát a „nyomógombok” (értsd: a hatalom eszközei) szobájába. Valóban, a szocialista vezető miniszterelnök-helyettes lett, ezenkívül a párt öt miniszteri poszthoz jutott: övé lett a mérlegügyi (költségvetési) és tervezési, a közmunkaügyi, az egészségügyi és a tudományos kutatásokat felügyelő minisztérium – valamennyi jelentős szakterület –, egyedül az ötödik, a turisztika (és a „látványosságok”, azaz film, színház, cirkusz stb.) tárcája tűnhetett a politika kevésbé jelentős, második vonalának, a pozíciót mindazonáltal nem lehetett aláértékelni. A kormány tagjaként fungált még egy szocialista tárca nélküli miniszter. A tárcák között kiemelt jelentőségű volt a tervezést is magába foglaló költségvetési minisztérium; vezetője az OKP-ból 1956-ban eltávozott Antonio Giolitti, a 20. századelő miniszterelnökének unokája, az OSZP kvalifikált szakembere és politikusa lett. Különböző funkciókban fontos szerepet töltött be a köztársasági párt (PRI) vezetője, Ugo La Malfa, aki közgazdászként

és politikusként is a középbal kormányzat egyik gondolkodó és teoretikus elméje. A DC szakemberelitjéből is többen támogatták a középbalt, köztük említhetjük Pasquale Saraceno közgazdász professzort vagy az állami olajipari tröszt vezérét, a modern menedzser vezetőt és politikust, Enrico Matteit és még másokat is.

A középbal első szakaszában tehát a párt kormányra kerülésével kiteljesedett a Nenni által álmodott „szocializmus olasz útja” (a kifejezést ő is használta). Mindamellett Itália politikatörténetének igen vitatott és ellentmondásos korszaka kezdődött. Az OSZP-nek komoly politikai nehézségei voltak a DC-vel és természetesen a Saragattal közösen megszült középballal. Ez már 1963-ban kiderült, nevezetesen az áprilisban lebonyolított parlamenti választásokon, majd a választások és a kormánykoalíció létrejötte közötti időszakban.

Az OSZP választási sikert várt, ám az 1958-as képviselőházi 14,2 százalékkal szemben 13,8 százalékot kapott, tehát szavazatnövekedés helyett veszteséget kellett elkönyvelnie. Nem vigasztalhatta az sem, hogy szenátusi vesztesége mindössze 0,1 százalékpont (14,1 helyett 14,0). Érdekes „apróság” ez: a szenátusra a 25 éven felüli állampolgárok szavazhatnak, tehát a képviselőházi képviselői arányok politikai súlya jelentősebb, ugyanakkor a szenátus intézményi szerepe a képviselőházénál nagyobb, „felsőházi” jellegű; megvétózhatja és felülbírálhatja az „alsóház” döntéseit. Ennek ellenére a képviselőházi voksokon mérik az országos politikai erőviszonyokat.

A középbal másik két érdekelt pártja (DC, OSZDP) sem lehetett büszke az eredményre: a szociáldemokraták nyertek ugyan (4,5 helyett 6,1 százalék), de a DC négy százalékkal gyengébb lett, mint 1958-ban (42,3 helyett 38,3).³⁴ Meglepetésre – tekintve a „gazdasági cso-

³⁴ A középbal negyedik alkotóeleme a köztársasági párt (PRI) 1,4-ről 0,8%-ra esett vissza.

dát”, az óriási propagandával beharangozott középbal – az OKP előretört. Kiheverte a párttagság 1956-os fogyatkozását (kb. 300 000 mínusz) és a választói bizalom stagnálását, és 25,3 százalékot szerzett (előző választási adatai: 1953–22,6, 1958–22,7). A kommunista szavazatnövekedés álmatlan éjszakákat okozott a középbal vezetőinek. A DC-ben mindenekelőtt azért, mert a középballal, a szocialisták kormányba fogadásával, a „nyitás balra” politikával vélték korlátozni és visszavetni az OKP befolyását, de a vállalkozás nem sikerült. Az OSZP-ben ugyancsak óriási tanácstalanság honolt, és Nenni – aki általában érzékenyen és pontosan szokta értékelni a választási teszteket – ezúttal interpretációs és elemzési tévedésekbe bonyolódott, és retorikájában is zavarok mutatkoztak. Nem kívánt változtatni a középbal politikán, konokul követte irányvonalát, ami pedig nem tartogatott sem neki, sem a pártjának semmi jót. Nemcsak a kormányzati síkon folytatta az útjára bocsátott politikát, hanem pártvonalon is megvalósította a pralognani kezdeményezést, a szocialista-szociáldemokrata pártegyesítést, ami szintén hallatlan kudarcha fulladt.

Még ennek bekövetkezése előtt a párt balszárnya tengelyt akasztott Nennivel, mondhatni frontálisan szembefordult Nenni politikájával. A parlament bizalmi vitájában Basso bejelentette 25 szocialista képviselő nemleges voksát a szocialista részvételű, ún. organikus középbal kormányral szemben, míg a párt 15 szenátora elhagyta az üléstermet, ami szintén egyenlő volt a „nem” szavazattal. Ellenük fegyelmi eljárást indítottak, amire a középbal ellenzői új párt létrehozásával reagáltak (1964. január 12.). Az új pártalakulat a régi Proletár Egység Olasz Szocialista Pártja (PSIUP) elnevezést választva egyértelmű politikai üzenetet intézett Nennihez és az olasz politikához: az OSZP „osztályharcos” baloldaliságának hagyománya jegyében fog politizálni, nem

azonosítja magát a középbal irányzatával, fenntartja a munkásosztály politikai egységének koncepcióját, az OKP szövetségének tételezi magát. A sokadik szocialista pártszakadás mérete nem volt jelentéktelen. A PSIUP megalakulásakor közölték, hogy közel 120 000 tag csatlakozott, s ez meghaladta az akkori OSZP tagszámaának negyedét. A vezetőségből heten, a központi bizottságból 35-en választották az új pártot. A 87 parlamenti képviselőből végül 26, a 44 szenátorból 11 nyilvánította magát a PSIUP tagjának. Ezek az arányok jelentek meg a későbbi választásokon is: az OSZP szavazóinak mintegy negyede a PSIUP-ra adta a voksát.³⁵

Miként a középbal körülményei vitatottak, ugyanez áll a PSIUP létrejöttére is. A kérdés elemzői a pártszakadás finanszírozásában Moszkva kezén kívül főlemlítik a középbal reformpolitikáját ellenző ipari tőkés körök anyagi segítségét: a PSIUP támogatásától remélték a középbal zátonyra futtatását. Feltételeznek a középbal kormányzásban és reformokban ellenérdekelt kereszténydemokrata mesterkedéseket is, amelyek a PSIUP megszületése körüli manipulációkon kívül nemegyszer megrövidítették a kormányok élettartamát és akadályozták a reformokat. Fanfani negyedik kormányától, 1962. február 21-től Moro harmadik kormányának végéig, 1968. június 5-ig öt kormány volt hivatalban, 15 havi átlagos élettartammal. (Moro második kormánya másfél évig, harmadik kormánya rekordideig, két év és négy hónapig volt életben.) A kereszténydemokrata parlamenti taktikázások, pozícióharcok – bennük a párt „orvlövészeivel”, az előterjesztések leszavazóival – az olasz parlamenti demokrácia történetének árnyoldalait sűrítik, és rámutatnak a középbal belső ellentmondásaira, a kö-

³⁵ Giorgio GALLI i. m. 248. – Az OSZP szakadás utáni tagsága 417 491. (Antonio LANDOLFI i. m.; a választási arányokra vonatkozóan lásd Alberto BENZONI–Viva TEDESCO i. m. 189.)

zépbal ellen dolgozó kereszténydemokrata aknatelepítésekre. A legtöbb esetben kockán forogtak a következő ciklusok parlamenti helyei, miniszteri bársonyszékei, esetleg kifejezetten a legmagasabb közjogi méltóságok, nem beszélve a gazdasági élet vezető posztjairól. Végezetül nem kerülhető meg az OKP magatartásának ellentmondásossága sem. Riccardo Lombardi szerint az OKP „hivatalosan nem, de gyakorlatilag favorizálta”³⁶ a PSIUP-os csoportot. Ugyanő elismerte egyébként, hogy nem lehetett világosan látni a történeteket, nem lehetett világosan látni a DC-n belüli harcok összefüggéseit (a DC túlon túl bonyolult pártképződmény). Tény az, hogy a szocialista pozíciók romlani kezdtek. Az OKP-t illetően az látszik valószínűnek – Lombardi véleményétől eltérően –, hogy a kommunisták szívesebben vettek volna egy nem kettészakadó, együtt maradó, erős, de balra tolódó, a középről baloldalra egyértelműen visszatérő, az OKP-val újra szövetségre lépő autonóm szocialista pártot, amely balról, együtt a kommunistákkal, megbontja a DC hatalmi pozícióit, és a baloldali alternatíva feltételének kimunkálásán fáradozik. Ilyen lett volna – az OKP és az OSZP balszárnya részéről elképzelt – idealisztikus OKP–OSZP viszony. Egyben ez a baloldali vágyálom volt az oka annak, hogy az OKP nem csaphatta be az ajtót a feléje orientálódó PSIUP előtt, bár a kommunisták körében kétkedések is előfordultak az új párt létrejöttével kapcsolatban.

Az OKP a középbal kormányok tevékenységéről szólva, nem restellte elismerni a koalíció politikai novumát és reformprogramjának pozitívumait, de tiltakozott az ellene irányuló elszigetelési kísérletek és manőverek ellen. Togliatti polemizált a középbal kommunistaellenes diszkriminációjával. A *Rinascita* hasábjain fennmaradtak vitacikkei, amelyekben támadta a középballal

³⁶ Giorgio GALLI i. m. uo.

kapcsolatos illúziókat, a kormánykoalíció demokratikus tartalmának túlértékelését. Akadtak szocialisták és mások is, akik úgy vélekedtek a középbalról, mintha az a demokrácia fejlődésének a végállomását jelentené. Innen már „csak” a burzsoá rendből való kijutás fáziisa következhet. A nézet keletkezésének időpontja 1962 dereka, amikor a középbal még „organikusan” nem is intézményesült, még reformjai éppen csak körvonalazódtak.³⁷ Togliatti fő kifogása mindenekelőtt az volt, hogy az OKP-t, mint az olasz munkásosztály legnagyobb pártját, távol tartják a „demokrácia végállomásától” a középbal döntéshozatalától, hogy a kormánypolitika módszerével – ahogyan Aldo Moro akkoriban megfogalmazta – „lehatárolják” a koalíciós többséget. Kifogásolta, hogy a középbal reformjai bátortalan és következetlen intézkedések a szociálpolitikában, a gazdasági érdekcsoportok hatalmának korlátozásában. A Togliatti-iskolából ekkorra már kiröppent Ingrao szellemesen ezt úgy fejezte ki, hogy nem elég a „nyomógombok szobájába” bevonulni, el is kell vágni a gomboknak a monopolizációs körökhöz vezető összeköttetési vonalait.³⁸ Togliatti, Ingrao vagy más togliattiánus vezetők érvelési módja implicit folytonossággal képviselték azt az álláspontot, miszerint a munkásosztályt politikai erejéhez mérten megilleti az országban a vezetős szerep, következésképpen a munkásosztály „legnagyobb pártját” nem lehet mellőzni a kormányzásban. Az érvelések implicit módon sem követelték az OKP azonnali bevonását a kormányzatba – naivitás lett volna –, ám mint távlati eshetőséget jelezték, mert a párt valójában nem mondott le a kormányzati részvételtől. Egyelőre a par-

³⁷ Lásd „Sulla svolta del centro-sinistra” c. cikkét. *Rinascita*, 1962/19. Megtalálható még Palmiro TOGLIATTI: *Opere*, 1956–1964. Editori Riuniti, Roma, 1984. 635–638.

³⁸ Ingrao X. pártkongresszusi felszólalását (1962) idézi Aldo AGOSTI i. m. 535.

lamenti százalékok, a párterőviszonyok és a pártközi kapcsolatok nem csillantottak meg ilyen lehetőségeket, azonban a pártnak a tömegnyomás eszközeivel módja volt érvényesítenie a politika felső szintjein is a befolyását. Megjegyzendő, hogy a szakszervezetekben, a szövetkezetekben és néhány más tömegszervezetben 1956 után a politikai akcióegység megszűnése dacára folyamatos a kommunista–szocialista együttműködés. Kiemelkedő mozzanatként őrzi az időszak krónikája az 1962 őszi sztrájkot, amelyet a FIAT üzemeiben egységes szakszervezeti összefogással vívtak meg.

A politikai helyzet kulcsembere vitán felül Nenni. A kor magyar politikai szójátéka: „Nenni vagy nem Nenni, ez itt a kérdés...” A szocialista pártvezető a negatív előjelek ellenére (maga a „gazdasági csoda” átélte 1964-ben az első feljegyzett krízisét) meg volt győződve arról, hogy a középbal politikájáról nem szabad letenni, a PSIUP-szakadás okozta károkat pedig a szociáldemokratákkal egyesülve lehet kiküszöbölni. Nenni az 1965-ös pártkongresszus előzetes vitáját³⁹ használta fel nézeteinek átfogó összegzésére; ennek dokumentuma az *Avanti!*-ban közzétett „levele az elvtársakhoz”.⁴⁰

Írása De Martino formálódó kongresszusi többségnek támogatásán túl védőbeszéd a középbal mellett, és egyben a kormányzati politika jövőjének rajza. A levél rövid elvi bevezetőjében az OSZP „politikai (értsd gyakorlati) revizionizmusáról” van szó. A párt, illetve Nenni részéről teoretizált és végrehajtott revízió nem tette vita tárgyává a modern szocializmus praxisát és doktrínáját, alapvető vívmányait. Ugyanakkor megerősítette „a marxizmus humanisztikus interpretációja sze-

³⁹ Amikor Nenni miniszterelnök lett Francesco De Martinót választották a párt főtitkárának, aki a párt történetében első ízben sikerrel tompította az áramlatok viadalát az általa szerkesztett tézisekkel. Kongresszusi többsége 78,8%-ra gyűlt össze.

⁴⁰ Lásd Pietro NENNI: *Il socialismo nella democrazia*. I. m. 294–315.

rinti értékeket”: a szabadságot, a demokráciát, az egyenlőséget, az igazságot és az igazságosságot. Ezek mind a „termelési és csereeszközök társadalmasításához” hasonlóan és azzal egyenértékűen kötik a szocialistákat a szocializmus építéséhez. A revízió fő elvi-elméleti újdonságai az állammal, az osztállyal és a forradalommal kapcsolatosak. A szocialista mozgalom – fejtette ki Nenni – az államot nem a primitív rombolás vagy a munkásosztály elnyomottsága alapján értelmezi, hiszen már részt vesz az állam irányításában, és fokozatosan alakítja azt a felszabadítás eszközévé a társadalomban csírázó új jelenségek szerint. Az osztályfogalom – szerinte – kiszélesedett valamennyi dolgozóra, a munka valamennyi erejére: a munkásokra, a parasztokra, a műszakiakra és az értelmiségiekre. Mindegyik kategóriára szükség van a hatalomért folyó demokratikus harcban. A forradalom fogalma szintén túlhaladta az erőszak, a polgárháború, az osztály- és párt diktatúra primitív szakaszát, és demokratikus evolúcióban kibővült a civil együttélés mind fejlettebb egyenlőségi (egalitárius) formái felé. Ezek a vezérlő elvek határozták meg az OSZP autonóm politikáját, amely a katolikusokkal való párbeszédben, vitatkozva a szociáldemokratákkal, a középbal formulájában valósult meg. Nenni ezen a ponton így folytatta: „a tények megmutatták, hogy szocialisták és kommunisták ugyanazt akarják, ugyanazon a módon kívánják visszahelyezni a demokráciát a maga »helyettesíthetetlen helyére«, amelyet a hatalomért, a szocializmus építéséért folyó harcban el kell foglalnia”.

A fogalmazás enyhén szólva túlzó és ködösítő. A Nenni által vázlatosan taglalt kérdésekben a szocialisták és a kommunisták között lényegi nézetkülönbségek álltak fenn akár elvi-doktrinális, akár a gyakorlati politika oldaláról közelítünk hozzájuk. Ami a gyakorlati politikát illeti, Nenni rámutatott a középbal politikai

teljesítményének hiányosságaira, a mulasztásokra és a gyengeségekre, de összegezte az addigi reformok jelentőségét, és újabbakat előlegzett. „Az állampolgárok széles szektorainak életszínvonala – írta – még nem éri el a nemzeti átlagot, túrhetetlen a nyomoruk, és túrhetetlen jelenség az emigráció.” (A munkanélküli tartalékseregéből sokan még mindig – és még sokáig – külföldön kerestek megélhetést. – P. J.) „Nincs organikus árpolitika” – jelentette ki –, holott a profitok, az árak és a bérek hármasságát az irányított és programozott gazdaság keretei között kellene rendszabályozni. A botrányok láncolata az erkölcsi züllés jele, az ellenőrzés hiányáról árulkodik. Túlzott a monopóliumok súlya a gazdasági döntésekben. A szakszervezetekkel rendszeresek a konzultációk, de azok még nem élvezik a modern társadalmakat jellemző jogokat. (Szocialista részvételű kormány működése idején... – P. J.) Ha Nenni ennyi bírálattal élt a saját teremtményéről, a középbalról, a közönséges választópolgár sem vélekedhetett elnézőbben a kormány teljesítményéről.

Kemény kritikáját kiegészítette az addigi reformvívományok bírálatával, miközben újabb reformokkal bízatta az „elvtársakat”. A levél másik központi passzusa az előkészítés stádiumában levő szocialista–szociáldemokrata pártegyesítésre koncentrált. Felidézte a gondolat napirendre kerülésének hazai és nemzetközi körülményeit, értekezett fejlődésének szakaszairól, kiemelve az egyedüli szocialista alternatíva érdekében való összefogás jelentőségét, mint a „szakadások orgiájának” ellenszerét. Az egyesülést olyan aktusnak festette le, amely mögé az alternatívát őszintén akaró szocialisták, szociáldemokraták, sőt kommunisták is felsorakozhatnak, de legalábbis egymáshoz közelítő aspektusokból ítélik meg. Levelének ez a részlete nyilvánvaló módon sok vitával járt: voltak támogatói és bírálói, de ezen

túlmenően a vita időközben a szóbeliségből áttevődött a gyakorlatba, a szakadás gyakorlatába, és Nenni a szakadást már nem másíthatta meg mégoly ismert stílusbravúrjaival sem.

Hiába hivatkozott arra, hogy a szakadárok (Basso, Lussu, Vecchietti, Foa és mások) 1956-ban egyetértettek avval, amit Pralognanban ő és Saragat kiötlött. Egykori énjük gondolkodása nem marasztalta őket a szocialista pártban. Szakításuk tény lett, és következményeivel Nenniék Saragattal egyesülve nagyon nehezen küzdöttek meg.

Emlékezzünk rá, milyen elemzést készített Manacorda professzor Saragat 1946/47-es álláspontjáról (lásd a II. fejezetben); Saragat elgondolása vajmi kevésbé különbözött a Nenni 1965-ös levelében megfogalmazottaktól. Ha Saragat – ahogyan Manacorda megállapította – idő előtt képviselt nem teljesen irreális, legfeljebb időszerűtlen nézeteket, Nenni 1965-ös levelével kapcsolatban nem vetődik-e fel a pozíció időszerűvé válása, realitásának karnyújtási közelsége? A kérdés feltevését motiválja az impozáns gazdasági fejlődés, a társadalmi szerkezet megváltozása. Itália immár úton van a legfejlettebb ipari országok különítménye felé, gazdasági potenciálja növekszik, a munkásosztály magába szívta a mezőgazdasági dolgozók nagy részét, miközben a harmadik szektor rohamos terjedésével a középrétegek társadalmi súlya nőttön nő. Saragat 1946-ban előreszaladhatott; Nenni nem egészen húsz év múltán ugyanazokkal a gazdasági-szociális problémákkal találja szembe magát, amelyek alapján Saragat részben bírálható és helyteleníthető, a politikai jobboldalra átcsúszó következtetéseket vont le. Nenni következtetései viszont már nem ugyanilyen elbírálásúak – hozzátéve ehhez, hogy az OKP újabb tíz év elteltével maga is napirendre tűzi ugyanazt a problematikát. Sőt! 1964 őszén a helyhatósági választások

eredményeit számlálgatva Amendola az OKP elméleti folyóiratában (*Rinascita*)⁴¹ arról cikkezett, hogy miután a kommunista, szocialista és szociáldemokrata pártok – amelyek így vagy úgy a munkásosztályra és célkitűzéseire hivatkoznak, a demokratikus baloldal kategóriájába tartoznak – a szavazatok 48 százalékát gyűjtötték össze, óhatatlanul megfordulhat bárki fejében a gondolat: mi történne, ha ezek az erők egyetlen politikai pártban tömörülnének? Tömörülésük alapja éppen az, hogy majd fél évszázad óta Nyugat-Európában, így Olaszországban sem a szociáldemokrata, sem a kommunista irányvonal nem tudta a szocialista átmenetet megoldani. Amendola érdemi kérdésfeltevése sem tért el Nenni gondolatmenetének egyes elemeitől, csak hogy akkor az OKP-ban – Amendolára a „jobbboldaliság” bélyegét sítve – úgyszólván senki sem akart hallgatni, nem hallották meg a szociáldemokrata platformtól egyébiránt elhatárolódó amendolai pártegyesítő gondolatot. Akkor szerzőjének megformulázásában a felvetés elenyészett, de 1975-ben más formában, más módon és főként más viszonyok között újból felbukkant.

Nenni 1965-ös kérdésének megválaszolásához mindenképpen figyelembe kell vennünk a modern neokapitalizmusban 1965-ig történt változásokat és ezek ideológiai értelmezését. A kapitalizmus eredeti kritikus marxista elemzésének keletkezésétől eltelt több mint száz esztendő alatt a változások mélyrehatóak, átalakították a tőkés rendszer felhalmozási és elosztási viszonyait, a termelési módot és a társadalmi viszonyok struktúráját, az anyagi létfeltételeket és az életkörülményeket. A fejlődés általános érvényű, és jellemzője az is, hogy noha fennmaradtak a kapitalizmus alapvető ellentmondásai – tőke és a munka ellentéte, az ember

⁴¹ Eredeti közlés: *Rinascita*, 1964. október 28. Lásd még Giorgio AMENDOLA: *Polemiche fuori tempo*. Editori Riuniti, Roma, 1982. 53–59.

ember általi kizsákmányolása, a piacgazdaság diszkriminatív antidemokratizmusa⁴² –, a változások össztársadalmi méretekben pozitívrá fordíthatók (többnyire a munkásosztály politikai és érdekvédelmi kényszerítő eszközeivel). Kialakult az a manipulációra alkalmas benyomás, hogy a „kapitalizmusnál (és politikai rendszerénél) még nem találtak ki jobbat”. A kapitalizmus a marxizmus keletkezése utáni évszázadban kétség kívül pozitív irányú expanziót élt át – az ellenében „kitalált” szocializmus kényszerítő hatására, amelyet világrendszeri formájában fejtett ki. Erre korunk társadalomtudománya alig reagált. Landolfi, egy kevésbé ismert francia szociológust, Sauvyt idézi könyvében, aki ama paradoxont állította fel, amely szerint „a kommunista rezsimek szisztémája mentette meg a kapitalizmust”.⁴³

A kétségtelenül pozitív irányú fejlődés, a kapitalista expanzió kitágította a termelés dimenzióját, a tömeges termelés formáit terjesztette el. Nagyobb piacot teremtett, nagyobb lett a munkaerőigénye, főként az expanzió progresszív szakaszaiban csökkentette a munkanélküliséget is (a krízisek szakaszaiban az ellenkező tendenciát szabadította el). Megnövelte a szolgáltatási funkciók skáláját, s ezzel is javította a foglalkoztatási indexeket, elmozdítva az osztálystruktúrát a tercieresedés felé. Fontos minőségi átalakulás következett be a felépítményi, kulturális szektorokban: a tömegkommunikáció és a kulturális termelés szintén tömeges, ipari méreteket öltött. Ellenőrzése és „üzemeltetése” különleges jelentőségű. A szabadság, az eszmék szabad áramlásának

⁴² Labriola szerint az üzlet megtöri a demokráciát. (Vö. *Tanulmányok a történelmi materializmusról*. I. m. 125.) Teljes mértékben igaza van: a piac becsapja a termelőt is, a fogyasztót is. Mechanizmusának antidemokratikus lényege: a termelőtől olcsóbban vásárolni, a fogyasztónak drágábban adni el a megtermelt árut. A haszon a piaci elité, a mechanizmust ellenőrző elité.

⁴³ Antonio LANDOLFI i. m. 267.

jelszava alatt a manipuláció és az alapigazság elhallgatásának kifinomult (tudat)ipara alakult ki. A körülmények leírására ennyi is elegendő ahhoz, hogy érzékeljük a politikai tevékenységek elitesedésének tömegektől elszakadó káros és kóros, megtévesztésekre alkalmas tendenciáját. Pontosan a politikai tevékenységekben – amelyek a gazdasági és társadalmi totalitás koncentrációjából merítik szakmai kvalitásaikat – fedezhetjük fel újból azt a marxi–labriolai igazságot, hogy a történelem (és a politika) nem csupán „gazdasági anatómia” (gazdasági elemzés), „hanem együttvéve mindaz, amit ez az anatómia beburkol és lefed, beleértve a képzelet sokszínű visszfényeit is”.⁴⁴ Az emberi képzelet pedig könnyen válhat a manipuláció, a megtévesztés áldozatává, illetve különböző konstruált és szubjektív politikai kombinációk rabjává.

Nem vonom kétségbe Nenni vagy Saragat jószándékát, a dolgozó ember iránti elkötelezettségüket. Egyikük 1946-ban, másikuk húsz év múltán jutott új szemléletű és újító szellemű következtetésre. A fáziseltolódást részben a konkrét szituációk politikai erőviszonyaival, az impozáns gazdasági és szociális változásokkal, a nemzetközi feltételekkel, egyéni szubjektív és társadalompszichológiai reflexekkel magyarázhatjuk. Saragatnak kevesebb, Nenninek több oka volt következtetéseinek dedukciójára; 1956-ban azután szükségyszerű lett, hogy személyesen találkozzanak. A tények felől nézve a történeteket azonban azt tapasztaljuk, hogy a középbal kiteljesítésére és kormányzási stabilizálására hivatott szocialista–szociáldemokrata egyesülés mégis hallatlan vereséggel ért véget. És nem azért, mert a kommunisták meglékeltek a nagy nehezen összeácsolt hajót, hanem azért, mert a szavazók mondtak róla negatív ítéletet. A kommunisták keze persze benne volt a dologban, ám az

⁴⁴ Antonio LABRIOLA i. m. 83–84.

OKP húzhatta volna a rövidebbet is, a szavazók pálcát törhettek volna a kommunista párt fölött is. Nem ezt tették – az OKP politikája hatásosnak és hatékonynak bizonyult. Ez a politika – mint láthattuk – nem előítéletes rosszindulattal viszonyult a középbalhoz, inkább konstruktívan. A kommunista politika sikerességének okát abban látjuk, hogy a párt partnereinél és ellenfeleinél nem kevésbé következetes demokratikus elviségével egyre nagyobb tömegek konszenzusát nyerte el. A pillanatnyi szituációktól függően az OKP partneri és ellenfél minősítésű pártkapcsolatai változhattak, a két viszonylattípusban átjárások történhettek, de alapjában az OKP partnerének tekintem a baloldaliságát legtöbb vonatkozásában őrző szocialista pártot, bizonyos esetekben és bizonyos fokig (1964-ben például Saragatot köztársasági elnökké jelölve) a szociáldemokrata pártot, továbbá a köztársasági pártot. Ellenfelének tekintem a DC-t – amely ugyanakkor bizonyos esetekben ellenfélből partneri kapcsolatba került a kommunistákkal –, a klasszikusan jobboldali politikát űző liberális pártot és természetesen a szélsőjobb alakulatait. Mind a partnerek, mind az ellenfelek egyedül a filoszovjetizmus vádjával tudták kérdésessé tenni az OKP demokratikus elkötelezettségét, ámde ez a vád is lassanként vesztített erejéből és hatásosságából – többnyire annak arányában, ahogyan a szovjet külpolitika lépései kedvező vagy kedvezőtlen visszhangot váltottak ki a nemzetközi közvéleményben. Amikor a szovjet külpolitika lépései nem keltettek pozitív reakciókat, az OKP mindig gyötrelmes defenzívába szorult.

Az 1968-as választásoknak kellett véleményt mondaniuk a középbal kormányzásról, a kormánypártok teljesítményéről, jelesül a szocialista párt kormányzati tevékenységéről és arról a kormányérdeknek alárendelt döntésükről, hogy a pártot egyesítik a Saragat-féle szoci-

áldemokrata párttal. A választások eljöveteléig az olasz belpolitikában egy viszonylag újkeletű – a középballal összefüggő, a középbal ellenzéséhez kapcsolódó – jelenség éledt fel. Újkeletűnek minősíthető, mivel a nyilvánosság mögött talált magának melegágyat a terrorizmussal összekötött feszültségkeltés stratégiája. E bűnös, alkotmányellenes folyamatnak egyik fő mozzanata 1964 nyarán Giovanni De Lorenzo csendőrtábornoknak, a fegyvernem parancsnokának a vezetésével megkísérelt puccs, amely bővelkedett bohózati elemekben, ám nem volt veszélytelen. A puccskísérletbe belekeveredett és belebetegedett Antonio Segni köztársasági elnök (agyvérzést kapott), akit 1962-ben Saragat ellenében választottak meg. Betegsége után Saragat a baloldali szavazatoknak köszönhetően elfoglalhatta a Quirinale dombon levő elnöki palotát.

A puccskísérlet lelepleződésével – részben a szocialisták érdemeként is – fény derült a szélsőjobboldal, egyes konzervatív csoportok, a titkosszolgálatok deviáns struktúrái és a NATO konspiratív szervei közötti kapcsolatokra, amelyeket a „kettős állam” címszava alatt ismertet a szakirodalom egyik kiemelkedő képviselője, Franco De Felice.⁴⁵ A szerző tanulmánya politikai vitát kavart: a jobboldalról tagadták a „kettős állam” létét. Tézisük azonban védhetetlenné vált, amikor napvilágra kerültek az információk a NATO titkos, az olasz Alkotmánnyal összeegyeztethetetlen „Stay behind” vagy „Gladio” néven kódolt szervezetéről (1990). Az ügyben parlamenti vizsgálóbizottságot is felállítottak. A „kettős állam” vagy „kettős törvényesség” – ahogyan De Felice leírja – a nyilvánosság kizárásával végzett titkos, többnyire titkosszolgálati ügynöki tevékenységeket jelenti, amelyeknek célja, hogy a fennálló törvényesség ellenfe-

⁴⁵ Vö. FRANCO DE FELICE: *Doppia lealtà e doppio Stato. Studi storici*, 1989/3.

leit távol tartsák a hatalomtól – gyakorlatilag a demokratikus normák megsértésével. A „kettős állam” struktúrája olasz konkrétságában a kommunista mozgalom ellen irányul. A probléma másik oldala a „vörös gladio”, vagyis az, hogy az OKP 1945-ös „partizán” szárnya – a legújabb értékelések szerint – nem szűnt meg teljesen, egyfajta „katonai-kém-struktúrában” fennmaradt, s vele együtt fennmaradt a szovjet kötelék.⁴⁶ A történeti értékelés nem vetheti össze azonos értékrendben a kettőt. A „vörös gladio” illegalitása ellenére nem kapcsolódott a terrorizmushoz. A „stay behind” viszont igen, és törvénytelen eszközökkel képes volt küldetését teljesíteni.

A tervezett puccs vezetőin kívül már 1964-ben ismertté vált a szervezők, a hazai és nemzetközi⁴⁷ politikai összeköttetések és természetesen manővereik célpontja: a politikai baloldal felső szintjeinek kapcsolatrendszere. A parlamenti vizsgálóbizottság, az oknyomozó sajtó fokozatosan felderítette a puccsisták módszereit, tevékenységük részleteit. A Feltrinelli⁴⁸ könyvkiadó 1971-ben

⁴⁶ Roberto GUALTIERI: *Il PCI, la DC e il „vincolo esterno”. PCI nell’Italia repubblicana 1943–1991*. Carocci editore, Roma, 2001, 65. Gualtieri tagadja az OKP autonómiáját, ami baloldali szerzőtől historiográfiai kuriózum, miként az is, hogy eltekint a történelmi folyamat kimenetelétől, a Szovjetunió összeomlásától, és értékeléséhez épp erre nem hivatkozva nem teszi hozzá, hogy a NATO „gladiója” – meglehet – tartott a „vörös gladiótól” és nagyra tarthatta a hatásfokát, a fenyegetését, azonban a „vörös gladio” jelentősége eltörpült a NATO struktúrájához képest.

⁴⁷ Arthur Schlesinger (junior), Kennedy elnök tanácsadója könyvében (*I mille giorni di John Kennedy*. Milano, 1966.) leírja: a középbalt ellenző Antonio Segni panaszkodott az amerikai elnöknek amiért az amerikaiak a szocialisták és a középbalt iránt érdeklődnek, illetve azért, mert ezáltal az olasz konzervatívok hagyományos támogatása csökken. Az amerikai adminisztráció tudomásul vette az észrevételt, és változtatott a taktikáján.

⁴⁸ A könyvkiadó-tulajdonos Giangiacomo Feltrinelli életét Milano közelében (Segrate) egy magasfeszültségű villanyvezetéknel felrobbant szerkezet oltotta ki 1971-ben, homályos körülmények között. Találgatják, hogy Feltrinelli volt-e terrorista, vagy a terroristák végeztek-e vele.

publikálta az 1964-es kísérletről lefolytatott parlamenti vizsgálatból a kisebbségi frakció jelentését. Eszerint – többek között – a katonai elhárítás (SIFAR) élén eltöltött szolgálati ideje alatt De Lorenzo emberei 1959-től szisztematikusan kartotékozták a politikai és a gazdasági élet fontosabb személyiségeinek tevékenységéről, magánéletéről gyűjtött adatokat, nem kímélve magasabb egyházi személyiségeket sem.⁴⁹ A későbbiekben mind több és több részlettel ismerkedett meg a közvélemény; közben a „kettős állami” antikommunista praktika nem szűnt meg, és nem szűnt, hanem nőtt a terrorizmus, a feszültségkeltés monstruma. A növekedés minőségi szakaszváltása éppen az 1968-as választások után következett be.

1968 tavaszán az OKP, amely 1963-ban már figyelemreméltó sikert ért el, újabb jelentős szavazatnyereségre tett szert: 25,3-ról 26,9 százalékra emelte elektorális támogatottságát, míg a szocialisták és a szociáldemokraták együtt is kevesebbet kaptak, mint az előző választásokon külön indulva: 14,5 százalékot. A középbalról és a pártegyesülésről a választók súlyos ítéletet mondtak. A köztársasági párt 0,6-es (2%-os eredmény) és a DC 0,8-as (39,1%-os eredmény) szerény növekedésétől eltekintve a középbal egész frontvonala, egyúttal a jobboldal valamennyi tényezője érzékeny vereséget szenvedett.

1968 tavaszán új időszak kezdődött Itáliában.

⁴⁹ Gianni FLAMINI: *Il partito del golpe*. Italo Bovolenta editore, Ferrara, 1981. 6. (Csak egyházi vonalról 4500-an célduláztattak fel.)

IV. FEJEZET

Eurokommunizmus és szociáldemokratizálódás

1968 augusztusában a Varsói Szerződés (VSZ) öt tagállamának katonai beavatkozása Csehszlovákiában az OKP stratégiáját is kompromittálhatta volna, ha a párt nem fejezi ki egyet nem értő rosszallását. Az, hogy a csehszlovák párt és a SZKP ellentéteit, valamint a szocialista országok közösségén belül elhúzódó viszályt a Szovjetunió katonai erővel „oldotta meg”, az OKP szempontjából a lehető legszerencsétlenebb időpontban, az olasz kommunisták választási sikere után következett be. A 27 százalék közeli választói konszenzus az OKP további lendületes előretöréséhez, politikájának kibontásához kedvező előfeltételeket teremtett, és a párt arra készült, hogy ezeket kihasználja, hogy a középbal politika alternatíváján eséllyel munkálkodjék. Az elképzelt biztató folyamat kiinduló sanszait a VSZ katonai akciója elképesztően megzavarta. A Kreml parancsára csehszlovák területre küldött tankok láncfalpai, a katonák bakancsai – az olasz kommunisták víziójában – feldúlták és tönkretették a „prágai tavasz” virágoskertjét, vagyis a „létező szocializmus” egyik országában a többiek eltiporták azokat az elveket, eszméket és perspektívákat, amelyekre az OKP fölépítette politikai irányvonalát, amelyekért 1944 óta következetesen küzdött. Az akció emlékeztetett 1956-ra, ezért az OKP nem mulasztotta el felemlíteni a Magyarorszáért már egy ízben megfizetett magas árat; ezzel azonban már akkor sem tudta hitelesíteni demokratikus elhivatottságát. Márpedig az OKP nem mutatott

hajlandóságot rá, hogy 1956 után a csehszlovák ügyben újra fizessen más kommunista (testvér)pártok, úgy-
mond, hibás döntéséért. Milyen szocializmus, milyen
proletár internacionalizmus az, amikor az egyik szoci-
alista ország szuverenitását, önálló döntéseit a többiek
semmibe veszik és haderővel kényszerítik rá akaratu-
kat? A kérdés több szempontból eszmei és fizikai fájdal-
mat okozott az olasz kommunistáknak.

Az olasz kommunisták különösképpen azért nehe-
ményezték a katonai beavatkozást, mivel – értékelésük
szerint – a csehszlovák kommunistákat a fegyverek bru-
talitásával térítették el újtuktól, amely egyes elemeiben
az OKP demokratikus stratégiájával konvergens volt.¹
Amennyiben az OKP azonosul a VSZ-nek a politológiá-
ban „korlátozott szuverenitásnak” nevezett elméletével
és az elméletből kifacsart gyakorlattal – miként a Kreml
ezt elvárta tőle –, politikai öngyilkosságot követ el. A
legkevesebb, amit tehet, hogy nyíltan habozás nélkül
nyilatkozik egyet nem értéséről, és elítéli a VSZ katonai
lépését.

Az OKP állásfoglalásait a csehszlovák ügyben Luigi
Longo erős kezű irányításával alakították ki. Longo
nagytekintélyű partizánvezér, ifjú kora óta a kommu-
nista mozgalom harcosa, nagy tapasztalatokat szerzett
a Kominternben és a spanyolországi polgárháborúban.
Togliatti helyetteseként kapta meg a főtitkári poszthoz

¹ A „prágai tavasz” vezérei a gazdasági és politikai problémák
elemzése alapján, a kommunista párt vezető szerepének megtar-
tásával a demokrácia, az emberi szabadságjogok pluralisztikus
elveinek bevezetése irányában az OKP tetszésére koncipiálta a
csehszlovák szocializmus reformját. Az viszont felháborította,
hogy a katonai beavatkozás ezúttal egy olyan országban történt,
ahol a párt hagyományai erősebbek, mint amennyire kifejlődtek
Magyarországon 1956-ra, ha egyáltalán kifejlődtek. Az ellenfor-
radalmi veszélyt a csehszlovák körülmények között az olaszok
mondvacsinálnak vélték; az augusztus 20-i akció szerintük
egyedül a szovjet ideológiai monopólium, a „vezető párt” és „ve-
zető állam” lejárt eszméinek szolgálatában fogant.

szükséges elismeréseket, 1964-ben vita nélkül választották főtitkárrá. Ezzel együtt – főleg a párt berkein kívül – elődjéhez képest szürke személyiségnek vélték, ám 1968-ban bebizonyította, hogy méltóan és maradéktalanul képes folytatni Togliatti örökségét. Tapasztalataira támaszkodva sikerült legyűrnie az akadályokat és a nehézségeket, egyes döntései elárulták invenciózus vénáját. A párt és a vezetés egységesen állt mögötte, jóllehet a belpolitikai kérdésekben, a párt belső ügyeiben konfliktusokra, vitákra is sor került. A csehszlovák kérdésben azonban a párt egysége gyakorlatilag monolitikusnak értékelhető. Az OKP önállóan formálta meg álláspontját, ugyanakkor nem hagyhatta figyelmen kívül, hogy az olasz közéletnek csaknem az egésze elítélte a VSZ akcióját. Egyedül a PSIUP-ban (!) merültek fel ettől eltérő vélemények, hangoztatóik azonban magukra maradtak.

Longo augusztusban a Krímben üdült. 21-én – tudomást szerezve az eseményekről – Moszkvába, majd Rómába repült. Itt előbb a távollétében – de tudtával és egyetértésével – a párt vezetősége még augusztus 21-én közleményt adott ki, elutasítva a VSZ lépését. Ezt megismételte a Központi Bizottság augusztus 27-i ülése, amelyen a beszámolót már Longo tartotta. Belpolitikai szempontból nem elhanyagolható, hogy kitért arra: Itáliában az OKP elsőként nyilatkozott az ügyben, ezzel demonstrálta felelősségtudatát, szervezeti és politikai felkészültségét a gyors reagálásra. A probléma érdemi részéről első, igen fontos megállapítása, hogy minden egyes állam, „minden egyes kommunista párt szuverenitása és autonómiája olyan elv, amelyről nem lehet lemondani”.²

Elutasította a szovjet vezetés és a VSZ indokait, miszerint Csehszlovákiában veszélybe került a szocializmus.

² Luigi LONGO: *Sui fatti di Cecoslovacchia*. Editori Riuniti, Roma, 1968. 23. (Előadói beszéd a KB 1968. augusztus 27-i ülésén.)

Longo kijelentette: még ha így lenne is, ez akkor sem adhatna ürügyet egy másik ország, egy másik kommunista párt belügyeibe való beavatkozásra, különösen nem a katonai beavatkozásra. Hozzátette, hogy az OKP épp az SZKP XX. kongresszusának állásfoglalásai szerint fejlesztette ki minden olyan pozícióját, amelyeket most Csehszlovákia kapcsán relevánsan hangsúlyoz, és amelyek alapján értelmezi internacionalista, anti-imperialista és a szocializmus megvalósulása felé vivő politikáját. Ha a szocialista országok nem tartják be a szuverenitás elvét, akkor az OKP lehetetlen helyzetbe kerül. Megdőlhetnek a párt érvei, amelyekkel belpolitikai partnereit és ellenfeleit ostromozza a NATO, az Egyesült Államok szuverenitásukat sértő és korlátozó magatartása miatt. A nemzetközi életben nagy visszhangot keltő kérdés különböző aspektusaira utalva Longo sok irányban polemizálva fejtette ki az OKP nemzetközi politikájának fő vonásait. Idézem: „Miféle autonómiáról és függetlenségről merészelnek szólni a kereszténydemokrata és szociáldemokrata vezetők – tette fel kérdését –, akik hazánkban az USA masszív katonai jelenlétéből és az atlantizmusból kovácsolták politikájukat és tartják fenn pozícióikat; az atlantista kötelékekre hivatkozva készek voltak szemérmetlenül eltakarni felelősségüket, amikor hazánk demokratikus rendje fölé fenyegetések és veszélyek tornyosultak. Milyen autonómiáról és függetlenségről merészelnek szólni azok, akik minden körülmények között elfogadták az amerikai imperialisták Ázsia, Afrika, Latin-Amerika népeinek felszabadító mozgalmait ellen irányuló elnyomó és a támadó politikáját; akik még annyi bátorságot sem vettek maguknak, hogy világosan elkülönüljenek az amerikaiak felelőségétől, amikor az agresszív stratégia Vietnamban egy nép lemészárlásává, kegyetlen népirtássá fajult. Ők folyvást kifejezték „megértésüket” az amerikai szövetséges

íránt, és képtelenek voltak a bombázások beszüntetését kérni, hogy megnyíljon az út a tárgyalások felé. Miféle autonómiáról és miféle »civilizációs választásról« merészelnek beszélni a demokráciát követelő bajnokok, akik elfelejtették a görög ezredek és más európai fasizmusok huzamos jelenlétét a NATO-ban, akik tagadták az NDK, Vietnam, Kína és Korea létezését?”³

Amennyiben ez az elvi vonal érvényes az amerikai imperializmus kritikájában, a szuverenitás megsértését elítélő elvi értéke fennáll – bizony! – a Szovjetunió vonatkozásában is. Jóllehet Longo 1968-ban szovjet viszonylatban nem ugyanazokat a terminusokat használja, nem annyira szókimondó, mint az amerikaiakkal szemben. Vitája az SZKP-vel elvi és „elvtársi”. Gondolatszerűségének internacionalista interpretációjába ugyanakkor – aki akarta – beleérthette a szovjet külpolitikai gyakorlat nem kevésbé kemény elítélését. Az olasz kommunisták néhány év múlva egyébként a legteljesebb nyíltsággal szembeszálltak a szovjet külpolitika egyes lépéseivel (Afganisztán, Lengyelország). Az OKP egyelőre a kommunista pártok 1968-as budapesti konzultatív tanácskozásán, majd 1969-ben moszkvai konferenciájukon vitatta az SZKP hegemonisztikus dogmáit. A nemzetközi helyzettel, a pártok egymás közti kapcsolataival kapcsolatos, szovjet igények szerint készült elemzéseket – a közös dokumentumot – az OKP három másik párt társaságában alá sem írta.⁴ Nem vállalta a konferencia elemzéseinek tartalmát, a proletár internacionalizmus frázisába foglalt elvi szubsztanciákat, a szovjet modell egyetemességét – azt, hogy 1917 és a belőle származta-

³ Uo. 27–28.

⁴ Az ausztráliai KP, San Marino-i KP és a Reunioni KP az OKP-val egyetemben „teljes egyetértésüket a dokumentumnak csupán azzal a részével fejezték ki, amely az imperializmus elleni harc közös programját feje ki”. (*Magyar Külpolitikai Évkönyv*. Kossuth Könyvkiadó, 1970. 158.)

tott gyakorlat mindenütt, minden körülmények között az egyedüli minta. A négy párt csak a gyakorlati akcióegység szükségességét ismerte el, amivel alávetették magukat (tehát az OKP is) a pártok Moszkvához igazodó szervezeti fegyelmének. Ideológiai vonalában azonban az OKP már önálló.

Ha az eurokommunizmus eredetét vizsgáljuk, az 1968/69-ben képviselt álláspontokat állomásjelző és iránymutató tábláknak értékelhetjük, mivel ennyire nyíltan, látványosan az OKP még tartott távolságot az SZKP-tól. Viták, nézeteltérések a Komintern megalakulása óta többször is előfordultak. Emlékezetes ebből a szempontból a Gramsci 1926-os levelével kapcsolatos polémiaök özöne akkor nyomban, illetve később. A Komintern 1929-es határozatait elutasító olasz kádereket kizárták a pártból, és ez nyomokat hagyott, sebeket ejtett a párt akkoriban még a SZKP-val nem igazán dacoló, törékeny testén. Az 1939-es szovjet–német megneemtámadási egyezmény szintúgy viták keresztüüzébe állította a párt egyes vezetőit és tagjait, például a Gramscihoz és Togliattihoz torinói keletű barátsággal kötődő Terracini. Terracini 1947-ban sem helyeselte, hogy a Szovjetunió ellenzi a Marshall-tervet és kapacitálja az OKP-t álláspontjának elfogadására. Akkori véleménye szerint mind a Szovjetuniót, mind a kisebb európai országokat – köztük Itáliát – a szovjet elzárkózásból következően gazdasági hátrányok fogják érni. (Igaza volt?) Ugyancsak 1947-ben fenntartásait fogalmazta meg azzal kapcsolatban, ahogyan a Tájékoztató Irodát létrehozták és ahogyan ott az OKP-t bírálták. Terracini nem értett egyet az Európát táborokra osztó külpolitikai logikával, és helytelenítette az OKP kritikátlan betagolódását a szovjet állami külpolitikába.⁵

⁵ Lásd ezzel kapcsolatban a Silvio PONS: Terracini, l'URSS e il Cominform: il passaggio del 1947. In: *La coerenza della ragione*.

Példálózhatunk Altiero Spinellivel, az Európai Uniót megálmodó gondolkodóval is. A fasizmus alatt Ventotene szigetén kijelölt kényszerlakhelyén a liberálszocialista Ernesto Rossival és Eugenio Colornival együtt fogalmazta meg az integrációt előrelátó „kiáltványát”, és arról is elmélkedett, hogy Nyugat-Európában szocialista típusú forradalom csak a sztálini diktatúra lerombolásával valósulhat meg.⁶ Nézetéért kizárták a pártból.

Olasz kommunisták között nem számítottak ritkaságnak az efféle „elhajlások”, esetleg trockista változatban vagy más, a hivatalos kominternista politikától eltérő parafrázisokban. Továbbá ismert volt az SZKP és a nyugati mozgalmak aktivistái között keletkezett viszályok, nézeteltérések és konfliktusok legyezőszerű kinyílása az amerikai Earl Browdertől Arthur Koestlerig.⁷ A viták időről időre előbukkantak, lángot vetettek, ám az egyes esetek hosszú ideig mint magukban álló egységek, szigetcsoportot sem alkotva emelkedtek ki a tengerből. Togliatti a legtöbbször elfojtotta a vitákat, csínján bánt a „vasköteléknek” is nevezett szovjet kapcsolat bírálataival. Úgy vélte, a különleges szovjet vezető szerep és a bírálata közti egyensúlyt – mint a Szovjetunió legtapasztaltabb ismerője – ő tudja ideálisan megteremteni. A bonyolult egyensúlyozásban előfordult, hogy sikerült érvényre juttatni olasz szempontokat. Bizonyos értelemben Terracini személye is példa erre: Togliatti, aki jól ismerte torinói barátját, annak kvalitásait, hazatérése után nyomban behívta őt a szűk pártvezetésbe.

Carocci editore, Roma, 1998. 162–165. – Terracini 1947-ben az OKP vezetőségében önkritikára készítették.

⁶ Paolo SPRIANO: *Storia del Partito comunista italiano*. III. k. 1970. Id. kiadás. 167. (A „Ventotene Manifesto” iratról lásd GAZDAG Ferenc: *Európai integrációs intézmények*. Budapest, 1992. 18.)

⁷ Lásd Paolo SPRIANO: *I comunisti europei e Stalin*. Giulio Einaudi editore, Torino, 1983.

Togliatti a halála előtt készített jaltai feljegyzésében azután már differenciáló útmutatást adott az OKP-nak a vezető párt eszméjén túllépő koncepciók kidolgozásához. Örökösei a feljegyzéshez folyamodva elvégezték ezt a munkát, és 1968-ban, majd 1968 után nem fukarkodtak az SZKP nemzetközi politikájának szükség szerinti bírálatával. A bírálatokból lassan diszciplináris rendbe szedett tételek gyűjteményét állították össze, alkalomadtán elő is adva a „tudományukat”. Az 1969-es moszkvai nemzetközi konferencia tribünjéről szólva már-már kihívásnak hatott az olasz kommunista nézetrendszer, amelynek hullámain az OKP egyre magabiztosabban lovagolt. Különböző kaliberű nyugati propagandisták az OKP–SZKP vitákat az olasz kommunisták és a szovjet vezetés összeugrasztására akarták használni. A próbálkozás sikertelen, a nemzetközi politikában objektíve mégis érvényesült a fegyvernek ez az éle. Az OKP óhatatlanul szembekerült a szovjet vezetés megcsontosodó ideológiai pozícióival.

A Togliatti halála utáni években a párt nemzetközi kapcsolatai bővültek, egyúttal mélyültek a nemzetközi élettal kapcsolatos vitái. Az olasz belpolitikai helyzet is mély átalakuláson ment keresztül, a belpolitikai viták szorosan összefonódtak a nemzetközi helyzettel. Az 1968-as diákmegmozdulások, az 1969-es sztrájkharcok felszínre hozták az ellentmondásokat és a fejlődés rendellenességeit. A párt már az évtized elején tudományos igényvel elemezte a politikai fejleményeket és a gazdasági-szociális fejlődést, tárgyyszerű következtetéseket vont le, és ez a párt gyakorlatává vált.

1970. február 28. és március elseje között tartották ötödik munkáskonferenciájukat⁸ az olasz kommunista üzemi munkások. Giorgio Amendola – aki Pietro Secchia elmozdítása után a párt szervezési ügyeiért felelt – több

⁸ 1957-ben rendezték a első munkáskonferenciát.

publikációjával, illetve előadóként rendszeren részt vett az ilyen a konferenciákon, kimerítő alapossággal tanulmányozta a munkásosztály szociológiai jellemzőit, összetételének alakulását, a gazdasági-szociális változásokat. Írásaiból is kitűnik – a statisztikai és szociológiai felmérések adataival egybehangzóan –, hogy az 1960-as évek végére kialakult a modern olasz osztálystruktúra; fő vonása a munkások és a parasztok arányának döntő eltolódása a munkások, valamint a szolgáltató, terciér ágazat növekedése felé. A terciér szektor az 1980-as évtizedben vezető ágazat lett.⁹ 1971-re az ISTAT adatai 19,3% százalékos jeleztek mint mezőgazdasági foglalkoztatottat, 43,6 százalékos mutatott az ipari és 37,1-et a harmadik szektor alkalmazottainak az aránya. Nagyjából ezeknek az arányoknak megfelelően felbontva a mutatókat, Amendola néhány évvel ezt megelőzően (1966-ban) már kerekítve 19 millió aktív lakost vett alapul, és így 10 millió bérből és fizetésből élő alkalmazott dolgozóról beszélt. Ebből hatmilliót sorolt az ipari, másfél milliót mezőgazdasági, két és fél milliót a szolgáltató, harmadik szektor foglalkoztatottjai közé.¹⁰ Az 1970-es ötödik konferencián Amendola megállapította, hogy 1959 és 1969 között az ipari termelés 100 százalékos és a nemzeti jövedelem 70 százalékos növekedése gyakorlatilag változatlan tömegű munkaerővel ment végbe: az 1958-

⁹ A szociológiai kutatásokkal foglalkozó CENSIS Alapítvány mérései szerint 1981-re a terciér ágazat kötötte le a foglalkoztatottak 50,9%-át, szemben a 36,5%-os ipari és 12,6%-os mezőgazdasági foglalkoztatottsági mutatóval. (Lásd XVI *Rapporto*/1982. Franco Angeli Editore, Roma, 1982. 239–240.)

¹⁰ Giorgio AMENDOLA: Az olasz munkásosztály és a forradalom. Kosuth Könyvkiadó, 1969. 12. (Eredetileg a *Critica marxista* 1960/5–6. számában közölt írás, amelyet a szerző kiegészített az 1967-es negyedik munkáskonferencián használt adatokkal.) A legelfogadottabb olasz szociológus, Paolo Sylos Labini modern kutatásai szerint az 1971-es adatok a következők: városi középosztályok (38,5), munkások (47,1), tulajdonos parasztok (11,9). (Vö. Paolo SYLOS LABINI: *Le classi sociali negli anni '80*. Laterza, Roma–Bari, 1986.)

as ipari munkáslétszám (5 676 000) 1968-ban 5 988 000-ra nőtt. 1968-ban 1 366 000 a mezőgazdasági és 2 340 000 a harmadik szektor foglalkoztatottjainak száma, azaz összesen változatlanul mintegy tízmillióan állították elő a gazdasági növekedés értékét, ami Amendola állítása szerint a kizsákmányolás hallatlan mértékeiről tanúskodik.¹¹ A bérek rendkívül alacsonyak, nem tartottak lépést a gazdasági expanzió profitrátájának növekedési ütemével. Amendola és az OKP ezt az ellentmondást a kor meghatározó problémájának fogta fel, rendszeresen szóvá tette. Ha meg akarjuk érteni az OKP politikájának sikerét, nem hagyhatjuk figyelmen kívül ezt a tudományosan megalapozott, egyben jellegzetes kommunista felismerést és érvelést. Kommunista vezetők és funkcionáriusok, aktivisták és agitátorok rendszeresen szóltak a dolgozó emberekhez – s nem egyedül a hagyományos ipari munkásokhoz. Megtalálták a dolgozók új típusait, a „fehérgalléros” műszakiak és középvezetők kategóriáját, az értelmiségieket és a középosztályokba sorolt dolgozókat. A kommunisták megszólították őket és a szakszervezeti érdekképviselő révén fölvállalták védelmüket: nem formálisan, érdemben és kategóriák szerinti differenciálásban. A párt aktivitása a szakszervezetben túl kiterjedt a szakmai szervezetekben folyó képzési és kulturális tevékenységekre, a civil együttlét egyéb formáira – a társadalom hajszálgöyökézetébe hatolva a kommunista párt mindenütt jelen volt, ahol gyakorlati kérdéseket lehetett megvitatni, ahol a párt álláspontját ismertetni lehetett, vagy ahol csak magatartásának stílusáról közlésekkel szolgálhatott. Szövetségszervezési aprólékosságnak is fölfogható a módszer, amellyel a társadalom minden rétegébe, legeldugottabb szögletébe is eljutott egy-egy aktivista vagy funkcionárius (ter-

¹¹ Giorgio AMENDOLA: *Gli anni della repubblica*. Editori Riuniti, Roma, 1976. 217. (Eredeti közlés: *Critica marxista*, 1970/4.)

mészretesen nem feltétlenül a központi apparátusból; az országot egészében, a munkahelyek nagy részét behálózta a párt szervezeti struktúrája). Szövetségpolitika és mindennapos fizikai emberközeli jelenlét jellemezte a párt munkastílusát – követve a naponta megvívott forradalom, a hatalom meghódítása előtti pozíciószerezés Gramsci-féle útmutatását.

A napi cselekvés mellett sűrűn adódtak választási és más politikai kampányok. Rendszeresen ismétlődő folyamatos tevékenységet igényelt a párt lapjának terjesztése – önkéntesek ajánlgatták vasárnaponként az utcán, az autósztádák ki- és behajtó pontjainál. Százak és százak vettek részt a pártújság nyári fesztiváljain – minden nagyobb alapszervezet rendezésében a legtöbb településen, végül mindig szeptember derekának hétvégéjén egy nagy országos tömeggyűléssel egybekötött rendezvényen. Az emberek kivették a szabadságukat, és szórták a röpcédulákat, szervezték a párt jelöltjeinek gyűléseire a szavazó közönséget. Beszélhetnénk a választások közötti akciókról, a tüntetésekről, a sztrájkokról és más eseményekről, amikor a párt szívveréséről emberek lehetett meggyőzni.

Az OKP demokratikus irányvonalából egyenesen következett a terrorizmus elleni kérlelhetetlen harc, a legszigorúbb elhatárolódás a terrorizmus minden formájától és mindennemű cselekményétől.

Feltűnt az olykor vörösnek álcázott olasz neofasiszta terrorizmus (ez nemzetközi síkon szintelenül is virágzott). Nem véletlen, hogy az 1960-as évek elejétől-közepétől tartó előkészületek után az olasz terroristák 1969 tavaszán, a kommunisták politikai előretörése és a munkásmozgalom újabb fellendülése közepette robbantották fel első bombáikat. Majd 1969. december 12-én a milánói mezőgazdasági bankban végrehajtott robbantásos merénylet minőségi ugrásra vallott: 14 halott és több

mint száz sebesült vérét ontották. Az erőszakkal, a fegyveres, a pokolgépes merényletekkel a társadalom megfélemlítését akarták elérni, rettegésben akarták tartani az országot, hogy kényükre-kedvükre manipulálhassák a közvéleményt. Részben a fekete neofasiszta terrorcsoportok ellen védekezve, részben saját politikai céljait hajszolva megjelent a vörösbe öltözött banditizmus is. 1970 körül adtak életjelt magukról a Vörös Brigádok. Gomba mód szaporodtak a „proletár”, „kommunista” címkéket viselő csapatocskák, a katonai szakkifejezéseket használó „brigádosok”. Szerveződésük fő színtere a nagyvárosok áttekinthetetlen dzsungelé, illetőleg nagyobb ipari létesítmények sűrűje, ahol konspirációval olvadtak be a munkahelyi közösségekbe, a lakóhelyek szürkéségébe. A jelenség összetettségére jellemző a hazai titkosszolgálat devianciája: egyes „önjáró” ügynökei, valamint a külföldi társszervek (amerikai, francia, német, izraeli, szovjet stb.) emberei kapcsolatot építettek ki a különböző olasz terrorcsoportokkal – a „kettős állam” módszereinek alkalmazásával.

Giovanni Pellegrino szenátor, aki 1994-től éveken át vezette a terrorizmust vizsgáló parlamenti bizottságot, egy interjúkönyvben a bizottság munkájáról szólva a titkosszolgálatok devianciájának kezdetét az 1964-es De Lorenzo-féle puccskísérlet utáni időszakra, 1965-re tette. Interjújában elmondta: 1965. május 3–5. között a római Parco dei Principi Szállodában a Pollio Istituto, a fegyveres erők vezérkarának intézete konferenciát rendezett ismert neofasiszták, jobboldali politikusok, újságírók és a gazdasági élet szereplői részvételével. A konferencián Pino Rauti az olaszországi kommunista behatolás taktikájáról, Giorgio Pisanò az 1943–1945-ös olaszországi polgárháborúról tartott előadást. (Mindketten notórius neofasiszták.) A résztvevők között volt a középbal kormányzat által államosított Edison villamos-energeti-

kai nagyvállalat vezérigazgatójának (Giorgio Valerio) jobbkeze, Vittorio De Biase – jelenléte egyértelmű bizonyítéka a rendezvény középbalellenes és baloldalelles politikai irányának. (Pellegrino vizsgálóbizottságában meghallgatták az ügyben Giulio Andreottit, aki meglepetten értesült a konferenciáról és résztvevőiről, s az egész históriát „nyugtalanítónak” ítélte.) A megjelentek között volt – de nem a „futottak még kategóriában” – Ivan Matteo Lombardo (1948-ig szocialista, majd szociáldemokrata politikus); Alceste Nulli-Augusti ejtőernyős tábornok; Adriano Magi Braschi tüzérezredes; a vezérkarhoz kötődő OAS-szimpatizáns újságírók, magas rangú jogászok, Pio Filipponi Ronconi, a szanszkrit – a védelmi minisztérium rejtjelzői által használt nyelv – professzora stb.¹² Pellegrino mondta, hogy a konferencián a kommunista veszélyt az enyhülés fóbiájában tárgyalták, mint amely a Nyugat erődítményének lerombolására hivatott trójai faló szerepét tölti be nem a hagyományos háború hadviselésével: a kommunizmus a társadalom létfontosságú szerveibe (televízió, kultúra, egyetemek) ereszkedve vívja harcát. Ellene hasonló, a pszichológiai hadviselésre jellemző módszerekkel kell fellépni.

A titkosszolgálatok deviáns ügynökei a terrorista csoportokba beépülve folytatták pszichológiai hadjáratukat. Céljuk a politikai kurzus megváltoztatása – természetesen szigorúan konspirálva valódi indítékukat, manipulálva szédült terrorista alanyaikat és tettestársaikat. Kapcsolataik és összeköttetések napjainkban már részben ismertek, részben operatív vetületeikben – a dolog természetéből adódóan – továbbra is homály fedi őket, ezért várat magára a terrorizmus összefüggéseinek abszolút áttetsző feltárása.

¹² *Segreto di Stato*. Giulio Einaudi editore, Torino, 2000. 43–44. (Giovanni Fasanella és Claudio Sestieri interjúkönyve Giovanni Pellegrinóval.)

Kétségtelenek a terrorizmus jelenségének baloldali anyajegyei. (Sok terrorista arcvonására ráleltek – ahogy a zsurnalisztika fogalmazott – a baloldali „családi fényképalbumban”). A partizán-mitológiának hódoló zárványcsoportokból bújtak elő a bandák parancsnokai és harci egységei. Innen verbuválták a közlegényeiket. Baloldali minták alapján a terrorista, mint népmesei Robin Hood-figura, elnyerte a társadalom szegényeinek szimpátiáját és szolidaritását, mert – úgymond – a terrorista az elesettek, a számkivetettek, a marginalizáltak nevében áll bosszút az igazságtalanságokért, a kizsákmányoltak verejtékén meggazdagodott hatalmasokon. A terroristák először a gyárosokat, az őket kiszolgáló műszaki vezetőket vették célba; sorrendben utánuk következtek a politikusok; majd a politikával közvetlen kapcsolatban álló, a terroristát bebörtönző vizsgálóbírók, ügyészek, jogászok, végül az újságírók. A politikusok közül tendenciózusan a jobboldaliakat választották célpontul, igazolva a vörös címkével kapcsolatos zsigeri és manipulálható félelmet. A szélsőjobboldali fekete terrorizmus aktivitása folyamatos és kegyetlen, nem riadt vissza a legvéresebb tettektől sem, de a vörös terrorcselekmények mindig sokkolóbb tálalást érdemeltek a médiától – a jól komponált pszichológiai hadviselés kézikönyveinek előírásai szerint.

A szélsőjobboldali terrorizmussal rokon esemény 1970 decemberében a Junio Valerio Borghese herceg által szervezett újabb puccskísérlet.¹³ Borghese 1968-ban alapította meg parlamenten kívüli jobboldali szélsőségeiből, neofasisztákból (ő maga is Mussolini utóvédharcainál szerzett babérokat) a Nemzeti Front nevű szervezetet, s tagjaiból toborozta fegyveres puccsista különítményeit. A fasiszta múltú Licio Gelli szintén 1970 körül fejleszt

¹³ BETLEN JÁNOS: *Fekete felhő Olaszország felett*. Kossuth Könyvkiadó, 1972.

tette fel titkos kalandor szervezetté a később leleplezett P2-es szabadkőműves páholyt. A páholy résztvevőinek társadalmi összetétele és helyzete (több exponens a fegyveres erőktől, vezető újságírók és ismert személyiségek kompromittálódtak az ügyben) botránnyá dagasztotta a puccsra készülő társaság viselt dolgait. (1962 és 1970 között a Rómában akkreditált magyar nagykövet, Száll József nevét is felfedezték a P2 listáján.)¹⁴

A politikai erőviszonyok ezekben az években alig változtak: a „patthelyzet” a jellemző kifejezés. Az első ízben előrehozott választások 1972-ben éppen csak módosították az erőviszonyokat. Az OKP tovább erősödött, míg a DC valamelyest gyengült az OSZP-vel egyetemben. A politikai krízis tartóssá vált, majd kiegészült az ún. Kippur-háború¹⁵ nyomán az 1973/74-es első olajválsággal, illetve ennek következtében előálló recesszióval.

1974-ben súlyos – 20 százalék közeli – infláció tört rá Italiára, ami visszafogta a belső keresletet és az ipari termelés volumenét. 1950 és 1973 között éves átlagban 4,9 százalékos az ipari termelés növekedése, a rákövetkező évtized éves átlaga 2,2 százalék. Félelmetes arányú az olasz pénzügyi krízis, a költségvetési deficit 1977-ig 17 milliárd dollárra rúgott.¹⁶ A krízissel párhuzamosan mélyültek a szociális gondok; 1974-ben 2,5 millióra duzzadt a munka nélküli tartaléksereg (ebből 735 ezer fiatal). Leghatékonyabb ellenszere majd a fekete munka, az „alámerülő gazdaság” lesz, amely azonban csak keveset enyhít a szociális feszültségeken. A társadalom drámai zűrzavarokat, sok egyéni tragédiát, súlyos szakszerve-

¹⁴ *Gli Uomini dei poteri occulti a Roma*. Datanews Editrice, Roma, 1985.

¹⁵ A zsidó vallási kalendárium októberre időzíti a megtisztulás ünnepét (Yom Kippur). Egyiptom 1973. októberben indította (1967-es vereségének revánsára) a Kippur-háborút, amelynek járulékos kísérőjelensége volt a Nyugat-Európába irányított olajszállítások leállítás.

¹⁶ *Rinascita*, 1976/32. (Eugenio PEGGIO: *Rapporto e tesi sulla situazione economica italiana*).

zeti-politikai harcokat élt át. A terrorizmus veszélye és a puccs-megoldás fenyegetése állandóan a társadalom felett lebegett.

Ezek az egymást gerjesztő jelenségek szülték meg az újabb politikai összefogás gondolatát. Rendezni kellett a viszonyt az OKP-val, más szóval: a halmozódó gondok megoldásához szükség volt a párt támogatására. A politikai közbeszéd „kommunista kérdést” emlegetett. Enrico Berlinguer, akit 1972-ben választottak az OKP főtitkárává, gyakran használta érvei kifejtésében ezt a részben zsurnalisztikai, részben politológiai terminust.

Enrico Berlinguer 1922-ben született Sardegnán, Sassari-ban, tehetős arisztokrata családban. Közvetlen rokon-ságban állt a másik helyi nagycsaláddal, a Cossigákkal. Francesco Cossiga, a DC politikusa, 1985-ben megválasztott köztársasági elnök Berlinguer unokafivére volt. Berlingueréknél jelentősek a demokratikus köztársasági és liberális hagyományok, a szárd autonomizmus független szellemisége, a szociális kérdések iránti fogékonyság. A háború végi ínség vezette a család ifjú sarját a kommunista mozgalom Sassari-ban működő szervezetébe; egyik szervezője lett az 1944. januári éhséglázadásnak, amiért eljárás indult ellene. Börtönbüntetésre ítélték. Több hónap után az időközbeni Badoglio-kormány igazságügyi biztosává kinevezett apa, az akciópárti Mario Berlinguer szabadította ki. Az apa az 1920-as években liberális parlamenti képviselő volt. Egy nápolyi utazása alkalmával ő mutatta be líceumi iskolatársának, Togliattinak a fiát, aki már egyetemi tanulmányait politikai ambíciói miatt megszakítva kommunista aktivista lett. Togliatti örömmel látta a liberális értelmiség leszármazottait a pártban, s kádereknek kijáró megbízatásokat adott nekik. A fiatal Berlinguert Milánóba küldte munkára az Olasz Kommunista Ifjúsági Szövetség (FGCI – a KISZ megfelelője) ottani szervezetéhez. Ami-

kor kiderült, hogy alkalmas a vezetésre, visszakerült Rómába, a FGCI első emberének, a párt felső vezetéséhez közvetlenül kapcsolódó funkcióba. Ebből az időből származik a humoráról, találó megjegyzéseiről híres Giancarlo Pajetta mondása, hogy Berlinguer gyermekkorában rögtön a pártvezetésbe iratkozott... Rátermettsége, körültekintő és alapos szervezőkészsége emelte a párhierarchia magasabb lépcsőire. Főtitkárrá választása Longo jó megérzését dicséri, aki az 1972 tájt esélyesebbnek látszó Amendola vagy Ingrao, az ugyancsak jelölt Napolitano helyett Berlinguert javasolta utódának. Úgy látta, Berlinguer a legalkalmasabb arra, hogy a párt különböző – formálódó, bizonyos fokig elkülönülő – áramlatait integrálja. Valóban: a párt belső vitáiban Amendolát a jobb-, Ingrao-t a baloldal vezérének tartották, mindkettejük körül egyfajta csoportosulás jött létre. Berlinguer mellett kiegyensúlyozottsága, mediációs képessége szólt, személye Longo jelölésének tökéletesen megfelelt, beváltotta a hozzá fűzött reményeket. A jó megjelenésű, szimpatikus, nagy személyes vonzerejű fiatalember rövid időn belül széles körű, a párt kereteit túlszárnyaló népszerűséget szerzett, ami párosult jellemének belső értékeivel, következetes és szigorú erkölcsi tartással, politikájának hitelességével. Nyilatkozatai mindig egybeestek szándékaival, és ez a „machiavellista” olasz politikai kultúrában különös értéknek számított; Itáliában jellemzőbb az a politikusi alkat, amelynek tényleges gondolatai elrejtőznek a kinyilatkoztatott szavak mögött; az illető többnyire egészen mást mond, mint amit gondol. Berlinguer politikusi karizmáját jellemének egyenessége magyarázza; emellett a politikai gyakorlatot megújító gesztusai, retorikától mentes érvelő beszédei, olykor a hallgatásba burkolózó csendessége meghódította a pártot, a médiát, a szavazókat.

A történelmi kompromisszumra tett javaslata a nemzetkö-

zi helyzet és a munkásmozgalom fejlődésének originális elemzésével szorosan összefüggő elképzelés. Kerülve a hangzatos kifejezéseket, legszívesebben „irányvonalnak” nevezte a történelmi kompromisszumot – a cselekvés módszerének értelmezve, amely keresi és kutatja a különböző politikai erők kölcsönös megértését, egyezségét.¹⁷

A javaslat közvetlen kiváltó oka az Allende-kormányt buktató chilei katonai puccs 1973-ban. A csupasz elképzelés merő pragmatizmus: a kialakult gazdasági és politikai válsághelyzet feltételei között Itália, amennyiben el akarja kerülni a chilei puccshoz fogható drámai fordulatot, amennyiben 50 százalékos támogatottságú kormányzásnál stabilabb intézményi struktúrát óhajt, meg kell valósítania a széles népi tömegek támogatását élvező pártok összefogását. Berlinguer elemzése szerint az 1947 utáni centrista, majd a középbal kormányzati koalíció gyengeségét az okozta, hogy az OKP-t és a mögötte álló tömegeket kizárták az ország vezetéséből, velük szemben diszkriminációt alkalmaztak. Csakis úgy lehet változtatni a helyzeten, ha a DC belátja, hogy az OKP nélkül, a kommunisták valamilyen formájú egyetértése nélkül a kereszténydemokraták nem tudják immár irányítani az országot. Miként az OKP belátta a maga részéről – s a történelmi kompromisszummal ezt kívánja kinyilvánítani –, hogy a kereszténydemokraták nélkül sem irányítható az ország. A nagy népi erők összefogása – így szólt Berlinguer érvelése – a szocialista párt tömegeitől természetesen nem tekinthet el, az OSZP nélkülözhetetlen tényező a korábbi koalíciókhoz viszonyított demokratikus alternatívában. Az OKP vezetője tudatosan használta a „baloldali alternatíva” kifejezés helyett a „demokratikus alternatívát”, mivel a „baloldali” jelző taszítóan hatott volna a kereszténydemokrata szavazók-

¹⁷ Enrico BERLINGUER: *La proposta comunista*. Giulio Einaudi editore, Torino, 1975. 12. 101.

ra, a DC politikusaira; egyébként is a „demokratikus alternatíva” formulája pontosabban tükrözte a három pártban szervezett hívő és nem hívő munkástömegek, a dolgozó rétegek politikai összefogását.

A három nagy párt és a hozzájuk csatlakozó demokratikus pártok – miként a politikai nyelvezetbe átültették: *az antifasiszta alkotmányos ív pártjai*, a három tömegpárton kívül a szociáldemokrata, a köztársasági és a liberális pártok, összesen hat párt – önálló arculatuk megőrzésével valósítsák meg az adott társadalmi-politikai formációból való átmentet egy másik alakulatba, amely hosszú távon megoldja az ország problémáit, reformokat, megújulást és strukturális változásokat produkál. Berlinguer nem csinált titkot abból, hogy ebben a tranzitív szakaszban a „szocializmus elemeire” is gondolt:¹⁸ ezek fokozatosan jelennek meg a társadalomban, s a többpártrendszerű plurális struktúra idővel átalakul, elvezet a megvalósítható szocializmus olasz útjához. Ez az átmeneti társadalmi alakulat a termelők (munkások) és termeltetők (tulajdonosok, vállalkozók, tőkések) antogonizmusának kiküszöbölésével, a vegyes gazdaság termelési viszonyainak működtetésével mobilizálja és érdekeltté teszi a magántőkét a válságból való kijutásra. A tőke külföldre menekítése helyett a nemzeti érdek prioritását követő gazdaságpolitikát ösztönöz, egyben korlátozza a féktelen gazdasági liberalizmus (liberizmus) szabadosságát és túlzásait, megszünteti a legfájóbb igazságtalanságokat, előmozdítja a Mezzogiorno fejlődését. Külpolitikájában jó kapcsolatokat ápol a mediterrán térség országaival, az arab világgal, keresi a közel-keleti konfliktus tárgyalásos rendezésének lehetőségét. Ugyanebben az irányban tevékenykedik a Kelet–Nyugat kapcsolatokban, s a kato-

¹⁸ Vö. Előadói beszéd az OKP XIV. kongresszusán (1975. március 18–22.). In: Enrico BERLINGUER: *Válogatott beszédek és írások*. Kosuth Könyvkiadó, 1976. 385.

nai tömbökre osztott világ megváltoztatására törekszik; célja, hogy a két katonai tömb fokozatosan, egy időben megszűnjön, s a nemzetközi biztonságot új alapokra helyezhessék.

Berlinguer politikájának elemei nem egyszerre álltak össze szerves egésszé. Egyenként, mint mozaikkockákat gyűjtötte őket, ahogy az alakuló szituáció körülményei felszínre dobták a különböző problémákat, és ahogyan azokra választ kellett találni. Szemmel láthatóak ezek között a gazdaságpolitikai vagy a társadalompolitikai kérdések, az ideológiai és a kulturális kérdések, s közben a nemzetközi politikában is kezdeményező, innovatív elgondolásokkal hívta fel magára a figyelmet. Formálódó koncepciója az olasz társadalom megújítását, új modelljének a kialakítását célozta, átértelmezve Itália nemzetközi helyét és szerepét – mindezt az 1975-ben kialakult erőviszonyok alapján. A Berlinguer elképzeléseiről született töménytelen mennyiségű történeti-politológiai leírás mindegyike rámutat az antifasizmus gyakorlatában már bizonyos múltra visszatekintő tapasztalatra, annak egyfajta, az OKP főtitkára által aktualizált változatára; ámde bármennyire kimutatható is a kapcsolat Togliatti és Berlinguer koncepciója között, a történelemi kompromisszum sugallta széles társadalmi összefogás gondolatát elsősorban a politikai valóság szülte meg. A nagy népi erők, a hívők és nem hívők, katolikusok és laikusok, a különböző pártállású dolgozó emberek, értelmiségiek és alkalmazottak válságelhárító összefogásáról volt szó tisztességes, világos beszédekben, interjúkban, különböző nyilatkozatokban. A kommunista részvételű széles társadalmi-politikai összefogás bevallott célja a válság elhárításán túl a dinamikusan változó helyzetben lendületesen előretörő OKP pozíciójának erősítése, lehetőség szerinti kormányra vitele. Vagyis annak megakadályozása, hogy a

reakció és a neofasiszta jobboldal összefogjon a klerikális befolyású mérsékelt kereszténydemokrata centrummal, ahogyan erre korábban Tambronival (1960) kísérlet történt, és ahogyan a kereszténydemokrata–szocialista szövetkezésű középbal nem volt képes megoldást találni az ország irányításának problémáira. Nyilvánvaló tehát, hogy a történelmi kompromisszum a kormányzás problematikáját közvetlenül érintette, jóllehet nem kisserű alku, megalkuvó egyezkedések formájában. Vitatkozva a félreértésekkel és megvilágítva a helyzet születe gondolat horderejét, 1975-ös kongresszusi beszámolójában Berlinguer érvelése így hangzott: „... nem teljesen indokolt úgy tekinteni a »történelmi kompromisszumot«, mint egyszerű javaslatot, és még kevésbé, mint a többi demokratikus pártnak tett »ajánlatot«. A »történelmi kompromisszum« természetesen javaslat is, de átfogóbb és mélyebb értelemben, hiszen a pártok mellett minden demokratikus érzelmű állampolgárhoz, az egész országhoz fordul. Éppen ezért használjuk inkább a *stratégia* kifejezést, amely nemcsak az OKP-ra, hanem az egész országra is érvényes stratégiát jelent, és aminek az a célja, hogy Olaszországot kiemeljük a válságból és megújítsuk, hogy megmentsük és továbbfejlesszük a demokráciát. Ebben az értelemben a »történelmi kompromisszum« előretolt harcállás és egyidejűleg kihívás, amelyet az OKP az összes többi demokratikus erőhöz intéz, mindenekelőtt azokhoz, akik nem hajlandók többé az ország politikai életét azok között a régi formák között tartani, amelyeket többé-kevésbé kitoldoztak, kimázoltak, de az a javíthatatlan gyengéjük, hogy mindegyiket hosszú ideig próbálgatták és valamennyi csődöt mondott.”¹⁹

A történelmi kompromisszum kiindulási alapja ugyanakkor a DC nem eredendően reakciós politikai és társa-

¹⁹ Uo. 365–366.

dalmi természetrajza: a DC mögötti nagy népi tömeg, munkásokból és parasztokból, városi és falusi középrétegekből álló óriási szavazói tömb állt, amely összetételében sok hasonlóságot mutatott a kommunista szavazók szociológiájával. Ezért az OKP és a DC összefogása nem lehetetlen; egyszersmind nem lép át az osztályhelyzetükben kommunista szavazókkal testvéri, a kereszténydemokrata népi szavazókkal pedig már jószomszédi viszonyban levő szocialista szavazókon.

Sajnálatos, hogy a történelmi kompromisszum elképzelésében ez az utóbbi sajátosság nem kapott kellő hangsúlyt, és még sajnálatosabb, hogy a szocialisták túlértékelték az elsikkadó hangsúly jelentőségét. Kialakult bennük a benyomás, miszerint egy kereszténydemokrata–kommunista összefogás csak az Olasz Szocialista Párt kárára történhet meg. Eleve bizalmatlanul fogadták a kezdeményezést, a fejleményeit még inkább. Az OSZP gyakorlatilag ellenezte a történelmi kompromisszum javaslatát. Francesco De Martino szocialista főtitkárt a politikai történetírás nem vádolhatja az OKP-kapcsolatok rontásával, de még ő is bizonytalanul és habozóan viszonyult a berlingueri koncepcióhoz. A párt egészében napról napra erősödött a markáns autonómiához való visszatérés szándéka.

Viták, félreértések és ellenkezések kísérték a történelmi kompromisszumot a két másik közvetlenül érintett pártban, a DC-ben és az OKP-ban is. Amennyire széles nagy tömegek felé irányult a történelmi kompromisszum, annyira sok ellenzőre talált. Támogatottságát nehéz felmérni: annyi bizonyos, hogy a berlingueri vezetésben bízó új és fiatalabb kommunista generációk, a főtitkár munkatársai, a párt apparátusának nagy többsége feltétlen híve volt az elgondolásnak. De voltak tekintélyes egyet nem értők is, Longo és Terracini által megszemélyesítve.

Óvatos nyitottsággal, lassan érlelődő megértéssel viszonyult a történelmi kompromisszumhoz a DC tragikus sorsú vezetője, *Aldo Moro* és bizalmi embereinek csapata. Morót, a keresztény ideológiák, a politikai katolicizmus neveltjét, a jog tudósát – egyetemi professzorát –, a politikatudományok művelőjét 1959-ben választották a DC főtitkárának. Élete végéig a legmagasabb állami és pártfunkciókat töltötte be, többszörös miniszterelnök. Meggyőző kvalitásainak legfőbbike a közvetítői, meditációs képesség. Moro is, mint Berlinguer, integratív típusú vezető, pártjának érdekei fölé magasodó személyiség. A társadalom egészében zajló folyamatokat interpretálja és transzponálja a politikába. A középbal kormányzás teoretikusa, ám meghaladja ezt a koncepciót, felismeri az OKP-val folytatandó párbeszéd szükségességét. Világnézetének lényege a konzervatív liberalizmus; ezt politikai krédójában a középbal első fázisában a szocialisták eszközzerű felhasználásában, az OKP elszigetelési szándékában jeleníti meg a DC fórumain, miként azt a párt stratégiája elő is írta neki. Saját meggyőződése természetesen egyezik pártéval: csak a szocialisták, legfeljebb a szocialisták specifikuma a liberalizmus, kommunisták nem tartoznak ebbe a politikai kultúrába. Intelligenciája azonban érzékenyen követi a társadalom legkisebb és legfinomabb rezdüléseit is, az OKP választói konszenzusának növekedésében érzékeli a társadalmi psziché változásait. Nézeteinek fokozatos felülvizsgálatára kényszerül. Mindenekelőtt a civil élet és a politika konvergáló mozgására figyel fel, és bár egyik beszédében a „párhuzamos konvergenciák” formuláját alkalmazza, amit szövegmagyarázói abszurdnak értékelnek, mert a párhuzamosságok a végtelenben sem találkoznak. Moro politikai filozófiájának mégis kulcskérdése a katolikus-kereszténydemokrata és a kommunista politikai erő együttműködő találkozása,

a kommunistákra irányuló „figyelem”, a „polemikus konfrontáció” szakasza utáni harmadik fázisban.

1961-ben a DC Nemzeti Tanácsában arról beszélt, hogy a kereszténydemokraták különös „figyelmet fordítanak a néptömegekre, a dolgozókra; odafigyelnek, ahol objektíve láthatók a társadalom jövőjére vonatkozó aspirációk és eszmények, ahol az emberi méltóság és a politikai szabadság teljes védelmébe horgonyt vető demokrácia értékei és elvei – a demokrácia komplexumát kiteljesítendő és elmélyítő módon – a remélt konstruktív behatolással fejtenek ki erőfeszítést”.²⁰

1961 a középbal stratégiai megformálásának időpontja. Moro beszédének idézett részlete is óhatatlanul felvet egy kérdést: vajon a kereszténydemokrata politikusokat (éppen pont Morót) a néptömegekre, a dolgozókra figyelve stratégiai elgondolásaikban nem foglalkoztathatta-e az, hogy a kommunisták befolyásolta néptömegeket bevonják a középbal koalícióba, a „nyitás balra” nem ölelheti-e fel az OKP-t? Ennek hosszú ideig semmi jele, az elhangzó beszédek, más kordokumentumok nem tartalmaznak efféle utalásokat. A probléma azonban kimondatlanul is adott, és hatott a politikai életre. A későbbi mozgásfolyamatok szintén magukban hordozták a születőben levő felismerés elkerülhetetlenségét. A hipotézist még az is indokolja, hogy Moro a középbal genezisének pillanatától fogva figyelt a kommunistákra – igaz, olyan összefüggésben, hogy az OKP által „fanatizált és hegemonizált, az OSZP posszibilista politikájá-

²⁰ Aldo MORO: *L'intelligenza e gli avvenimenti. Testi 1959–1978*. Garzanti Editore, Milano, 1979. 35. – Bonyolult politikai prózájának számtalan példájával élhetnék: ezek mind a kódolt, homályos gondolatfűzés mesterművei, ám nem azért, mert Moro szándékai lettek volna homályosak. Tisztában volt azzal, hogy a baloddallal folytatott párbeszéde borotvaélre tett szándékok összessége a hazai és a nemzetközi politikában. A DC-ben nagy ellentétborral nézett farkasszemet, és ismertek politikáját feddő kijelentések vezető amerikai politikusok részéről.

tól nem elszigetelhető tömegek”²¹ milyen befolyást gyakorolnak az olasz valóságra. Ezen a szemléleten lépett túl a kor, a választók, és saját szemléletének korlátain maga Moro.

Az 1968-as választások igazolták Moro sejtelmeit, az 1975-ös választások pedig félreérthetetlenül megmutatták, hogy jól látta a problémákat és a tennivalókat. 1968-ban úgy gondolta és azt mondta, hogy az egyetemista és munkásmegmozdulások „érdemi válaszokat” igényelnek a DC-től, a középbaltól. Ugyanakkor – figyelmeztetett Moro – nem képzelheti senki a kormányban, a parlamentben, az országban, hogy a kibontakozó konfrontatív vitában „egyedül vagyunk”,²² azaz nem egyedül a DC, nem egyedül a középbal kormányzat határozza meg a közéleti vitát. Hét év múlva, az 1975-ös választások után pedig a DC Nemzeti Tanácsa előtt – az OKP történelmi sikerét elemezve – kijelentette: „a jövő részben nem a mi kezünkben van”.²³ Ez a hét év az olasz politika és Moro személyes politikájának fejlődésében (személyes sorsában is) döntő jelentőségű. 1968-ban a DC vezetőjeként a politikára mint társadalmi totalitásra tekintve, szervesen beilleszti szemléletébe a kommunista párt mozgatta néptömegek – saját toposzával – „aspirációját”, és szemlélete, megfigyelései együtt fejlődnek a politikai helyzet változásával. A kommunista párthoz való viszonyában megkülönböztethető „a figyelem stratégiájának” és „a polémikus összehasonlítás, a konfrontáció stratégiájának” a fázisa, végül az együttműködésé, amely azonban nem valósult meg teljesen. Moro meggyilkolása miatt meg sem valósulhatott abban a formában, ahogyan eredetileg a két vezető – Berlinguer és Moro – első titkos

²¹ Uo. 83.

²² 176., 179–180.

²³ Aniello COPPOLA: *Moro*. Feltrinelli, Milano, 1976. 139.

találkozójukon²⁴ 1971-ben elgondolhatták mint a kommunista–katolikus párbeszéd kifejeletét.

Megjegyzem, Moro a nyilvánosság előtt egyik szakaszban sem használt nyílt egyértelmű terminusokat a kommunistákkal való együttműködés kérdésében. Homályos beszédei és fordulatai tele voltak a kommunisták ellenzékben tartásának kontinuitásával, a szokványos konzervatív formulákkal, de ezek sem vezetheték félre ellenfeleit, politikájának ellenzőit a DC-ben, az olasz és a nemzetközi politikában. Halálának oka ebben keresendő, nem a Vörös Brigádok kalandor vállalkozásában. A szervezet terroristái csak eszközei voltak a máig teljes egészében felderítetlen nagyszabású politikai bűnténynek.

A történelmi kompromisszummal összefüggő, a kormányzati együttműködés lehetőségét érintő kommunista–kereszténydemokrata párbeszéd gondolati csírái 1973-ban jelentek meg konkrétan az olasz közéletben, hogy akkor azonmód politikai inkubátorba kerüljenek. Ez jelenthette a berlingueri gondolat késleltetését is, de ugyanakkor az érlelését is. Akárhogyan szemléljük az 1973 és 1975 közötti periódust, azt kell látnunk, hogy az 1975. júniusi helyhatósági választások a történelmi kompromisszum inkubációját szinte szétrobbantották, mivel átrajzolták Olaszország politikai térképét. A tendenciát előre jelezte a válásról tartott előző évi referendum, amelyen a válásellenes DC már kénytelen volt szembenézni a kudarccal (59 százalék szavazott a válás törvényesítése mellett). Az 1975-ös helyhatósági választások politikai súlya lényegesen nagyobb, mint

²⁴ Az 1971-es találkozóknak elsősorban a ténye és a találkozó által megnyitott kommunikációs csatorna közvetítő funkciója maradt fenn. A megbeszélés tartalmáról annyit tudni, hogy a krízisből való kivergődés szerepelt a napirendjén. (Vö. Luciano BARCA: *Gli incontri segreti con Moro*. In: *Enrico Berlinguer*. Edizioni l'Unità, Roma, 1985.)

a válásról rendezett népszavazásé. Az olasz politika tengelyének balra lendülését nem lehetett elvitatni; az okok között mindenki a kormányzati diszfunkciókat, a szétáradó korrupcióval, a gazdasági és politikai válsággal szembeni általános elégedetlenséget, a közélet „elsivatagosodását” jelölte meg. A DC konszenzusának zsugorodása (35,3 százalékot kapott, 3,5-lel kevesebbet az előző, 1972-es parlamenti voksoláshoz képest) alternatíváért kiáltott. Az OKP öt és fél százalékkal többet kapott, mint 1972-ben (27,9 helyett 33,4-et). A szocialista párt is 2,4 százalékot nyert (12,1-et kapott, a harmadik párt lett), ami a Proletáregység Demokratikus Pártja (PDUP)²⁵ 1,4 százalékaival a klasszikus baloldalon összesen 47,2 százalékot jelentett. Ha ehhez hozzáadjuk a nevében szociáldemokrata, azaz nem „klasszikus” baloldali Saragat-féle párt 5,6 százalékát, a baloldalnak akkor is bizonytalan lenne a többsége (52,8). „Baloldali alternatívában” az OKP sem gondolkodott, a történelmi kompromisszumot akarta, mert a DC nélkül Itália stabilan nem kormányozható. Egyébként is a választások tétje a helyhatósági intézményekre korlátozódott.

1975-ben tizenöt régióban, továbbá Szicília, Szardínia és Friuli-Venezia Giulia egyes provinciáiban – az ország területének túlnyomó részén – szavaztak arról, hogy mely pártok delegátusai kerüljenek be a helyi közigazgatási szervek irányító testületeibe (a régiók, a provinciák és a települések tanácsaiba). Az OKP történelmi sikere nyomán a politológiai nyelvezetben meghonosították az „előzés” kifejezést olyan értelemben, hogy még egy választás, és az OKP megelőzheti a DC-t. Ez végül nem történt meg (Berlinguer halála utáni Európa Parlament-i választások kivételével).²⁶ Az eredmény mindenképpen

²⁵ A PDUP a többségében OKP-hoz csatlakozó PSIUP maradékából jött létre 1971-ben.

²⁶ 1984. június: OKP 33,3%, DC 33%. (Az eredményben közrejá-

gyökeres változásról szólt, valamint arról az igényről, hogy a változásnak a politika teljes dimenziójában teret kell hódítania.

Az OKP a szavazási eredmények következtében, igaz „csak” a helyi közigazgatási struktúrán keresztül, de a helyi tanácsok mindenesetre széleskörű autonómiával rendelkeztek – vezető pozícióba került, és 30 millió olasz állampolgár mindennapi életkörülményeinek gesztioját intézte: a szociális, egészségügyi, kulturális ügyeket, a helyi közfunkciókat és a helyi gazdasági élet szervezésének és fejlesztésének stratégiai kérdéseit. Az OKP első számú párt lett egész sor nagyvárosban (Torino, Milano, Genova, Velence, Bologna, Firenze, Perugia, Róma, Nápoly, Cagliari); Romának történelme során először a párt adott polgármestert, a nemzetközi hírű művészettörténész professzor Giulio Carlo Argant személyében. A hagyományos vörös régiókhoz – Emilia-Romagna, Toscana, Umbria, Marche – Piemont, Lombardia, Liguria és Lazio társult. Látva az elemi erejű kommunista előretörést, a szocialisták nem izgatták magukat a kereszténydemokraták kikötései miatt (a középbal kormányzás feltétele, hogy a szocialisták megszakítják együttműködésüket a kommunistákkal), és a legtöbb esetben a helyi közigazgatási szervek irányításában helyenként állandósulón vagy alkalmanként összefogtak a kommunistákkal. A DC egyébként ez ellen mit sem tudott tenni, mert az országosan megszerzett 35 százalékkal – amely néhol ennél sokkal gyengébb volt – nem diktálhatott, nem szabhatta meg, hol milyen összetételben álljanak fel a *giunták* (a helyi szervek döntési fórumai). A DC bal szárnyán eluralkodott az OSZP-ben való csalódás érzete; az az érzés, hogy a szocialistákkal nem tudtak sikeresen kormányozni, ráadásul a kommunistákat sem sikerült

szott a Berlinguer halálakor kitört, a személyének szóló páratlan emocionális tüntetés és fájdalom.)

elszigetelni; utat tört az a felismerés, miszerint kifizetődőbb lenne az OKP-vel szövetkezni, az OKP mint párt erősebb az OSZP-nál, és tagjai tehetségesebbek a szocialistáknál. A történelmi kompromisszum vonala erősebb kontúrokban jelent meg a politikai színtéren, inkubációja azonban egyelőre nem robbant szét teljesen. A történelmi kompromisszum – bár egyre gyakrabban és átfogóbban, de – kormányzati formulaként még mindig csak beszédtema és nem politikai gyakorlat. Az érdekelt szereplők még mindig csak méricskélik egymást, egymás szándékait fürkészik.

A „kommunista kérdés” talány. Tulajdonképpen milyen párt 1975-ben az OKP? Milyen politikát követne esetleg mint kormányzati szereplő? A „kommunista kérdés” az olasz politika központi problémája. Összpontosult benne a társadalmi szerkezet, a társadalmi viszonyok megváltozott minősége, ennek hatása az OKP-ra. Milyen párt az OKP, milyen társadalmi konglomerátumot ellenőriz, amellyel letaszíthatja vezető helyéről a DC-t? Kommunista párt-e a szó eredeti értelmében? Hiszen a változások tulajdonképpen kikezdték az identitását. Megtalálhatók még benne az eredeti bolsevik veretű párttagok, de az értelmiségiek és a középrétegek képviselőinek sereglete már átalakította a párt profilját. Emberei autón járnak, házuk, egzisztenciájuk, biztos megélhetésük van. Nem a képzeletbeli Téli Palota ostromán törik a fejüket, hanem a DC-vel akarnak egyezkedni, kereszténydemokratákkal kötendő kormányzati megállapodáson gondolkodnak – fel akarják számolni a terrorizmust, a válságot. A NATO-ból sem akarnak kilépni. Egyszóval az OKP már nem annyira kommunista, már nem annyira „vörös”, inkább rózsaszínű, inkább szociáldemokrata... Miféle kommunizmus az eurokommunizmus? A kérdés felvetődött és forgalomba került

mind a hazai, mind a nemzetközi politikában. Ezt elkerülhetetlenné tették az 1975-ös választási eredmények.

Az OKP-t már egy ideje valóban csak távolról jellemzi az eredeti kommunista identitás. Tagságának és támogatóinak szociológiája jelentős mértékben eltéríti egykori önmagától. Az 1945 óta eltelt harminc év alatt a párt arculata más lett. Nem felismerhetetlenül más, de más, lényegesen más. A párt létszáma 1975-ben meghaladta az 1 730 000-es számot, és növekvőben volt (az 1970-es évek végére még százezren iratkoztak be, majd a tendencia megállt). A párt hagyományos osztály és munkás jellegét ugyan nem lehet kétsége vonni – a tagok több mint 60 százaléka (1971-ben 61,8) munkás –, ám igen erős a harmadik szektorból származó komponens (20,8). Ha a trendek belső arányait szemügyre vesszük, akkor mégis azt tapasztaljuk, hogy az ipari háromszögben (Milano, Torino, Genova) nem növekedett a taglétszám, a növekedés inkább a tercier ágazatáról nevezetesen Romában és Bolognában, valamint a Mezzogiorno nagyvárosaiban (Nápoly, Palermo) figyelhető meg; a növekedés kifejezetten Bolognára és Palermóra jellemző. Hasonlóan alakult a párt irányvonalának meghatározásában fontos szerepet játszó területi szövetségek vezető szerveinek szociális összetétele. Amíg 1954-ig a munkások aránya ezekben a szervezetekben 40 százalékos, addig 1975-re 25 százalék, a hivatalnokok részvétele viszont 14 százalékról 30 százalékra bővült (az értelmiségiek és diákok – egyetemisták – aránya szintén növekvő; az értelmiségiek 1977-re elérték a 30,9 százalékot).²⁷ Az adatokat vizsgálva Marcello Fedele megjegyzi: önmagában az erős munkásjelenlét a vezető testületekben nem garantálja az osztály politikáját a párt irányvonalában; azonban az is igaz, hogy ha nincs jelen a munkásosz-

²⁷ Marcello FEDELE: *Classi e partiti negli anni '70*. Editori Riuniti, Roma, 1979. 179–204.

tály a vezetés szintjein, akkor aligha érvényesítheti osztályának politikáját.²⁸ Fedele másik következtetése: a történelmi kompromisszum programjával párhuzamos pártdefiníció – „kormánypárt és harci párt” – szintén sérülékeny. A párt nehezen tesz eleget az önmagával szemben támasztott követelményeknek, mivel jellegének és munkastílusának fő vonásává a választói minőség lett. Még nem kormánypárt, harci jellege ugyanakkor halványabb. A probléma kétségtelenül összefüggött a történelmi kompromisszum irányvonalával, emiatt a párton belüli viták újra felhevültek. A történelmi kompromisszumból, a DC-vel való együttműködési törekvésekből következett az is, hogy az egész politikai rendszerre rányomta a bélyegét a „társulások demokrácia” (az OKP és a DC társulási szándékának gyakorlati alkalmazása) és a vele járó, már eleve bírált, ellenszenvesseé fajuló „pártokráciát” kísérő ellenzékiesség gyengülése.

A politikai rendszer problémáinak ez az egymásra épülő jelenségegyüttese nem feltétlenül a (meg sem válósuló) történelmi kompromisszum időszakában okozott gondokat, inkább a politikai rendszer keményedő kritikájának folyamatában, a későbbi években. Láten-sen, a közvéleményformálás mediatisztikus műhelyeiben kezdtek felismerni a politika dinamikáját fékező természetét, valamint azt, hogy kétélű fegyverként az OKP ellen fordítható eszköz lehet. 1975-ben az OKP-ban feltehetően kevesen gondoltak erre az eshetőségre: a párt lendületben volt, az „előzés” és az előzéssel megnyíló távlat foglalkoztatott mindenkit.

Nem tekinthetünk el attól, hogy az 1970-es évtized második fele az olasz politikatörténet eseményekben rendkívül zsúfolt, egyúttal az egyik legdrámaibb időszaka. Az OKP az olasz belpolitikában kifejtett offenzívájával újabb és újabb társadalmi csoportok támogatásáért fo-

²⁸ Uo. 214.

lyamodott, ugyanakkor nemzetközileg is hallatlan aktivitással folytatta a már megkezdett meggyőző munkáját politikájának elfogadtatásáért. Azáltal, hogy az OKP 1968-tól – pozíciói folytán – növekvő aktivitással szerepelt a nemzetközi porondon; azáltal, hogy az olasz belpolitikában megkerülhetetlen tényezővé vált, a politikája iránti külföldi érdeklődés²⁹ jelentősebb mértéket öltött, és a párt kapcsolatai főként a nyugat-európai szintéren kiszélesedtek. Ez a folyamat érthetően a nyugati szociáldemokrata pártok felé vezetett, de nem hanyagolódott el a nyugati kommunista pártokkal való kapcsolatok rendszere sem. Kivételesen megromlottak viszont az OKP kapcsolatai a Portugál Kommunista Párttal, minthogy a PKP rendkívül szorosan kapcsolódott az SZKP-hoz. Világosan látszott, hogy a PKP nem azonosítja magát az OKP demokratikus pluralisztikus értékrendjével. Ez a pozicionális különbség 1975 folyamán a portugál belpolitikai krízisek kapcsán több ízben és többféleképpen is megnyilatkozott.³⁰

Portugál vagy csehszlovák apropó az OKP szemszögéből tulajdonképpen mindegy volt; mindig és minden esetben a demokratikus elvek melletti állásfoglalást és ennek bel- és külpolitikai konzekvenciáit tartotta fontosnak. Az OKP 1975-ös választási sikere, a vietnami háború lezárulása a hazafias erők győzelmével, a Francisco Franco tábornok halálának közeledtével (november 20-án következett be) kirajzolódó demokratikus átalakulás lehetősége Spanyolországban, ezzel az egész

²⁹ Nyugati politológusok hosszú sora (Donald L. M. Blackmer, Sidney Tarrow, Joseph La Palombara, Stephen Hellman, Peter Lange, Howard R. Penniman), kutatóintézetek kollektívái elemezték az olasz „anomália” problematikáját.

³⁰ A portugál kommunisták sem Soares szociáldemokrataival, sem más demokratikus párttal nem keresték az együttműködési lehetőségeket. A demokratikus választások helyett „forradalmi” opciókban gondolkodtak, ami Nyugat-Európában az OKP látószögében avitt gondolkodásnak tűnt.

ibériai félsziget politikai arculatának megváltozása – amelyhez a Spanyol Kommunista Párt demokratikus hozzájárulását kívánta adni –, a portugál gyarmati rendszer végórája és más nemzetközi fejlemények történelmi tendenciája az OKP-t és a Spanyol Kommunista Pártot 1975 nyarán egymáshoz közele, csaknem azonos platformon találja. Ennek eredménye 1975. július 11-én a közös nagygyűlés Livornóban, Santiago Carillo és Berlinguer beszédeivel, majd egy közös közlemény a Nyugat-Európában alkalmazható demokratikus szocializmus sajátos jegyeiről. A kommunista és munkáspártok újabb nemzetközi konferenciáját előkészítő viták hevében, az ingadozó francia álláspont egyik pálfordulása után Georges Marchais – éles választási versenyfutásban a szocialistákkal – olasz kommunista garanciát kívánt biztosítani pártjának a választási kampányban; ezért a livornóihoz hasonló dokumentumot írt alá az OKP vezetőjével. A Francia KP 1976. februári kongresszusán elvetették a proletárdiktatúra elvét, s úgy tűnt, hogy ezzel a francia kommunisták is egyértelműen elkötelezték magukat a demokratikus szocializmus mellett. Ily módon már három kommunista párt alkotott meghatározott arcvonalat, amelyet a horvát származású (jugoszláv kommunista múlttal rendelkező) újságíró, Frane Barbieri, aki a torinói *La Stampánál* dolgozott, *eurokommunizmusnak* nevezett el. Az irányzatot kifejező terminus a három párt belső vitái, de főként a kelet-európai (moszkvai) értetlenségek miatt kérészerűen,³¹ tartalma azonban messze túléli rövid röppályáját. Megtelt

³¹ Moszkva a *Novoje Vremja* cikkeivel zúdította ideológiai támadását az eurokommunizmus ellen; ám sem az OKP, sem a Francia KP nem értett egyet Santiago Carillo, a spanyol kommunisták szovjet-ellenességbe hajló nyilatkozataival. (Nem tartozik a témánkhoz, ezért csak egy megjegyzés erejéig utalok a spanyolok motivációjára: rossz néven vették, hogy Moszkva megállapodást kötött Francóval a spanyol kikötők használatáról.)

vele a nyugati írott sajtó. Moszkva természetesen a nemzetközi kommunista mozgalom megosztására irányuló kéz aknamunkáját látta a sajtóhadjáratban, eredendően az OKP irányvonalában, azaz a bolsevik tapasztalat és a lenini kánon elvetésében. Nem számolt olyan egyszerű dologgal, hogy már csak az olasz nagyvárosokban állandósuló közlekedési dugók miatt is lehetetlen lett „mozgóháborút”, klasszikus fegyveres forradalmat szervezni. Az SZKP teljes vezérkarának intellektuális lebénulását és leépülését kellett olasz részről észlelni abban, ahogyan a valaha sikeresen ténykedő nagy tudású külpolitikus diplomata, Andrej Gromiko, az OKP vezetőivel találkozva a 1975-ös választások adataira való legkisebb utalás nélkül „háromperces tájékoztatót kért a történelmi kompromisszumról”.³² Az előregedő moszkvai vezetés a régi skolasztikus dogmák világában, a változásokkal szembeni értetlenségében élt, miközben az OKP iránt nőtt a nemzetközi érdeklődés és kíváncsiság. A párt a kormányzásra készüléssel, kormányzati szintű szereplésével vonta magára a figyelmet. Berlinguer államférfiúi módon vette ki részét ebből a tevékenységből. Felhagyott a kettéosztott világ sematikus stabilitásának és megváltoztathatatlanságának szemléletével, amiből – kezdeményezések híján – egyedül az következhetett volna, hogy az Egyesült Államokhoz és a Szovjetunióhoz mint a világot irányító két superhatalomhoz más politikai erő csak passzív szövetségesi betagolódásra van ítélve, meg van fosztva az önálló és szabad mozgástértől. Berlinguer elismerte a superhatalmak semmivel össze nem hasonlítható jelentőségét, de szerinte az USA és a Szovjetunió biztonságának feltétlen és kölcsönös garanciáján kívül szembesülni kell azzal is, hogy a nukleáris fenyegetés terhét nyögő „világstruktúrában” a bé-

³² FRANCESCO BARBAGALLO: *Enrico Berlinguer*. Carocci editore, Roma, 2006. 233.

kéért való harc nem pusztán imperializmusellenes kérdés, azaz az osztályharc hagyományos kategóriájánál szélesebb körű problematika: érinti és sokkal tágabban veti fel a nemzetközi politika szövevényének további kérdéseit, az emberiség fennmaradását, a Kelet–Nyugat kapcsolatok mellett az Észak–Dél viszonyt is. Az olasz pártvezető koncepciójában az egyes kommunista pártok a Szovjetunióhoz és politikájához való szövetségesi hűség kötelezettségén túl az önálló véleményalkotás és az önálló álláspont kialakításának képességével kezdeményezően és aktívan jelenhetnek meg a nemzetközi arénában. Ezek a külpolitikai alaptételek segítették elő az OKP autonómiájának kibontakozását, az SZKP-tól való függésének megszüntetését, a szociáldemokrata pártokkal való kapcsolat felvételét és a „létező szocializmus” bírálatát.

Berlinguer önálló nemzetközi politikája nyilvánvaló gyanakvást, kételyeket és dilemmákat szült a kétpólusú világot irányító és ellenőrző központokban, Washingtonban és Moszkvában. Hogy jön ahhoz az olasz belpolitikában mégoly jelentős, ám ellenzéki, kormányzati adminisztratív hatalommal nem rendelkező OKP, egy kommunista párt Nyugaton – mondhatták Washingtonban –, egy, a mi köldökszínőrunkon függő testvérpárt – mondhatták Moszkvában –, hogy beleszóljon a nemzetközi politika rendszerét meghatározó elvekbe? Hogy jön ahhoz, hogy kinyilatkoztatott tételeivel – olyanokkal például, mint „az OKP nem kíván sem amerikaellenes, sem szovjetellenes Európát” – átírjon passzusokat a nemzetközi élet szabálykönyvében? Berlinguer magatartása ellentmondott a kétpólusú világ sematikus rendjének, a meghatározó jellegű kétoldalú szovjet–amerikai kapcsolatokkal szabályozott és ellenőrzött szisztémának.

Az OKP főtitkára a nemzetközi politikát emeltyűként alkalmazta elképzeléseihez, összekötve az eurokommunizmus demokráciafelfogását a belpolitikában is hasonlóan koncipiált eszmével, a történelmi kompromisszummal. Külpolitikája is nemzeti indíttatású volt: az OKP-t mint nemzeti erőt „Itália tradicionális ambíciója örökösének tételezte, hogy szerepet játsszék a Kelet–Nyugat kapcsolatban”. Itália, illetve az OKP sajátos kormány szintű (lehetőségszerű) tényezői mivoltából kiindulva az országnak a mediterrán medencében betöltött demokratikus kivételezettségét emelte ki, amivel megteremthető a „béke tengere” az enyhülésnek megfelelő perspektívával.³³ Ugyanakkor tudatában volt annak, hogy Itália, az OKP, a mediterrán térség külpolitikai valorizálásával gátat emelhet az olasz puccsveszélynek, a reakciós támadásoknak, a „feszültség stratégiájának”, amelyben a jobboldal egész nemzetközi frontvonala érdekelt és érintett. Berlinguer nemegyszer ismertette elképzeléseit Moszkvával, ám nem kapott visszaigazolásokat. Nemcsak Moszkvától nem kapta meg ezeket, de a nemzetközi kommunista mozgalomban is egyre magányosabbá vált. Budapesten például illusztrálva a Helsinki Konferencia dokumentumai mentén az eurokommunizmussal összefüggő problematikus szempontokat (emberi jogok, az eszmék szabad áramlása, ellenzéki-ség), a magyar pártvezetés is – amely pedig igen eredeti pártdiplomáciával viszonyult az eurokommunizmushoz³⁴ – aggályokat fogalmazott meg az OKP külügyi delegációjának. Berecz János bizalmasan közölte, hogy az

³³ Silvio PONS: *Berlinguer e la fine del comunismo*. Giulio Einaudi editore, Torino, 2006. 26.

³⁴ Hivatkozhatunk itt Kádár János kijelentéseire az 1977-es olaszországi látogatásakor tartott sajtókonferenciáján. (PANKOVITS József: *Fejezetek a magyar–olasz politikai kapcsolatok történetéből*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2005. 148.; ANDREIDESZ Gábor: Kádár János 1977-es római látogatása és az MSZMP vezetőjének olaszországi megítélése. *Múltunk*, 2009/1.)

eurokommunizmus kifejezése súlyos problémákat okoz a szocialista országoknak, mert hivatkozási alap a változásokat követelő különböző erőknek,³⁵ vagyis az ellenzéki erőknek, melyek a Helsinkiben aláírt – az eszmék és emberek szabad áramlására, a véleményszabadságra vonatkozó – dokumentumokkal egy lapon emlegetik az eurokommunizmust. Washington nemkülönben ellenzését érzékeltette Kissingeren, majd Brzezinskin keresztül, akik szerint a kétpólusú világrendet át kellene alakítani az OKP kormányra kerülésével. Kissinger elutasította ezt az eshetőséget, Brzezinski kidolgozta az elutasítás stratégiáját.

Az OKP tántoríthatatlanul haladt a választott bel- és külpolitikai útján. Lépésről lépésre, alkalomról alkalomra módot talált rá, hogy érveit és nézeteit hangoztassa, hogy politikájának különböző irányokból támogatást szerezzen. A párt kapcsolatokat épített és párbeszédre törekedett nyugat-európai és amerikai politikai tényezőkkel, a szociáldemokrata pártokkal, illetve az amerikai adminisztrációhoz kapcsolódó körökkel. Berlinguer a torinói *La Stampa* vezető újságírójának, Carlo Casalegnónak 1976. február elején adott interjújában a tőle szokott világos terminusokban tömören, de kellően pontosítva és több részletre is kitérve fejtette ki külpolitikai koncepcióját. Utalt arra, hogy már jó ideje párbeszédet folytatnak a nyugati pártokkal arról, hogy a marxista doktrínát, valamint az OKP cselekvéseinek értelmezését a történelmi és politikai realitásokhoz alkalmazzák. A marxista gondolat megújításával, az autonóm politikai és teoretikus kutatás jegyében folyik a dialógus, amely véget vetett a vezető párt, a vezető állam eszméjének. Ugyanakkor az OKP irányvonala nem azt jelenti – mondotta a főtitkár –, „hogy szociáldemok-

³⁵ Silvio PONS: i. m. 97. (A szerző az OKP archivumában talált feljegyzést Berecz megállapítására vonatkozóan.)

ratákká válunk, és nem változtatunk internacionalizmusunkon sem... Az OKP nem tagolódik be valamely állam vagy párt vonalába.”³⁶

Az utóbbi évek historiográfiája bírálja Berlinguert egyfelől a szociáldemokratizálódástól való elhatárolódásért, másfelől amiért „későn” szakított az SZKP-val, a szovjet mítosszal.³⁷ Ennek időpontját a lengyelországi rendkívüli állapot bevezetésekor, 1981. decemberben lett nyilatkozatához kötik, amikor fölállította tézisét, miszerint az 1917-es októberi forradalom előrevivő funkciója kimerült. E bíráló megjegyzésekkel kapcsolatban megjegyzem, hogy bár a párt jellegében, összetételében és politikájában is végbement bizonyos szociáldemokratizálódási folyamat, az OKP gerincén a kommunista tradíció olasz nemzeti formájában olyan szilárd összetartó csontozatot képezett az 1970-es és 1980-as évek fordulóján, hogy azt mint valamiféle holt, hasznavehetetlen ballasztot nem lehetett elhajítani. A párt eleven, élő organizmusának teljes lendületében és teljes szuverenitásával haladt a maga választotta úton, meg volt győződve arról is, hogy a vele való kooperációra az országnak, az ország többi politikai pártjának szüksége van. A kooperáció érdekében mind a belpolitikában (a történelmi kompromisszum-javaslattal mint demokratikus alternatívával), mind a nemzetközi politikában újítóan kezdeményezett.

Ez utóbbi vonatkozásban a NATO-hoz és az Egyesült Államokhoz kapcsolódó kérdések meghatározó jelentőségűek, tekintve, hogy egy NATO-tagországban a struktúra belső rendjében példátlan és tolerálhatatlan lett volna kommunista párt kormányzati státusa. Az OKP,

³⁶ *Conversazioni con Berlinguer a cura di Antonio Tatò*. Editori Riuniti, Roma, 1984. 57.

³⁷ Vö. Silvio PONS: *L'URSS e il PCI nel sistema internazionale della guerra fredda*. In: *Il PCI nell'Italia repubblicana 1943–1991*. Carocci editore, Roma, 2001. 3–46.

illetve Berlinguer fokozatokon keresztül érkezett el a NATO-nak mint védelmi szervezetnek az elfogadásáig. A XIII. (1972) kongresszuson „archiválta a szövetségből való kilépés jelszavát, a XIV-en (1975) megállapította, hogy nem vetődik fel Itália kilépése az Atlanti Paktumból, és végül 1976. júniusban a *Corriere della Sera*-nak adott híres interjújában a NATO-t egyenesen „a szocializmus szabadságban való építésének pozitív elemeként” határozta meg.”³⁸ Véleményem szerint Berlinguer erre nem épített konkrétan, kijelentése inkább a választásra készülő belső és nemzetközi közvélemény befolyásolását szolgálta, valamint része volt az OKP amerikai adminisztráció felé irányuló offenzívájának. Az OKP meg akarta győzni lojalitásáról az amerikai vezetést. Az 1976-os választások nem reprodukálták pontosan az 1975-ös erőviszonyokat, nem hozták meg az OKP DC-t „leelőző” sikerét. A DC – sorait valamennyire rendezve – 38,7 százalékot kapott, de az OKP is 33,4-ről 34,4-re növelte támogatottságát: az eredmény numerikusan még indokoltabbá tette a történelmi kompromisszumot. Egy darabig a jelek arra mutattak, hogy a megvalósulás felé halad. A választási százalékok arányában az OKP adta Pietro Ingrao személyében a képviselőház elnökét, a parlamenti bizottságok vezetői és tagsági helyeinek közel a felét, a párt birtokába került számos más közéleti pozíció.

Az 1971-ben Moro és Berlinguer között létesített titkos kapcsolat hivatalos pártkapcsolattá vált, és intenzíven működött. A két párt szakértői és illetékes vezetői válságellenes program kidolgozásával bajlódtak, ami az OKP bevonásával járt a kormány parlamenti többségébe; kialakultak a feltételek a nemzeti szolidaritás kormányának létrehozására – az antifasizmusra hivat-

³⁸ Roberto GUALTIERI: *Il PCI, la DC e il „vincolo esterno”. Una proposta di periodizzazione.* 79.

kozó négy további demokratikus párt részvételével. Eközben nem csökkent az OKP nemzetközi offenzívájának a hatásfoka: a legjelentősebb nyugat-európai szociáldemokrata pártokkal (francia, nyugat-német, angol, skandináv országok pártjai stb.) személyes és politikai kapcsolatok épültek ki. A amerikai vízumgyakorlattel kommunista pártpolitikusok elől elzárkózó Egyesült Államok kénytelen volt megadni a beutazás lehetőségét a demokratikus választásokon sikeres Olasz Kommunista Párt hatalmi pozíciókban levő „első fecskéi” előtt. Elio Gabbuggiani, Firenze polgármestere, az OKP KB tagja 1975 végén kapta meg Coleman Yung színes bőrű detroiti polgármester hivatalos meghívását, és 1977-re Gabbuggianini megkapta vízumát. Ezt a Ford-adminisztráció előzőleg megtagadta tőle, Carterék már nem.³⁹ Gabbuggianival szinte egy időben járt az USA-ban Ugo Pecchioli és Arrigo Boldrini – mindketten az OKP KB, s ugyanakkor a Nyugat-Európai Unió Fegyveres Erői Állandó Bizottságának tagjaiként utaztak Amerikába és folytattak ott nem érdektelennek látszó tárgyalásokat.⁴⁰ Gabbuggiani, illetve Pecchioli és Boldrini amerikai látogatásának a sajtóvisszhangja kedvező volt, ám az amerikaiak magatartása az OKP irányában mégsem változott. Washingtonban az OKP kormányra jutását továbbra is elleneztek; maga Carter elnök és a környezetében dolgozó tanácsadók jóindulatúan kezelték az OKP-val való

³⁹ Gabbuggiani utazásához Detroit rekonstrukciója kínált lehetőséget: a rekonstrukció részeként fölépítették a város Renaissance Centerét, s ennek avatását Detroitban a reneszánsz fővárosának képviselője nélkül nem akarták perfektuálni. Gabbuggiani diplomáciai missziót valósított meg azzal is, hogy utazása előtt Firenzében nagysikerű ünnepséget rendeztek az amerikai bicentenárium alkalmából.

⁴⁰ Pecchioli és Boldrini egykor partizán volt; utóbbi idősebb, Ravenna környékén jelentős csoport parancsnoka volt, előbbi fiatalabb, a főtitkár közeli munka- és vezetőtársa, a belbiztonsági ügyek felelőse. Amerikai látogatásukról az MTI *Cikkek a szocialista sajtóból* c. kiadványa (XX Lév. 19.sz.) közölte Pecchioli értékelését.

együttműködés különféle formáit, de „megállj”-t mondtak kormányzati részvételére. A probléma azonban a továbbiakban már nem maradhatott statikus merevségű állóhelyzetben.

Belpolitikai vonatkozásban az egyik legérdekesebb fejlemény Ivrea város püspökének, Luigi Bettazzinak és az OKP főtitkárának a levélváltása volt, és a történelmi kompromisszum dinamizáló hatását jelezte. Bettazzi mindjárt az 1976-os választási eredmények közzététele után írta meg levelét. Önmagában a tény, hogy egy püspök nyílt levelet intézzen kommunista vezetőhöz, szokatlan volt. A püspököt az foglalkoztatta és aggasztotta, hogy a materialista, marxista és ateista világnézetű kommunista párt, amennyiben eléri célját és hatalomra jut – ami reális közelségbe került, és amit a katolikus szavazók milliói, sőt deklaráltan hívő katolikus és politikailag aktív exponált személyiségek, az OKP listáján parlamentbe juttatott képviselők⁴¹ is támogatnak – miképpen oldja fel ideológiájának és a vallásnak szerinte kibékíthetetlen ellentétét. A püspök kérdésének aktualitását az OKP kormányzóképesége adta, aggályait ugyanakkor nemzetközi érvekkel is alátámasztotta: a kelet-európai vallásszabadságot korlátozó gyakorlattal vagy a kambodzsi helyzettel, ahonnan „kevés hír érkezik, de azok félelmet keltve elviselhetetlen elnyomásról és az emberi méltóságnak, a szabadságának az elfojtásáról szólnak”.⁴²

Berlinguer csak 14 hónap elteltével válaszolt, elnézést kérve a késedelemért. Elfoglaltságaira, a politikai helyzet bonyodalmaira hivatkozott. A késésnek valóban

⁴¹ 1976-ban az OKP feltűnő módon több katolikus közéleti személyiséget is felvett választási listájára. Közülük Raniero La Vallét, Paolo Brezzit, Piero Pratesit és Mario Gozzinit meg is választották képviselőnek (utóbbit szenátornak).

⁴² Bettazzi levelét lásd *Comunisti e mondo cattolico oggi*. Editori Riuniti, Roma, 1977. 19–25.

nem voltak elvi okai; Berlinguert annyira lefoglalták politikai teendői, hogy a gyors válaszra nem volt lehetősége, sebtében pedig nem akarta megválaszolni a szokatlan, ám nagyon is súlyos és fontos problémákat felvető levelet. Ugyanolyan elvi és politikai komolysággal, kimerítően és felkészülten kellett reagálnia, ahogyan a megkeresés filozófiai mélységű színvonala azt megkövetelte. Berlinguer nagyra értékelve a marxizmus módszerét és ideológiájának jelentőségét az OKP szempontjából – aminek az OKP választási sikerei is köszönhetők –, a pártot mégis alapjában laikusnak, világinak jelölte, miként a szervezeti szabályzatának normatívája azt körülírja („Fajtól, vallásos hittől és filozófiai meggyőződéstől függetlenül minden 18. életévét betöltött állampolgár tagja lehet” az OKP-nak, ha elfogadja szervezeti szabályzatát és programját). Mi sem természetesebb, mint hogy a párt nem kíván az állami élet semelyik színterére ráerőltetni vagy a politikai életben privilegizálni – írta Berlinguer – valamilyen sajátos ideológiát, legkevesbé az ateizmust. Az OKP főtitkára hivatkozott a párt már régóta hirdetett elveikre – idézte Togliattit, több kongresszusi dokumentumot –, majd utalt a párt politikájának újíto szellemiségére: „...Valamilyen (vallásos) hitben élni, vallásos tudatból inspirációt nyerni nem jelentheti azt, hogy ez összeegyeztethetetlen legyen a szocializmus aspirációjával. Mi úgy ítéljük meg, hogy a hívőt ösztönözheti, ha ő is a társadalom szocialista irányú megújulásáért fáradozik. Nekem úgy tűnik, teljességgel érthető, hogy keresztény hitű állampolgárok, hívő, gyakorló katolikusok, közéleti elhivatottsággal is azok maradnak. Akkor is, ha elfogadják függetlenkénti jelölésüket a mi választási listánkon, és elfogadják a kommunista szavazatokat. Nem választási taktika vezérelt bennünket, és biztosan mondhatom, őket sem ez vezérelte. Ellenkezőleg, a választási harc

eltanácsolhatta volna őket az efféle döntéstől. Az OKP a legnyilvánvalóbb módon meg akarta erősíteni barátai vallásosságának tiszteletét (ahogyan ezt régebben már megtette sok, saját soraiban militáns keresztény tekintetében), de mindenekelőtt szemléltetni akarta a vallásban formált emberi és civil tapasztalatuk értékét, amellyel hozzájárulhatnak a közös újjító munkához, hangsúlyozva a politikai elkötelezettség és a politika világiságát (laikusságát).⁴³ Ezen az alapon, vagyis a párt több évtizedes politikai gyakorlatának, elvi álláspontjának talaján Berlinguer az OKP garanciáit ajánlotta Ivrea püspökének arra vonatkozóan, hogy sem a párt, sem a párt által jövődölt szocialista állam nem lehet „sem teista, sem ateista, csak laikus és demokratikus”. Ebben a felfogásban az OKP félreérthetetlenül elhatárolódott a kelet-európai és más szocialista országokban megnyilvánuló állami ideológiai intoleranciától, a súlyos diszkriminációktól.

A levélváltásra természetesen odafigyelt a Vatikán is. Hivatalos orgánumban, az *Osservatore Romano* hasábjain hosszan értékelte és kritikailag észrevételezte Berlinguer válaszát. Mindazonáltal, ismert vatikanisták véleménye szerint, a Vatikán óvatosan – és feltehetően nem egységesen az egész egyházi struktúrájában – állást foglalt a történelmi kompromisszum és Moro politikájának támogatása mellett.⁴⁴

A különböző pozitív mozzanatok, az előrehaladó tárgyalások ellenére a Moro és Berlinguer tervezte „harmadik fázis”, a történelmi kompromisszum gyakorlati megvalósítása megfeneklett, óriási erők mozdultak el, amelyek részben éppen az egyházi hierarchiához⁴⁵ és az amerikai adminisztrációhoz köthetők. A meghiú-

⁴³ Uo. 31–32.

⁴⁴ Vö. Alceste SANTINI: Come reagì il V Sinodo alle lettere tra Bettazzi e Berlinguer. In: Enrico Berlinguer. I. m. 195–196.

⁴⁵ Uo. Santini Karol Wojtilát, a még pápává nem választott krakkói

sító művelet materiális eszköze a terrorizmus volt: Moro elrablása, majd 55 napi pszichológiai hadjárat után a meggyilkolása. Mint utaltam rá, a DC-ben, sőt magában az OKP-ban is voltak ellenzői a történelmi kompromisszumnak, továbbá Moszkva értetlenül viszonyult a koncepcióhoz – nem ismerünk egyetlen szovjet támogató nyilatkozatot sem. Mindezt figyelembe véve is külön ki kell emelnünk, hogy az Olasz Szocialista Párt ádázul szembenállt Berlinguerréssel, sőt e szembenállásból építette politikai tőkéjét.

Az OSZP az 1976-os választásokon 10 százalék alá süllyedve történelmi mélypontját érintette meg, és mindent elkövetett a sorozatos kudarcok miatt előállt helyzetből való kilábalásból. A párt az addig elért pozícióitól függő léteért, kormánypárti státusából fakadó egzisztenciájáért küzdött. Vissza kellett szereznie választóit, súlyát és befolyását. Az OSZP verbálisan változatlanul a politikai baloldalon keresett megoldásokat, ezért szükségszerűen került konfliktusba az OKP-val, amely elhódította tőle a baloldal zömét, sőt immár minden pozícióját fenyegette, beleértve a kormányzatiakat is. A párt verbális baloldalisága részben ideológiai hagyományainak radikális szocialista és a nyugati szociáldemokrácia klaszikus elemeinek szimbiózisából merítkezett, politikai gyakorlatát tekintve azonban a középbal kormányzás tapasztalatának súlya alatt, a párt egyre inkább a politika centrumába sodródott s ott vergődött. E kifejezés nem valamiféle kényelmetlen vagy kellemetlen állapot érzetét sugallja, hanem azt jelenti, hogy a szocialista párt vergődésével fokozatosan kitermelte magából azt a politizálási technikát, amellyel középre helyezkedve, méretéhez és erejéhez mérten sokkal több pozíciót tudott megszerezni magának, mint amennyi választóinak

érseket említi többek között, mint aki fenntartásokat fogalmazott meg Berlinguer válasza kapcsán.

arányában megillette. A kormányon és a kormány által ellenőrzött vállalatoknál, intézményeknél a DC-vel, számos helyi közigazgatási hivatalban és a helyi szervek által irányított struktúrákban (főként a gazdasági életben) pedig az ott hatalmi pozícióban lévő OKP-val megalakulva vezető posztokat kaparintott meg. 1971–1972-ben a DC-vel szövetségbe a provinciák vezetőpozícióinak 21,6 százalékát, az OKP-vel összefogva 24,2 százalékát birtokolta, majd az évtized folyamán még többet szerzett (1982-es adatok szerint 25,8 és 32,4 százalékot).⁴⁶ A politikai (politológiai) zsargon ezt a taktikát „a pozíció hozamának” nevezte. A politikai pozíció ilyen módszerű használata mágnesként vonzotta a párthoz a karrierista „megélhetési” politikusokat és tenyészette a korrupciót, a párt sírásóját. Az OSZP az 1970-es évtizedben valóságos „genetikus változásnak” volt kitéve. Az 1950-es és még a 1960-as években is erős munkás jellege, munkáspártisága megtörik, a pártot ellepik a vállalkozók, a szabadfoglalkozásúak, a műszakiak és a hivatalnokok: arányuk 1970-re 20,9 százalék, míg a munkásoké lecsökken 35,2 százalékra (1981-ben 25,9-re).⁴⁷

Az OSZP-t mindazonáltal munkás tagjai és munkás szavazói a munkásérdekek képviselőjére sarkallják a politikai intézményekben, a kormányon, a szakszervezetekben, a civil társadalomban. Az OSZP továbbra is harcra kész a reformoknak, bár ebben a vonatkozásban iszapbirkózása a DC-vel nem kecsegtet sok jóval. A szocialista reformkon koncepció a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójától leszűkül az elnöki rendszer tervezetére és a kormány hatáskörének növelésére. Mindkét elképzelés majdan Craxi személyes ambícióit szolgálja. Pozitív viszont 1970-ben a *Dolgozók jogai statutumának* törvényerő-

⁴⁶ *Il sistema politico italiano a cura di Gianfranco Pasquino*. Editori Laterza Roma-Bari, 1985. 196.

⁴⁷ Uo. 189.

re emelése. Az új törvény az alkotmányos jogok kiterjesztésével a munkás érdekképviselő vonalán jelentős eredmény. A dokumentum kidolgozásában a szakszervezeti szakértői gárdának elsődlegesek az érdemei, ugyanakkor döntően járult hozzá Giacomo Brodolini (1968–1969-ben munkaügyi miniszter) közjogi és szakmai támogatása. A miniszter hivatali tevékenysége során parlamenti felszólalásaival előmozdította a törvény elfogadását.

A szocialista politika – főként a párt magatartási és viselkedési mintái, a politikai kérdések megítélésének normái – 1976-ban a sovány választási eredmény sokkhatása után vett fordulatot. A római Midas Hotelban júliusban tartott központi bizottsági ülés legfontosabb döntése az volt, hogy az akkor 42 éves Bettino Craxi választották a párt főtitkárának, miután De Martino nyakába varrták a gyengén sikerült választási erőpróbát. Craxi életkorának teljes lendületével és rámenős agresszivitásával vette kézbe a párt vezetését, és rövid időn belül bizonyította képességeit, nem utolsósorban elszántságát abban a tekintetben, hogy a párt autonóm hagyománya alapján kivezesse a szocialistákat letargiájukból. Rövid időn belül az is kiderült, hogy Craxi az autonomista hagyományt minden szempontból képviselni tudja a politikában és az ideológiában kezdeményező, a gyakorlatban lehengerlő személyes attitűdjével. A párt ennek a csáberőnek engedve mögé állt. Craxi politikai stílusának és vonalának legfőbb sajátossága a történelmi kompromisszummal kapcsolatos De Martino-i bizonytalankodás felszámolása: szembehelyezkedett vele, s közben maximálisan kihasználta a kormányzási ambíciók és a pozícióhozamok realizálására.

Amikor a történelmi kompromisszum az OKP kormányprogram-alkotó tevékenységével részlegesen működésbe lépett, amikor a kommunista párt hovatovább

a kormánytöbbség „csendestársává” kezdett válni – hogy ebből a pozíciójából majd továbbjusson – és persze amikor Morót 1978. március 16-én a Vörös Brigádok elrabolták, Moro 55 napig tartó fogsága alatt Craxi a terroristákkal való tárgyalást javasolta. Ezzel megbontotta a pártok zömének a terroristák politikai elismerését ellenző „szilárdságfrontját”. A szocialista főtitkár humanitárius szempontokkal, Moro megmentésével indokolta álláspontját. Javaslatának sok hallgatólagos szimpátiát szerzett, jóllehet a politikai pártok formálisan nem teheték magukévá az ötletét, mert ezzel elismerték volna, hogy a terrorbanda politikai tényező. Moro prognosztizált halálának bekövetkezése után a tárgyalási javaslat plauzibilitása részben igazolódott, és Craxi személyes tekintélye, politikai tőkéje megnőtt.

A „szilárdság frontjára” ráhullott Moro vére, tragédiájának egész súlya, ráadásul fizikai likvidálásával szétfoszlott a történelmi kompromisszum kereszténydemokrata garanciája.

Ezután 1978 nyarán az Olasz Szocialista Párt ázsióját, részben Craxi elánját emelte ki az is, hogy Pertini személyében szocialista köztársasági elnököt választottak, és Pertini csakhamar hallatlanul népszerű lett. Már ebben az időben legendák és szóbeszédok keltek szárnyra Craxi stratégiai vénájáról. Ő maga 1978. augusztusban az *Espresso* képes hetilapban megjelentette „Szocialista Evangélium” című esszéjét, amelyben meghirdette ideológiai-politikai hitvallását. Ebben a „Marx–Lenin–Sztálin–Togliatti” vonallal szemben a Proudhon–Turati–Nenni által képviselt nézetrendszer mellett kötelezte el magát. Mint írta: „Már Proudhon elemzésében megtalálhatjuk – a kapitalista kizsákmányolás elleni munkás tiltakozás eszményi érveinek szenvedélyes védelmén túl – a kommunista és a szocialisztikus társadalom lényegi elkülönítésének éles percepcióját. Egyfelől a kom-

munizmus meg akarja szüntetni a piacot, a társadalmat teljesen államosítaná, és eltörölné az individualizmus minden nyomát. Másfelől a szocializmus gazdasági, szociális ellenőrzésének bevezetését tervezi és azon munkálkodik, hogy erősítse a társadalmat az Állam tisztelete és az individuális személyiség teljes fejlődése mellett. Proudhon a szocializmust a liberalizmus történelmi meghaladásaként értelmezte, a kommunizmusban özönvíz utáni abszurditást látott, ami – ha megvalósulna – eláziasítaná az európai civilizációt.”⁴⁸

Ugyanabban az évben *A szocialista projekt* címmel elkészült kongresszusi dokumentum veretesebb módon, de ebben a színes, ám annál szegényesebb elvi keretben foglalta össze a párt reformista doktrínáját, élesen szembe helyezkedve a kommunista tradíció „etatista és autoriter” jellemvonásaival. A párt ideológusai – Massimo L. Salvadori történész, Lucio Colletti ex-kommunista filozófus, Norberto Bobbio a liberálszocialista ideológia nagy tekintélye – a kommunistákkal való dialógus feltételül az OKP szociáldemokratizálódását sürgették, továbbá azt, hogy a kommunisták szakítsanak a kelet-európai kommunista pártokkal, a kelet-európai politikai rendszerrel és gyakorlattal. Ebben semmi új nincs, legfeljebb a kritikai tükörben mind pregnansabban látható lett a torzó: az az antinómia, hogy az OKP, miközben a legtöbb nyugati szociáldemokrata párttal javította a kapcsolatait és a párt bensejében egyáltalán nem akadályozta az effektíve zajló szociáldemokratizálódási folyamatot, hazai potenciális szocialista szövetségeseivel merev ideológiai vitát folytatott önnön „mássága” (értsd a kelet-európai kommunizmustól megkülönböztetett minősége), de még mindig kommunistának meghatározott identitása védelmében. Úgy tűnik – a jelen távlatából –, hogy az OKP nem tudott felülemelkedni pártérdekein.

⁴⁸ *Espresso*, 1978. augusztus 27.

Elhatalmasodott rajta az a tudat, mely szerint a kommunista 34 százalék a szocialista 10 százalékkal szemben az örökérvényű munkásmozgalmi hegemonia garanciája, és ezt a hegemoniát nem engedheti át a kormányzati előnyöktől és a korrupciótól megfertőzött szocialista pártnak. Annál kevésbé, minthogy az 1983-as választásokon gyengén (32,9 százalék) szereplő DC-vel szemben a szocialista pártnak (Craxinak) esélye nyílt a miniszterelnökségre és evégből a szocialisták külső (csak külső!) támogatásról tárgyaltak az OKP-val.⁴⁹ Az OKP nem volt hajlandó megalapozni Craxi személyes szerencséjét, nem nyújtott támogatást a szocialista vezető tervéhez, mert a szocialisták azt sem tárták világosan az OKP elé, hogy milyen feltételek, a partnerek milyen felállási rendje mellett jönne létre egy a kommunisták által támogatandó ötpárti koalíció. Craxi a Berlinguerrel folytatott eredménytelen tárgyalása után miniszterelnökségéről megállapodott a DC-vel. A két baloldali vezető között tehát eszközökben nem válogató külön személyes párbaj zajlott, amely azután 1984. májusban a szocialista párt veronai kongresszusán túllépte a munkásmozgalmi politikai kultúra ízléshatárát. A szocialista küldöttek az OKP delegációjával érkező Berlinguert süvítő füttel és inzultáló bekiabálásokkal köszöntötték. Nehéz lenne nem feltételezni e fogadtatás megszervezését. Az OSZP 1984-ben már gögösen, a saját miniszterelnöke vezette kormány sikereinek dicsőségében fürdött. Itália kilábalta a krízisből, újra gazdasági expanziót élvezett, Angliával futott versenyt a legfejlettebb ipari államok rangsorában az ötödik helyért. Megjegyzem, az inflációt többek között a mozgóbérskála fékezésével, majd megszüntetésével érték el, ami sztrájkokhoz és mérhetetlen feszültsé-

⁴⁹ Giuseppe VACCA: *Il riformismo italiano*. Fazi Editore, Roma, 2006. 235.

gekhez vezetett, és tovább élezte a viszonyt az OKP és OSZP, személy szerint Craxi és Berlinguer között.

Az utólagos baloldali történeti értékelések – az egykor az OKP-hoz kötődő szerzők részéről is – felróják az OKP vezetésének, s kifejezetten Berlinguernek a szocialista kapcsolat rontását, ám főleg azt, hogy sokáig kivárt a szovjet kötelék elmentszésével. Az észrevételek érthetőek és racionális magvuk tagadhatatlan; ám ezek a szerzők figyelmen kívül hagyják, hogy az OKP-t az OSZP közreműködésével az olasz politikai pártok összefogása tartotta távol a kormányrúdtól, a közvetlen kormányzati részvételtől; az OKP-val szemben érvényesítették a *conventio ad excludendum* mechanizmusát. Az OSZP felelőssége ebben az összefüggésben nem kerülhető meg, sőt Berlinguerénél súlyosabb.

A baloldali történeti irodalom korábban következetesen bírálta a *conventio ad excludendum*ot, ezen túlmenően azonban nem világos, miért a szovjet köteléket hibáztatják, miért hárítanak minden felelősséget a Szovjetunióra azért, mert az OKP nem tudott kormányzati hatalmat szerezni. Ugyanis a szovjet kötelék elszakítása után sem rajzolódott ki semmiféle jele a belpolitikai helyzet alternatívájának, a *conventio ad excludendum* felmondásának. Igaz, az SZKP a szovjetbarát Cossutta-csoportot tovább finanszírozva még szöhetett terveket „nyugat-európai pozícióharcához”,⁵⁰ de a csoport társadalmi befolyása rendkívül körülhatárolt volt, még az OKP 1979-ben megcsappant (30 százalék) elektorális erejéhez képest is. Az OKP 30 százaléka majd még tovább olvad, de az OSZP sem tudja átlépni a nyolcvanas évek végéig a 15 százalékos szavazati küszöböt, amivel határozottabban léphetett volna fel a baloldali erőviszonyok elmozdításáért a szocialisták javára. Tervezetének (*projektjének*) ez a vágyott perspektívája a 15 százalék meghaladása után is

⁵⁰ Lásd Roberto GUALTIERI id. írását.

köddé vált az 1980-as és 1990-es évek fordulóján, pedig közben (1984-ben) Berlinguer meghalt, Craxi megkapta a miniszterelnökséget, a maximumot, amit a pozícióhozam politikai stratégiája és taktikája meghozhatott. Craxi miniszterelnöksége, kormányzati sikerei azonban piciny aszinkronitással egybeestek a pártfinanszírozás botrányaival, amelyek megásták az OSZP sírját. Történetünk ezen a ponton átnyúlik az olasz „rendszerváltás” körülményei közé.

V. FEJEZET

Középbal variációk, új kihívások

A nemzetközi kommunista mozgalom, illetve a Szovjetunió megszűnése és szétesése Olaszországban sajátos „rendszerváltozási” effektust hívott életre. Nevezhetjük szindrómának is, amelyet döntően a nemzetközi kommunista mozgalomba betagozódott, kívül-belül ott számon tartott OKP helyzete, valamint a politikai élet tényezőinek az OKP-hoz való viszonya határozott meg. Az OKP – e névvel – és a nemzetközi mozgalmon belüli, büszkén vallott diverzitásával 1987-ben utoljára indult a parlamenti választásokon: 26,6 százalékot szerzett, és ezzel tízmillió olasz állampolgár szavazatát tudhatta magáénak.¹ Tízmillió lényegesen kevesebb az 1976-ban elért 12,6 milliós maximumnál, de az erőviszonyok szempontjából a párt továbbra is az egyik leglényegesebb összetevő, és megengedi például a politikai válság 1968-as kiindulásakor tapasztalt erőviszonyokkal való összevetést. Az 1987-es erőviszonyok – természetesen módosulásokkal (már nem elhanyagolható tényező a későbbi Északi Liga) – hasonlítanak a korábbi képletre, az ország politikai problémái nagyjából leképezik az 1968-ban már jellemző intézményi-strukturális, az erőviszonyokból fakadó problémákat. 1987 után azonban a nemzetközi és az olasz helyzet 1968-hoz viszonyított különbségei

¹ Az erőviszonyokat mutatja, hogy a DC 34,4, és az OSZP 14,3%-ot kapott. Említést érdemel továbbá a neofasiszta MSI és szövetségese, a Nemzeti Jobboldal 5,9%-a. A többi párt 3–4%-os vagy kisebb.

hirtelen óriásira nőnek. Földcsuszamlásszerű változások következnek, a bipoláris világ egypólusúvá válik. Itáliában is korszakalkotó a változás; Andreotti megállapítása szerint a berlini fal ledőlése az olasz kormányzó pártokat temette be. A várakozásokkal ellentétben nem elsősorban az OKP-ra hullott a nemzetközi romhalmaz, hanem a düledező ötpárti koalícióra, az antikommunista mechanizmusra, a *conventio ad excludendum*ra. A paradoxon látszólagos, ám Andreotti, mint rendszerint, fején találta a szöveget. Természetesen azt várta volna, hogy az OKP is súlyos árat fizet a változásokért. Az OKP azonban a nemzetközi kommunista mozgalomban a testvérpártoktól eltérő úton indult el, a berlini falat sem ő építette, érvényesülnie kellett tehát bizonyos történelmi igazságszolgáltatásnak abban az értelemben, hogy a kataklizmának nem elsősorban reá, hanem belpolitikai ellenfeleire kellett lesújtania. Az igazságszolgáltatás megillette a pártot, de le kellett rónia adósságát is, miután hosszú évtizedeken át részese volt az összeomlást elszenvedő nemzetközi kommunista mozgalomnak. Osztoznia kellett a vereségében, mégpedig oly módon, hogy a párt karakterének elkerülhetetlenül át kellett alakulnia; meg kellett változtatni a nevét, szimbólumait és ideológiai fegyvertárát. Az óriási „vörös elefántot” készületlenül érte egy ilyen horderejű változás.

A nagy változások pillanatában az OKP különböző szervezeti és politikai problémákkal küszködött: 1987-es másfél milliós taglétszáma rohamosan csökkent, 1990-ig 1 millió 300 000-re. Ennél súlyosabbnak tűnik azonban, hogy Berlinguer titkárságának utolsó éveiben, majd a halála után a párt nem állt elő innovatív ajánlatokkal partnerei, az olasz politika felé, csak addigi nótáit fújta: a demokratikus alternatívát, az erkölcsi kérdéseket, az intézmények reformjait ismételte új koncepció és meggyőző erő nélkül. A poszt-berlingueri periódus szemmel

láthatóan nem termett potens vezetést sem. Natta, majd Occhetto kiváló segítői voltak elődjüknek, de nem érték el a korábbi vezetőknel megszokott és elismert színvonalat. Az idősebb vezetőknek nem volt kellő energiájuk a szükséges megújulás kidolgozásához, a fiatalabb generációnál pedig a tehetség, a képesség hiányzott a helyzet kezeléséhez – persze, maga a helyzet rendkívüli és páratlan, a kommunista mozgalom horizontja teljesen elsötétült.

Az, hogy az OKP ellenfeleivel vagy a partnereivel, esetleg saját sorain belül kilátástalan vitákat folytatott, állandó olasz közéleti jelenség, és 1989 táján sem volt ez másképp. Ám a helyzet mintha egyfajta megállapodottságba süppedt volna. Az állóvizet a kelet-közép-európai demokratikus robbanás verte fel, és Olaszországban – a kommunista kérdés miatt frontországban – különösképpen megbolydult a közélet. A közép- és kelet-európai kommunista pártok hatalomvesztésével, a külső támogatás és erőforrás elapadásával, az ímmel-ámmal, de mindenestre eszmeileg követett modell (és illúzió) szertefoszlásával megszűnt a „kommunista veszély”. Minden formájában „okafogyott” lett az OKP-val szembeni véd- és dacszövetség, a párt legitimációja elől elhárultak az akadályok. Az OKP akár kormányra is kerülhetett, és kiteljesedhetett az olasz demokrácia rendszere, amit a szovjet barátság és a kommunista veszély hangoztatása eddig – a politológia szerint – megakadályozott. Ebben az értelemben omlott a berlini fal az OKP ellenfeleire, akiket nem védett már az antikommunista összefogás, és akik különböző vétségeikben leleplezhetőkké váltak. Részben a vállalkozók untak arra rá, hogy elsősorban a kormánypártok folyvást kenőpénzeket követeltek tőlük a megbízatások fejében, részben a jogszolgáltatók körében is terjedt a nézet, miszerint ennek a korrupciós gyakorlatnak véget lehetne vetni. A vizsgálóbírák között termé-

szetesen voltak baloldaliak, de a „tisztá kezek”-nek nevezett ügyészi csoport emblemikus alakjának, Antonio Di Pietrónak nem voltak baloldali kötődései. Tehát a jog forradalma a politika ellen – ahogy később értelmezték a jelenséget – nem a „vöröstógások” műve volt (Silvio Berlusconi), hanem a természetes fejlődés szükségszerű állomása. A „tisztá kezek” razziája feltárta a pártfinanszírozási korrupciókat és lefejezte a kormányzó pártok vezérkarát, kiszolgáló apparátusaiak vitális részlegeit. Az OKP ebben a helyzetben szánta el magát a nagy újíásra: kommunista identitása maradványainak felszámolására, nevének megváltoztatására.

Úgy tűnik, hogy ez az operáció nemzetközi paradigmát követett, ám ezt elfogadva is lehetetlen nem látni a döntést előkészítő, levezénylő, és végül a döntésből feltörő zavarodottságot, megrázkódtatást és dezorientációt. 1989. augusztus 21-én, Togliatti halálának évfordulóján a párt egyik vezető ideológusának számító Biagio de Giovanni cikket közölt a pártlapban, *Unitá*ban „Hol volt, hol nem volt egyszer Togliatti és a reális szocializmus” címmel. A cím „groteszk, és durván meghamisítja az OKP történetét”² – írta erről tizenöt évvel később Vacca, az OKP akkori másik és mindmáig baloldali vezető ideológusa. A párton s egyben az egész nemzetközi mozgalmakon végigfutó 1989-es zavarodottságnak és dezorientáltságnak másik eklatáns megnyilatkozása magától a párt vezetőjétől származik. Achille Occhetto – aki pár évvel korábban Togliattit a „legjobb” olasznak titulálta – beállt Craxi és propagandistái érchangú kórusába, amely évek óta dalolta Togliatti cinkosságát a sztálini bűnökben. A manőver – eddigiekben már jellemzett – célja az OSZP-nek az OKP pozíciói ellen indított támadása a baloldali erőviszonyok megváltoztatása érdeké-

² Giuseppe VACCA: *Il reformismo italiano*. Id. kiadás. 27.

ben.³ Az OKP Occhetto személyében rálépett arra az útra, amelyen haladva – a nemzetközi földcsuszamlás hatására – föladta múltjának és sajátos diverzifikált arculatának jelentős részét, sőt deklarálta az egészét, ami egy OKP méretű pártnál veszteségek nélkül kivitelezhetetlen. A névváltozás mintegy megkoronázta a párt ez irányú döntéseit. Occhetto nem gondolt más lehetőségre, ugyanakkor nem gondolta azt sem, hogy a párt átalakítása előbb a párt szakadásához, majd erőinek szétforgácsolódásához fog vezetni.

Az OKP soraiban (felső szintjein is) a zavarodottság fontos jele, hogy a párt úgy tett, mintha történetének és politikai életrajzának minden problémáját csak 1989 prizmáján keresztül értelmezhetné világosan, kizárólag 1989 fénytörésében tisztázhatná történelmének homályos részleteit. Ez a jelenség sok szálon kapcsolódik a Togliatti körüli polémiaiákhöz, és olyan következtetések levonásával jártak, mint a szovjet kötelék elszakítása és a szociáldemokratizálódással való késlekedés, a vitatott kérdésekben a szocialisták igazságának elismerése.⁴ Ezt a következtetést az Occhettót vezetői tisztében követő Massimo D'Alema is levonta több pártértelmezéssel egyetemben. A nézet – legexponáltabb vezetői szintű képviselőjének akarata ellenére (D'Alema más helyeken kivont karddal védelmezi az OKP történelmi pályáját, saját politikai iskolájának tanait)⁵ – szintén elhanyagolja a párt történelmi érdemeit. Történelmietlen az összefüggések, a kontextus vizsgálatában. Leegyszerűsíti a különböző politikai szituációk jellemző vonásainak összehasonlítását, azaz 1989 perspektívájából visszanezve „a fürdővízzel együtt önti ki a gyereket”, általános

³ Része e támadásoknak a magyar '56 újravitatása, amelyre itt nem térek ki.

⁴ Giuseppe VACCA: i. m. 234.

⁵ Vö. M. Massimo D'ALEMA: *La sinistra nell'Italia che cambia*. Feltrinelli, Milano, 1997. Ezen belül: „Gramsci e Togliatti nella storia d'Italia”.

„felülvizsgálós” légkört teremt. Ennek lüktetésében előjöttek a lelkiismeret ki nem beszélt vívódásai, a „mikor és miben hibáztunk” katarzisének rémképei. Tipikus példa erre az ellenállási mítoszokkal való szembenézés: az emiliai „halál-háromszögben” – Reggio Emilia környékén – bosszúból, olykor tévedésből vagy túlkapásból elkövetett gyilkosságok nyomasztó súlya, a kommunista partizán felelőssége. A Szovjetunióban halálba küldött emigránsok tragédiái⁶ ebben a periódusban újfent heves számonkérő vitákat gerjesztettek, de most már a szovjet köteléktől mentesítve, a szovjet kötelék leghalványabb igazolása nélkül. Feltárulnak a titóisták vérszomjának áldozatául esett isztriai olaszok halálának borzalmai: a hegyek kürtőibe levetett ártatlan életek kioltása az etnikai tisztogatás módszereivel, stb.

Ebben az általános revíziós hangulatban és az átalakuló nemzetközi viszonyok feltételei között hozta meg az OKP vezetése halaszthatatlan döntéseit, amelyek vitatása szükségszerű és természetes jelenség volt. A vitákban sok racionális érv is elhangzott, ám maga a döntés elkerülhetetlennek, a változások paradigmájából kikövetkeztetettnek tűnik. A döntés gyakorlati kivitelezése nem kevésbé problematikus. Achille Occhetto mégis vette magának a bátorságot, és megtette az első, legfontosabb lépést. 1989. november 12-én egy bolognai gyűlésen, a berlini fal ledőlte után – több hónapos, a párt viszonylag fiatal vezetését⁷ marcangoló dilemmát követően – bejelentette, hogy új néven alakítanak új bal-

⁶ 1964-től ex-kommunistákból és szocialistákból alakult bizottság gyűjtötte a sztálinizmus olasz mártírjainak adatait. Egy ugyancsak volt kommunista – egyébként titoizmusa miatt a pártból kizárt – újságíró, Guelfo Zaccaria 1983-ban publikálta könyvét („A Mosca senza ritorno”) amelyben a gulágon kétszáz elpusztított kommunista emigránsról emlékezett meg. 1989–1990-ben nem ex-kommunisták, a váltig párttagok közül is sokan átérték személyes történelmüket.

⁷ Az 1936-os születésű Occhetto is fiatal; vezetőtársai: D’Alema,

oldali pártot. A bejelentés nemzetközi kontextusát nem lehetett vitatni, viszont az OKP helyén létrehozandó új politikai szereplő belpolitikai helyének és szerepének a megjelölése különböző problémákat vetett fel. A leendő új párt szociáldemokrata jellegéhez ugyanis nem férhetett kétség, de mint tudjuk, a szociáldemokrata pozíciót az OSZP foglalta el, s ez nem egy kérdőjelet tett Occhetto kezdeményezéséhez. Ez a sajátos helyzet, a szociáldemokraták olasz múltja tette indokolttá a poszt-szociáldemokrata problémát is. Az OKP régóta, kritikus történelmi szituációban is saját identitásának védelmezésére mind a kommunista, mind a szociáldemokrata történelmi úttól megkülönböztetett „harmadik út” lehetőségét kutatta. Ennek magyarázata mindvégig elvontnak tűnt.

Az OKP vezetőjének üzenete és felhívása a szocialistákhoz a következőképpen szólt: az OKP rendelkezésre bocsátja erejét és szolgálatait a baloldal egységének újjáteremtéséhez, hogy lehetővé váljék az alternatíva, hogy az olasz politikai helyzet kimozduljon stagnáló állapottából.⁸

Aligha lehetett volna másképpen vagy – ahogyan Occhetto kritikus elemzői észrevételezték – „kidolgozottabb” formában felajánlani a baloldal egészének, az olasz politikának az OKP szolgálatait, az OSZP mégis a régi beidegződései alapján reagált. Saját visszaszerezhető hegemóniájának érdekeit fontosabbnak vélte. Az OSZP-ben egyeduralkodó Craxi az OKP „szolgálatainak” elfogadása helyett szívesebben vette volna, ha a kommunista párt az egész nemzetközi mozgalom és ideológia romjai alá kerül. Várakozó álláspontot hirdetett, és bekapcsolta pártját a „névháborúba”: törli a párt nevét, mert állítólag

Veltroni, Fassino a negyvenévesek, a negyvenhez közeli generációja.

⁸ Achille OCCHETTO: *Un indimenticabile '89*. Feltrinelli, Milano, 1990. 126.

nem tetszik a választóknak; Olasz Szocialista Párt helyett a „Szocialista Egység” elnevezést választja, ezzel is mintegy elébevégya az OKP névváltoztatásának, pártalkotmányozó munkájának, és érzékeltetve az újult erőre kapó konkurenciaharcot.

Occhetto 1990. október 10-én az OKP drámai központi bizottsági ülésén konkretizálta az új pártformáció nevére tett javaslatát. Eszerint a Baloldal Demokratikus Pártja (PDS) néven alakul majd meg a párt, a pártalkotmányozás nem egészen másfél éves, két kongresszust is igénylő folyamatában. A vita szenvedélye és drámaisága végighullámozott az egész párton. A Központi Bizottság egyharmada (33 százalék) nem értett egyet a főtitkár javaslatával – frontjuk heterogén, ám tekintélyes volt. Natta, Ingrao és Cossutta igen eltérő alakjai a pártnak, ám egységesen elleneztek a névváltoztatást, az OKP átalakítását.⁹ Napolitano és csoportja sürgette az átalakulást, a szociáldemokrata értékválasztás egyértelműsítését, a csatlakozást a Szocialista Internacionáléhoz. A régi OKP a múlté, a párt bomlásnak indult. Csoportok, áramlatok, klubok, szekták, különféle társulások vitatták a helyzetet, Occhetto javaslatait, a párt nevét. A vitákat erős érzelmek keresztezték; ennek hű tükörképe volt Natalia Ginzburg¹⁰ írása „A név” címmel, az *Unità* közlésében: „Szeretem ezt a nevet, a jelentését, az évek folyamán felvett hangzását... Nekem úgy tűnik, hogy az újhoz közeledve szükséges magunkkal vinni a múltból azt, ami jó; azt meg kell őrizni, ki kell menteni a romok alól... Az olasz kommunista pártnak

⁹ Occhetto ellenzékében – különböző pozíciókban – találjuk még többek között Aldo Tortorellát (hosszú évekig a párt ideológiai titkára), Antonio Bassolinót (Nápoly vezetője), Sergio Garavinit, Fausto Bertinottit (mindketten fontos szakszervezeti vezetői tisztségeket töltöttek be).

¹⁰ Natalia Ginzburg „pártközeli” szimpatizáns író. Élettársát az ellenállásban veszítette el.

– amely története során semmilyen bűnnel nem szennyeződött be, amely soraiban tudott néhányat a legkiválóbb, Itáliában élő emberek közül – szerintem ebben a pillanatban, jobban mint bármikor, erősítenie kellene hűségét a szimbólumához és a nevéhez. Nem vagyok a kommunista pártba beiratkozott tag, mégis amikor olvasom és hallom, »Isten veled kommunizmus«, szagató fájdalmat és sértést érzek. Minden alkalommal azt szeretném mondani, hogy ami meghalt, aminek isten hozzádot mondanak, az nem az igazi kommunizmus, az egy szörnyszülött növény, egy szörnyűséges burjánzás volt, abszolút semmi köze nem volt az igazi kommunizmushoz. Az igazi kommunizmust soha nem tudtam társítani sem Sztálin börtöneihez, sem a Kínában megölt diákokhoz, sem Ceausescuhoz, sem Pol Pothoz. Nem fordult elő velem az sem, hogy az oroszországi koncentrációs táborokhoz vagy a magyarországi harckocsikhoz társítsam. Azt gondolom, századunk emberének jutott az a szerencsétlenség, hogy látnia kellett, amint az egészséges és tiszta eszméből szörnyű burjánzás kel ki. Az igazi kommunizmus a maga eredeti tiszta és egészséges eszméjében soha nem volt hatalmon, elvont konfiguráció maradt. De lehetetlen, hogy ne legyen mód valóságossá változtatni. Lehetetlen, hogy ne létezessen az igazi, a nem erőszakos, a nem elnyomó, a nem véres, a nem totalitárius kommunizmus – úgy, ahogy Gramsci és Berlinguer lelkében élt. Az igazi kommunizmus arra született párt, hogy védje a rosszul élők jogait. Ezért ha nem lenne, ki kellene találni.”

A viták végeredménye röviden összefoglalva a pártszakadás. A Baloldal Demokratikus Pártja mellett Cossutta, Garavini, Bertinotti vezetésével megalakult a Partito della Rifondazione Comunista (PRC – Kommunista Újjáalapítás Pártja), amely azonban nem ragadta magával Occhetto teljes ellenzékét; Natta, Ingrao, Tortorella,

Bassolino a PDS-t, illetve a PDS-n belül folytatandó vitát választották. A viták azonban nem konkludálnak érdemi döntésekbe, a két új párt nehezen birkózott a valós politikai problémákkal, a PRC nehezebben, mint a PDS. A két párt egymás bírálatával is el volt foglalva. A PDS az OKP többségének utódpártja, jelentőségében is közelebb áll az előd törzséhez, mint az utódpártiságra kétségkívül igényt tartó PRC.

Az OKP megszűnését és a két utódpárt keletkezését a megfigyelők többféleképpen értékelték: a PRC pozíciójából kiindulva fölfogható volt opportunistá megnyilvánulásnak, azaz osztályárulásnak, a kívülállók viszont a külső körülmények figyelembevételével, sikernek értékelték. A PRC szakadárságának indoklásában a párt hangadói megfogalmazták, hogy Occhetto, eltávolodva a párt hagyományától nem munkáspártot szándékozott csinálni, hanem „osztályközi” pártot, amely meghatározatlan koalícióra tör a centrummal, sőt a Mario Segni (az egykori köztársasági elnök fia) által jegyzett reform orientációjú jobbközéppel. Mások Occhetto perspektívalátásának hiányát vetették fel: nagy léptekkel haladt előre világos célok, széles szociális összefogás nélkül, ily módon csupán elaltatta, eutanáziába lökte a régi pártot az új tényleges megalkotása nélkül. Nem valósította meg a régi politikai intézményrendszer megújításához elkerülhetetlenül szükséges szakításokat azokkal a társulási technikákkal, amelyek a régi formátumú OKP-t és DC-t, együttműködő erőfeszítéseiket jellemezték.¹¹

A bírálatokban tagadhatatlanok az igazságelemek, ám nem állja meg a helyét az, hogy Occhetto és új pártja nélkülözte volna a programatikus elképzeléseket. Ez inkább a PRC-re jellemző, amely ragaszkodott a nimbuszát világméretben elvesztő kommunista mozgal-

¹¹ Vö. Martin RHODES: Reinventare la sinistra. In: *Politica in Italia*. Edizione 94. Il Mulino, Bologna, 1994. 101.

mi identitáshoz, s ezzel meg is pecsételődött a sorsa. A PDS-nek megvoltak az intézményrendszerre vonatkozó elképzelései, de nem tudta egy jól felépített, jól megszervezett, hatékony, a változások viharával megküzdéni képes párt benyomását kelteni. Magát Occhettót – a folyamatot bátran kezdeményező és irányító főtitkárt – csak másodszorra sikerült a párt első számú vezetőjének megválasztani. Ugyanakkor meg kell állapítani: nincs mit csodálkozni a helyzeten, az új párt(ok) helyzetén. Az egykor rendíthetetlen hitű és magabiztos, az irányt, a vonalat pontosan látó aktivisták tömege nem tudta feldolgozni a világméretű változások következményeit, a régi, nagy ideológiai igazságok megdőltét. Elvesztették tájékozódási pontjaikat, szilárd meggyőződés nélkül sodródtak az eseményekkel. Nem tűnik megalapozottnak a feltevés, hogy mindezért egy-egy vezető vagy a vezetők csoportja lenne a felelős. A változások olyan mélyek és olyan horderejűek voltak, akkora gyorsasággal követték egymást, hogy mindenkit felkészületlenül értek, az eseményekre adott sokszínű reakció kavalkádjában lehetetlen volt eligazodni. Az 1980-as és 1990-es évek fordulójának forradalmi eseményei valószínűleg semmilyen sémába nem illeszthetők be, s minden mozzanatukban vitathatók. Nincs egyértelmű magyarázat vagy értékelés az Öböl-háborúra, a Szovjetunió vagy Jugoszlávia és Csehszlovákia felbomlására, a nacionalizmusok véresen irracionális fellángolására, a kontinentális migrációkra, a kommunizmus talpon maradására Kínában, Észak-Koreában és Kubában – tehát egész sor kisebb és nagyobb jelentőségű kérdésre, hatalmi döntésre, a kétpólusú világ stabilitása utáni rendezetlenségre.

Olaszországra visszatérve az OKP helyén létrejövő PDS, minden problémája ellenére, jóindulatú fogadásra talált a DC köreiben, amely szintén súlyos belső ne-

hézsekkel, bomlási tünetekkel küszködött, és nem hagyhatta figyelmen kívül a beindult nemzetközi és hazai változásokat. Ugyanakkor – mint utaltam rá – folytatódott Craxi szocialistáinak begombolkozó magatartása a poszt-kommunizmus kitárulkozása előtt. Craxi elsáncolta magát az ötpárti koalíciós gyakorlat folytatásában, és korábbi – jószerivel egyetlen markáns – reformötletét forszírozta, a köztársasági elnök közvetlen választásának gondolatát, amit még 1990-ben vetett be a köztudatba. A nyilvánvaló elnöki rendszer irányát mutató elképzelés nem látszott összeegyeztethetőnek az olasz politikai kultúra 1945 utáni fejlődésével, ezért nem támogatták sem a kereszténydemokraták, sem (még OKP-formájában) a kommunisták. A politikai intézményrendszer reformja azonban több felől is a közélet homlokterébe került. Mario Segni referendumokat kezdeményezett az intézményi reformokra vonatkozóan, ám az Alkotmánybíróság csak a képviselőjelöltekre adható preferenciális szavazat eltörlésének indítványozását fogadta el. Az engedélyezett referendumot – az OSZP, a DC, és a Lombard Liga ellenkezése mellett – 95 százalékos részvétellel, sikerrel megtartották; ettől kezdve a reformokat semmi sem tartóztathatta fel. Hamarosan megváltozott a választási rendszer: az idejét múlt és a kormányzási váltakozást, az alternatívákat akadályozó arányossági elvű szisztéma helyett többségi elveket vezetnek be, megrázkódtatva a politikai rendszert. A pártfinanszírozás tisztába tételének követelése pedig alapjaiban rendítette meg az Első Köztársaság pártjait. A pártfinanszírozás ügyeiben nyomozó vizsgálóbírói csoport („tisztá kezek”) eljárásai előidézték a lavinaomlást.

1992. február 17-én csúszópénz elfogadása közben tartóztatták le a szocialista párt egyik milánói exponensét. Ezzel a jogszolgáltatás megakadt a jéghegy csúcsán, és

ezután rövidesen felgöngyölítették a korrupció masszívumának hatalmas tömbjeit. Április 30-án Pietro Longo, a szociáldemokrata pártvezető került rendőrkézre, majd következett a többi neves politikus. Ha nem is minden esetben az első számú pártvezetők, de az élvonalbeliek közül szűrték ki a kihallgatásra idézendő személyeket. Utolérte a sors a DC vezérét, Arnaldo Forlanit. A jogszolgáltatás delegitimálta az olasz politikai rendszert, lerántotta a leplet az ún. pártokrácia erkölcstelen struktúrájáról.

A baloldal szempontjából a szocialisták katasztrófája kizárta a régi hagyományok felélesztését, a két eredeti munkáspárt összefogását, ami szóba került ugyan, de még mielőtt komoly vitában állást foglaltak volna róla, hamvába holt, illetve a jog vértelen forradalma végzett vele. Az OSZP csúszópénzügyeiben „szürke eminenciás” építész-mérnök, Silvano Larini letartóztatása (nyolc hónapi bujkálása után) 1992. decemberben milliárdos tételű korrupciók és zavaros kapcsolatok felderítését hozta magával, amelyek Licio Gelli P2-es páholyának bankjához vezettek. Természetesen érintett volt a párt vezérkara is: Craxi és helyettese Martelli, a vezetőségből Formica és De Michelis (többszörös miniszterek), illetve még öt-hat felső vezető. Az eljárás alá vont Craxi védekezéséként az egész politikai rendszerre mint korrupciós zisztémára kente a felelősséget, jól elverve a port az OKP-n is, amelyet ráadásul Moszkvából eredő (szintén törvénytelen) anyagi segítséggel, továbbá a KGB javára végzett kémkedéssel is megvádolt. Életútjához illő politikai hattyúdallal búcsúzott a közélettől. Craxi, Martelli és még jó néhányan lemondtak, de a pártot nem lehetett megmenteni: adóssága 200 milliárd líra, az 1993-as helyhatósági voksolásokon átlagosan csak 2 százaléknyan szavaztak rá. Még 1990-ben is 17 százalék birtokában remélte Craxi, hogy végre valóra váltja mitterrand-i terve-

it. Ehelyett és ennek kontrasztjaként az OSZP sírkövére véshették: 1892-ben mint a munkásosztály pártja született, 101 éves korában érte a halál; osztálya elfordult tőle sikkasztó, szélhámos vezetői és tagjai miatt. Az OSZP helyén néhány minipárt próbálkozott a legenda visszaállításával – kísérletük elvetélt, illetve erősen körülhatárolt marginális hatású maradt. Az OSZP tagjainak nem elhanyagolható hányada, több vezető exponense – szociológiai felmérések szerint a párt szavazóinak 27 százaléka¹² – Silvio Berlusconihoz csatlakozott a szocialista párt genetikai átalakulásának bizonyságául. Így főnődött össze a párt hagyományától való eltérés a politikai halálnem okaival: Craxi meghitt baráti nexust ápolt Berlusconival, politikusként „kapcsolati tőkével” járult hozzá vállalkozói birodalma felépüléséhez.¹³

Berlusconi politikai pályafutása előtt nem mellékesen a korrupciós vizsgálatok gyanúsítottjainak meghurcolása, mediatizált látványosítása egyengette a talajt. A média minden információja az Első Köztársaság leáldozását és a dúsgazdag, szenzációsan sikeres üzletember országot mentő küldetését sugározta a TV-t bámuló és a történeteken ámuló közönségnek. Berlusconi, természetesen, saját TV-csatornáinak politikai marketingjével fokozta a személyére szabott sugallatokat – kitűnő, busásan fizetett szakemberekből álló csapata a politikában eladdig nem alkalmazott kereskedelmi fogásokkal „eladta” a főnököt.

Az olasz politika e sajátos alakja – a sikeres *self made man* imázsának varázsával, diszkrétnek nem nevezhető

¹² Giuseppe VACCA: i. m. 204. (Berlusconi szavazóinak másik 24%-os kontingense 1992-ben a DC háza tájáról származott.)

¹³ Lásd MOLNÁR Anna: Silvio Berlusconi gazdasági és politikai szerepe. In: *Mediterrán Világ*, 7. Veszprémi Humán Tudományokért Alapítvány, 2008. (A „Lovag” építési vállalkozóként kezdte karrierjét, kereskedelmi üzletláncokkal és médiaügyekkel folytatta, s meg sem állt addig, amíg elmondhatta magáról, hogy Itália és a világ egyik leggazdagabb embere.)

bájával, a zsigeri antikommunizmust populizmussal keverő kommunikációjával – külön hangsúly nélkül, bár ezt sulykolva és kinyilatkoztatva, a jobboldal képviselőiben lépett fel, illetve a jobboldal kreatúrájaként jelent meg a színen. Feltételezhetjük, hogy nem kizárólag saját kútfőből merített. Egy bolognai hipermarket – egyik üzleti specialitása – megnyitásakor, az 1993-as helyhatósági választások alkalmával Gianfranco Fininek, Róma polgármesterévé választása mellett kampányolt, s ezzel debütált a politika színpadán. Fini 1993-ban a még neofasiszta MSI vezetője, de már előkészíti pártja „múlttalanítását”, kiszabadítását a neofasizmus gettójából, és ami a legfontosabb: gettósítása miatt az egyetlen párt, amely a korrupcióban vétlen „szeplőtelen opponense az Első Köztársaságnak”.¹⁴ Erre már stratégiát lehet építeni. Fini 1993-ban az eredetileg radikális, majd zöld, végül a mérsékelt kereszténydemokrata utódoknál horgonyt vető Francesco Rutellivel szemben veszít, de több mint 40 százalékos szavazói tömbje élesen rávilágít a változások dimenziójának ideológiai aspektusaira. Az ellenállási mitológiát felülvizsgáló hangulatkeltéssel megzavart és megtévesztett tömeg fogadóképes a másik, ellentétes oldal mitológiájára. Az ideológiai revízió, az ideológiákban való csalódottság általános és mestersegesen táplált jelenség.

Rutellit – Fini ellenfeleként az első újsütetű középbal koalíció sikerével – Róma polgármesterének választották, s ez előrevetíti az új kiadású középbal formációt mint a jobboldali gőzhenger egyetlen lehetséges alternatíváját, egyúttal megmutatja ellentmondásait.

Az új kiadású középbal geneziséét abban kell keresnünk, hogy a radikális olasz baloldal többszöri próbálkozással sem tudott hatalmi áttörést végrehajtani. Szükségszerűen a centrum politikai szubkultúrájában kellett

¹⁴ Piero IGNAZI: *Postfascisti? Il Mulino*, Bologna, 1994. 106.

keresnie a szövetségeseit a kormányzati pozíciókba való bejutáshoz; ugyanakkor a mérsékelt centrumnak is csupán a baloldallal való összefogásban nyílt lehetősége a kormányzásra a legelfogultabb konzervatív és a szélsőjobb felé hajló csoportokkal szemben, amelyek az erős baloldal mellett mindig ki voltak téve a szociális és politikai kudarcoknak. A kormányzás instabilitása évtizedeken keresztül ebből az alapvető ellentmondásból eredt, s fennált a veszély, hogy a probléma a politikai rendszer átalakulásának körülményei között is megoldatlan marad. Úgy is maradt, mert egyik oldal sem és a centrum sem volt eléggé (enyhén szólva) kompakt a megnyugtató és tartós megoldásokhoz.

Ha szemügyre vesszük a formálódó középbal koalíciót, először is megállapíthatjuk, hogy rendkívül szétaprózott szövetségről van szó. Csak a főbb csoportokat említve: a középbalban találjuk az egykori kereszténydemokrata balszárny fontosabb alakzatait, a volt palermói polgármester maffiaellenes Leoluca Orlando Háló nevű pártját, amely az egykori nagy kormány- és „állampárti” „fehér bálna” testén az első szakító műveletet végezte el. Ebben a koalícióban volt a Néppárt, a DC egyik jelentősebb örököse, és utódpártja; az Occhetto-féle posztkommunista PDS és a demokratikus jelzővel felszerelt különféle szövetségek; szocialista és szociáldemokrata maradványok, zöldek, köztársaságpártiak és liberálisok (ez utóbbiak hirtelenjében fedezték fel középbalos elhivatottságukat). De a középbalhoz sorolandó a szövetségből anakronizmusával „kilógó” PRC – amely egyébként hamarosan kétszeres szakadáson is átesik, nem beszélve az eleve adott belső villongásairól és egyes elemeiben elfogadható PDS-kritikájáról. Tehát rendkívül heterogén szövetségről van szó, többnyire csak választási kartellnek tekinthető középbal konglomerátumról, amelynek politikai egységéről az

adott körülmények között nem lehetett beszélni. Az óvatos és bizonytalan reformkonceptiók mellett egyetlen pragmatikus cél köthette össze a kartellt: választási győzelemmel elvenni a kormányrudat a Berlusconi vezette jobboldaltól (D'Alema az Occhetto-vezetést tette felelőssé Berlusconiék 1994-es győzelme miatt és az új vezérségre önmagát kandidálta). A középbal visszavágásának lehetséges határvonalait az 1996-os választások előtt kellett meghúzni. Ez igen bonyolult feladatnak tetszett, s nem csupán a középbal formáció töredezettsége miatt. A politikai problémák voltak megoldatlanok. Sem a jobboldallal való első mérkőzés idején (1994-ben), sem a későbbiek folyamán a pluralitásaiban szétfeszülő középbal nem tudott kellő figyelmet fordítani a reális választói dinamikára, nem tudott – akkor sem, ha győzött – stabil többséget szervezni maga körül, nem tudta megbontani és ellensúlyozni az olasz közéletben mélyen befészkelte jobboldali orientáció frontját.

Időközben a politikai rendszer szerkezete gyökeresen megváltozott, mindenekelőtt a többségi elveken nyugvó választási rendszer bevezetésével, illetve további intézményi reformok perspektívájával. Ebben a folyamatban aktívan és eredményesen részt vettek új tényezők, mint az Északi Liga (bomlasztóan), de a DC utódpartjai is (építően), vagy Berlusconi Hajrá Itáliája. Legitimitást szereztek maguknak olyan szereplők, mint az OKP utódpartjai, vagy a demokratikus alkotmányos rendet elismerő, egykor neofasiszta Nemzeti Szövetségbe transzformált párt.

A folyamat olykor drámai fordulatokon keresztül tört utat, de előrejutott és működött, még ha ez nem is volt mindig érzékelhető. A Romano Prodi jegyezte Olajfa koalíció kialakulása után nem sokkal például a koalícióban részt vevő hagyományos baloldali (Gramsci alapította) szócső, a *l'Unità* cikkírója az alábbi szkeptikus kom-

mentárt fűzte az immár Itáliában honos kétpólusú politikai „galaxishoz”: „Szavakban többé-kevésbé Angliába érkeztünk: két csoportosulásunk van, két vezetővel. Berlusconi és Prodi néznek szembe egymással a Pólus és az Olajfa élén. Bátran versengenek a kormány vezetéséért. A kitalációt mindenki elfogadta: politikusok, politológusok, újságírók, talán még az állampolgárok is. Ennek ellenére Itáliában soha az életben nem szaporodtak el ennyire a pártok, mint most, nem voltak ilyen szenvedélyesek a szakadások és az összefogások, nem voltak ennyire számosak, nem ismertük ezt a lendületes csúszkálást és áthelyeződést ide vagy oda, vagy se ide, se oda... Ha csupán hozzávetőleges térképet akarnánk készíteni a Második Köztársaság tájairól, két utat követhetünk. Az egyik származástani: mindegyik »történelmi« pártból levezeti gyermekeinek, fattyainak és unokáinak többnyire hosszadalmas szériáját.”¹⁵ A cikkíró (Fabrizio Rondolino) ezután áttekinti a DC szakadásait és szövetségeit. Nem kevesebb mint 17 alakzatot különböztet meg – ex-kereszténydemokrata, ex-szocialista és ex-zöld kombinációjú szervezetkezesekben. Ezek egy része az Olajfában, másik a Pólusban talált helyet. Hasonló genealógiai és politikaföldrajzi leírásban a baloldalon Rondolino 38 formációt számolt össze a következő megjegyzések kíséretében: „A nevek bábelében szíven üt közömbösségük a dolgokhoz való viszonyulásukban. A nevek többé nem a dolgokból következnek... Záporoznak az azonos hangzásúak: a »demokratikusok« és »liberálisok« (a kombinatorika tudományának ajánlatával az összes lehetséges variációban) legalább tizenöt pártban vannak ugyanazzal a címkével. Pártnak csak a PDS és a PPI (Olasz Néppárt) nevezi magát. Átugorva a szociáldemokrata és a köztársasági pártokat, az összes többinek a »szövetségek«, »mozgalmak« és természetesen a »ligák« vidám és

¹⁵ *l'Unità*, 1995. július 26.

üres virágzása áll rendelkezésre. A választott név jelentéktelensége valószínűleg marketing döntés (példásképpen, mint mindig Berlusconi, aki a párt elkeresztelésre egy stadionkórust választott). De paradoxális tükör az is – őszintén szólva olykor nevetséges –, ami a reális televíziózás korszakában a szavak jelentéktelenségét illeti, az önmagába belehabarodott *bla-bla* üressége. Úgy tűnik, ez ma az olasz politika új, mozdulatlan motorja. A politikai osztály alakzatainak megsokszorozódása előállít egyfajta üres levegővel felfújt tömlőt: nem egyedül az ideológiákon vagy a programokon innen, vagy túl azokon, hanem gyakorta a nyíltan, mondhatni szándékosan a valóságtól elszakadó formákban.”¹⁶

Nézőpont kérdése: lehetséges, hogy a pártviszonyoknak, a politikai helyzetnek ez a fajta leírása túlzottan szkeptikus. Az Olajfa végül is sikeresen vitte a koncentráció felé a középbal centrifugáló erőit, és 1996-ban képesnek bizonyult a választások megnyerésére. Az összefogás szelleme tulajdonképpen kovászként a későbbiekben is működött, azonban a jobbközépen, a jobboldalon is működésbe lépett a koncentráció, az összefogás irányába ható tendencia, és közös nevezőre hozott igen eltérő orientációjú politikai szereplőket. Az Északi Liga antifasisztának mondta magát, és eleinte nem nagy barátsággal kezelte Finiét, akik – a maguk részéről – a legnagyobb ellenszenvvel méregették a Ligát, az országot, a nemzet egységének megbontását látták a politikájában. A konkrét politikai helyzet másik bonyodalmát az adta, hogy a politikai pluralizmusban a váltakozáshoz, az alternatívához szokott választópolgár a kormányzó (és/vagy ellenzéki) erők legkisebb hibáit sem tűri el, és szavazatmegvonásokkal bünteti azokat a legközelebbi alkalommal. Az eltelt évtizedet áttekintve az mindenestre biztos, hogy 1996-ban az Olajfa sike-

¹⁶ Uo.

rével már látszott az „olasz anomália” (a kormányzati instabilitás, az alternatíva ellehetetlenítése) megszüntetésének lehetősége. Az ettől számított évtizedben az ötéves kormányzási ciklus kitöltése utáni kormányváltás (Berlusconi) sem tette kérdésessé az intézményi reformokkal bevezetett és elért eredményeket. A politikai reformok eredményeit a gazdasági élet egészségesebb alapokra helyezése támogatta.

A dolgok sorrendjében haladva abból kell kiindulnunk, hogy a „rövid” 20. évszázad végére a bipolaritásból az egypólusú világrendbe történt átmenettel a globalizáció vált az egész nemzetközi élet egyetlen rendező elvévé, előnyeivel és hátrányaival egyaránt. Az Olajfa teoretikusának is tekinthető Prodinak – az egykori kereszténydemokrata közgazdász professzor-politikusnak – világos ideái voltak a nemzetközi viszonyokról, és ezekben helyezte el az olasz teendőket. „Az utóbbi tizenöt évben – olvasható az Olajfa 1995. decemberben kiadott programjának téziseiben – soha nem látott mértékben megnőtt a nemzetgazdaságok globalizációtól determinált kölcsönös függősége, s a kereskedelmi sorompókat lebontották. Az egyetlen piac hangsúlyozza és visszafordíthatatlanná teszi az európai gazdaságok integrációját. Az Európai Unióban a stabilabb és erősebb gazdaságokban túlnyomóan érvényesülő feltételek konvergens folyamatokat kényszerítettek ki. Következésképp a nemzeti makroökonómiai politikák autonómiájának mozgástere lecsökken, szó sem lehet olyan kísérletről, hogy egy ország költségvetési és monetáris politikája által gazdasági expanziót indítsanak, növekszik a mikroökonómiai politika jelentősége. A fenntartható növekedés alacsony inflációt, stabil árfolyamot, a közfinanszírozás strukturális egyensúlyát, a gazdaságpolitika hitelességét követeli meg.”¹⁷

¹⁷ Lásd Giuseppe VACCA: *Il riformismo italiano*. Id. kiadás 80.

Az Olajfa a nemzetközi trend, a globalizáció törvényszerűségeinek figyelembevételével tervezte meg az országos teendőket, a kormányzati feladatokat. Az Olajfa, Prodi kormánya és a belőle kinövő középbal formációk egyesítették a katolikus és a laikus, a baloldali és a demokratikus reformizmus tradícióit és társadalmi erejét. Prodi első kormánya (1996–1998) folytatta az Első Köztársaságból a másodikba való átmenet időszakában funkcionáló Giuliano Amato (szocialista), Carlo Azeglio Ciampi (független demokrata, a Banca d'Italia kormányzója, később köztársasági elnök) és az ugyancsak független demokrata Lamberto Dini kormányainak reformjait, s döntő érdemei vannak a gazdasági helyzet stabilizálásában.¹⁸ Itália 1997-ban csatlakozhatott az EMR-hez, ami megvetette az euro bevezetésének alapját (mint ismert, az elvi döntés 1999-es keletű, gyakorlati érvényesítésének kezdete 2001, az euro és a nemzeti valuta együttes használatával, végül 2002 a nemzeti valuta megszűnésének éve). A gazdaság egészségessé tétele mellett Prodiék további politikai reformokat vezettek be, bár nem kielégítően: a választási rendszerben fennmaradtak az arányossági elv egyes elemei, viszont jelentősen kiszélesedtek a megreformált területi autonómiák. Intézkedések történtek a regionális föderáció fiskális és gazdasági feltételeinek kialakítására vonatkozóan, magyarán: ezzel elismerték az Északi Liga törekvéseiből azt, ami jogos és konstruktív, és figyelembe vették, hogy az északi régiók nagyobb arányban vesznek részt a GDP előállításában.¹⁹ Megadták az Északnak azt, ami megil-

¹⁸ 1992-ben az olasz infláció duplája volt az Európai Monetáris Rendszerben (EMR) részt vevő államok átlagának. Az államháztartási deficit elérte a GDP 104%-át. Az adóprés 40%-os, a kötvényekre kirótt kamatláb 11,6%.

¹⁹ Az Északi Liga az ország szétszakítását célzó politikáját feladva fokozatosan áttért a regionalizmus erősítésére, társadalmi támogatottságát pedig azzal növelte, hogy xenofóbnak xenofób ugyan, de védi a hazai munkás munkáját és munkahelyét.

leti, de nem feledkeztek meg a Mezzogiornón még mindig meglévő gazdasági elmaradottságról és szociális feszültségekről.²⁰ Csökkentésük érdekében Dél-fejlesztő programok készültek, beruházásokat növeltek, intézkedéseket foganatosítottak az élet minden területén. A gazdaságpolitika – a Dél fejlesztése keretében is – újra lanszírozta az 1950-es és 1960-as években bevált kis- és középvállalkozások húzóerejét, javítva az olasz export-aktivitást és versenyképességet. Nem utolsósorban fontos emelőként használták a privatizációt.

Föltehető a kérdés: mi szükség volt rá, hogy az Olajfa szövetség szerkezetét, egyensúlyát (ha adott volt vagy nem volt adott?) bolygatni a Prodi–D'Alema miniszterelnöki váltással?²¹ Megfejthetetlen talány, hogy a PRC, a Kommunista Újjáalakítás Pártja, amely 1996-ban készséggel együttműködött az Olajfa többi tényezőjével a választási sikerért, két év elteltével megvonta támogatását a kormánytól, és Prodinak emiatt kellett lemondania. Az Olajfa új miniszterelnök-jelöltje, D'Alema a PRC szakadárjaitól (PDCI – Demokratikus Olasz Kommunista Pártja) és kissé váratlanul egy ex-kereszténydemokrata exponensekből (Francesco Cossiga és Clemente Mastella) álló csoporttól (UDR – Unione Democratica per la Repubblica) megkapta a többséghez szükséges támogatást. Ezek voltak a színfalak előtt eljátszott jelenetek, kérdésünkre azonban a színfalak mögötti játszmában is keresni kell a feleletet, s a válaszhoz óhatatlanul hivatkoznunk kell az Olajfa belső erőviszonyaira – az 1996-os választások alapján. Az Olajfa ekkor kimagaslóan legerősebb pártja a PDS, a Baloldal Demokratikus

²⁰ A Dél munkanélküliségi mutatója 1993–1995 között 17,4-ről 22%-ra nőtt.

²¹ Giuseppe VACCA: i. m. 156. (Soha nem derült fény arra, hogy Prodi bukásakor miért jelölte az Olajfa mindegyik komponense D'Alemát miniszterelnöknek.)

Pártja lett 21,1 százalékkal;²² Prodi Néppártja 6,8 százalékos, Bertinotti PRC-je is 8,6 százalékkal erősebb. Elképzelhetően felmerült a PDS–PRC kettősben a kísértés: ha Proditól elragadják a miniszterelnökséget, a két ex-kommunista párt nyerhet pozíciót és befolyást, érvényesíthetnek valamiféle régi reflexen nyugvó baloldali hegemoniát, amely most már kiterjeszthető az egész olasz politikára. A probléma összekapcsolódott egy bonyodalmas politológiai „beszéllyel” a *premiership* (értsd: miniszterelnökség) és a *leadership* (a koalíció politikai pártvezetése) közti különbségtételre vonatkozóan. Azaz kinek a kezébe helyezték az egyiket és a másikat, illetve egyesítsék-e vagy válasszák-e szét őket továbbra is. A kérdés elbizonytalanította magát Prodit is, aki végül belement abba, hogy az Európai Bizottság vezetői posztjára jelöljék. Megválasztották, és Brüsszelben egész Európáért elkötelezetten, ambícióval munkálkodhatott. A miniszterelnökség körül lezajlott manőver megtörte az Olajfa kohézióját, emellett 2000-re már a súlyos gazdasági-fiskális teher is érezte hatását. Az euro bevezetésével járó áremelkedések szintén megviselték a közvéleményt. A 2000-es helyhatósági választásokon Berlusconiék előretörtek, és várható volt a 2001-es parlamenti választásokon bekövetkező politikai revánsuk. 2006-ban ellenben ismét a Prodi (a miniszterelnöki jelölésre jogosító előválasztást nagy fölényrel nyerő profeszor) vezette középbalon volt a sor a győzelem kiharcolásában, miután Berlusconi ígéretései (például egymillió munkahely) nem teljesülhettek. A „Lovag” mélypontra zuhant, különböző jogi eljárások tépázták a tekintélyét határokon belül és kívül. A középbalon azonban pirruszi győzelmet aratott – csak huszonegy-néhányezer voks-

²² A PDS Itália első számú pártja, Berlusconi „stadionkórusa” 20,6%-kal a második. Fini AN-je 15,7%-kal a harmadik; az Északi Liga 10,1%. (Berlusconi jobbközép koalíciója a számok alapján kompaktabb.)

többlettel és mindössze plusz két szenátusi hellyel –, sanyarú sorsot jövendölve a kormánynak. A bukást nem kerülhette el. Más kérdés, hogy a jobboldal kihasználta ugyan a kormány parlamenti többségének ingatagságát, a kormányzat baklövéseit, ám ezzel a „felforgató” politikai technikával (lásd Gramsci téziseit) lehetetlenné is tette a kormányzást.

Mindettől függetlenül, még a 2006-tal kezdődő kormányzati, valamint parlamenti kalandokat megelőzően (amelyekbe kódolva volt a kormány bukása), felvetődött a középbalt alkotó erők egy pártban koncentrálásának a gondolata. Eszerint a mérsékelt ex-kereszténydemokrata reformerek és baloldali barátaik összefogásával Itáliában lehetőség nyílhat egy 35 százalékos vagy annál is nagyobb választói tömegre támaszkodó párt megalakításához. Ez a párt olyan erőkoncentrációt jelenthet, amely – amellet, hogy stabilan kormányozhat, komoly, átfogó modernizációs reformokat valósíthat meg – megállíthatja a baloldalnak elsősorban az OKP átalakulása óta tartó válságát. A PDS eredménye a 2001-es választásokon vészjelzésszerűen 16,6 százalékra zuhant. Ezenkívül a baloldal válsága kifejeződött az OSZP miniaturizálódásában, teljes szétszóródásában, a PRC kétszeres szakadásában és sok más riadóztató csengetésben. 2004 folyamán az Olajfát alkotó két nagy tényező (a PDS-ből lett DS, vagyis Demokratikus Baloldal, illetve a Néppárt katolikusaiból szervezett Margaréta) kongresszusain kölcsönösen javaslatot fogadtak el arra, hogy egyesülnek és új pártot alakítanak. Egyelőre ennek az Olajfa pártnak a gondolatát vitatták, a vitákat ellenkezések is kísérték. A távlat azonban megnyílt, azzal párhuzamosan, hogy az Olajfával kormányozni készülő Prodi megjelent a nyilvánosság előtt. Ismertette programját; közölte, hogy a PRC-t bevonják a koalícióba, illetve a pártot érdekeltté teszik valamilyen formában. Később

derült ki, hogy Bertinotti képviselőházi elnökségéről lehetett szó, mivel a parlament alakuló ülésén – némi meglepetésre – ebbe a funkcióba választották meg a PRC vezetőjét. A Margaréta pártjának (vezetője Rutelli) fenntartásai voltak. A vitáknak erről a szakaszáról írja Vacca: „... Rutelli és a Margaréta kisebbsége ijesztgető agitációt folytatott pártjuknak a DS általi annexiója, valamint a katolikus demokraták európai szocialista párti bekebelezése ellen.”²³

A vitának ezek a motívumai állandósultak az új középbal pártformációjában, a hamarosan Demokratikus Pártnak (PD) nevezett alakulat keletkezésének menetében. Mindenesetre az olasz belpolitikai kontextus – leírásunkból is kivehetően – elegendő okot szolgáltatott a PD bonyolult születési aktusához. Az is tény és világosan előtűnik az olasz középbal 1990 utáni fejlődéséből, pregnánsan a PD létrejöttéből, hogy mind a középbal koalíciós összefogások változatai, mind a PD-kezdeményezés visszavezethető a politikai katolicizmus és a munkásmozgalmi (először döntően szocialista, később az ex-kommunista) baloldal reformorientációjú együttműködésére.

A reformfolyamat kellős közepében vagyunk, amikor a PD szervezése megkezdődik, és a társadalmi erők közreműködése, közös tevékenysége nagyon is indokolt, szükséges és időszerű. Senki nem nevezi néven a történelmi kompromisszumot, holott a berlingueri koncepció és a középbal variációi Olajfa- és PD-alakban édestestvérek, egyenes leszármazottai az antifasizmusban és a köztársasági alkotmányozási időszakban a De Gasperi-féle DC és a Togliatti-féle OKP között kovácsolt összefogásnak. Akkor csatlakoztak hozzájuk a szocia-

²³ Giuseppe VACCA: Az olasz baloldal 1989-től a Demokratikus Párt megszületéséig. *Egyenlítő*, 2008/6. (A létrehozott PD-ben a képviselőknek szabad kezet adtak: ahhoz az Európai Parlamenti frakcióhoz csatlakoztak, amelyikhez akartak.)

listák és a kisebb liberális-demokratikus pártokba szervezett politikusok, politikai tényezők és a mögöttük álló társadalmi erők. Az olasz ember (bizonyára az olasz politikus is) babonás, de valószínűleg nem babonából nem hivatkozik a tragikus körülmények között zátonyra futtatott történelmi kompromisszumra; inkább azért nem, mert részben az antifasizmus, részben az alkotmányozás évei és nem utolsósorban a „feszültség stratégiájának” puccsveszélyétől terhes viszonyai idejüket múlták. Más feltételek minősítik napjaink olasz politikáját, más feltételek érlelték meg a Demokratikus Párt létrehozásának kezdeményezését.

A pártalapító iratának tekinthető *Értékek kiáltványa* összefoglalja, hogy az olasz politikában miért van szükség kulturális és erkölcsi fordulatra, miért kell az országnak új politikai vezetés. A dokumentum a jövő reformszellemű újragondolására ösztönöz, ebben határozza meg a PD misszióját. Az első sarkalatos kérdés a fiatalságot foglalkoztató válaszok kidolgozására irányul. A válaszok nem várathatnak magukra, mivel a háború utáni időszakban (most) először az ifjúságnak nincs bizalma a jövőben, az ifjúság fél a folytonos bizonytalanságtól. Eljött az idő, hogy ledöntsék a korporativizmusoktól foltogatott zárt társadalom korlátait, amelyek a pozícióhozamokat és a létező valóságot védelmezik.

A másik – szintén sarkalatos és az olasz társadalom modern kori történetén végigvonuló – ellentmondás a nőkkel kapcsolatos. „A nők szabadsága – fogalmaz a dokumentum – megváltoztatja a világot. A nők az emberi társadalom fejlődésének középpontját alkotják, és eszerint kell újragondolni a fejlődés folyamatban levő módozatait. A személyes kapcsolatok radikális változását követelik a nők, akik a test sérelmére elkövetett szexuális erőszaknak, vad reakcióknak a tárgyai. Kötelességünk harcolni ezek ellen. Itáliában a nők jelenléte

a munkában és a civil életben a gazdasági és kulturális növekedés releváns része, a modernizáció jellemzője. Itt az ideje meghaladni a súlyos késlekedéseket, megnyitni a nők előtt a kapukat; nemcsak jogokat kell adni nekik, hanem minden téren, a politikában is biztosítani kell nekik az esélyegyenlőséget. Itália nem igazságos és nem erős, ha lakosságának felét akadályozza tehetségének kifejtésében. A nők első helyen érdekeltek a politika megújulásában, ezért a Demokratikus Párt konzekvens lesz az ország előtt tett újító javaslatával: a regionális és országos szintű alkotmányozási gyűléseiben a helyek 50 százalékát biztosítsák a nők számára.” Ilyen gesztust eddig még egyetlen párt vagy politikai szereplő sem gyakorolt az olasz politika történetében.

A PD alapító dokumentuma állást foglalt az 1948-as köztársasági Alkotmány védelme, demokratikus vonásainak erősítése mellett. Hangsúlyozta az állam laikus jellegét, a szabad konfrontáció politikai terének kiszélesítését, a dialógus, a pluralizmus gyakorlatát minden vonatkozásban: a kultúrában, a politikában, hogy ebből a gyakorlatból emelkedjék föl a szabadabb, igazságosabb és virágzóbb Itália. A PD nyílt és nyitott társadalmat kíván, amely érdem szerint és nem privilégium szerint jutalmaz. „Azt akarjuk – írták a dokumentum szerzői –, hogy mindenki számára garantált legyen a szabadság, hogy nemétől vagy társadalmi származásától, politikai vagy vallási véleményétől függetlenül, hajlama és tehetsége szerint valósítsa meg mindenki a személyiségét. A gazdasági mutatók kizárólagosságán túl az állampolgári jogok kiterjesztése is a növekedés modern felfogásának alkotó eleme.” Ezeknek az elveknek a jegyében kívánja a PD újra mozgásba hozni a termelőerőket, a tudást, a kreativitást – tudva, hogy az erőfeszítés nem lesz fájdalommentes. „A kicsiny és nagy szerteágazó privilégiumokkal szembeni kemény ütközéssel fog járni, de az

országnak erre van szüksége; egy olyan politikai erőre, amely bátran szembeszáll a spekulatív és korporatív hozamokat kitermelő kompromisszumok szövevényével, amely favorizálta a fekete munkát, kizárta a fiatalokat és a nőket a termelő produktivitásokból, tartósította a szolgáltatások, az iskola, a tudományos kutatás, az igazságszolgáltatás és a közigazgatás elmaradottságait.”

Az olasz társadalom ellentmondásait reformok útján csakis úgy lehet felszámolni, ha a munka visszakapja méltóságát, a vállalkozás és a munka kölcsönösen függ egymástól és kiegészíti egymást, ha Itáliában is hasznosítják az európai értékeket. A PD alakulásakor összeállított dokumentum nem került meg a jóléti állam reformját, a család, a migráció, a külföldi olaszok, az oktatás és a permanens nevelés, a környezetvédelem problémáinak számba vételét, megoldásaik programját azzal a mottóval, hogy a „történelemnek nincs vége”. A felsorolt feladatok teendőket és távlatot nyújtanak a pártnak, és hívó szavára az országnak.

Az értékkialtvány elfogadásának időpontja 2008. február 16., közvetlen közelségben egy újabb választási fordulóval. Az áprilisi parlamenti választásokon a PD 33,4 százalékot kapott Berlusconi és Fini tömörülésének 37 százalékaival szemben a képviselői helyekre, míg a szenátusban 38:33,8 arányban veszítette el a voksolást,²⁴ tehát nem érte el a megcélzott 35 százalékot. A soron levő európa parlamenti, illetve helyhatósági választásokon a PD ennél is gyengébben szerepelt, aminek okait még korai átfogó elemzés tárgyává tenni. A különböző ex-kommunista alakzatok 1–3,2 százalékos eredményeikkel kiszorultak a parlament mindkét házából (Bertinotti

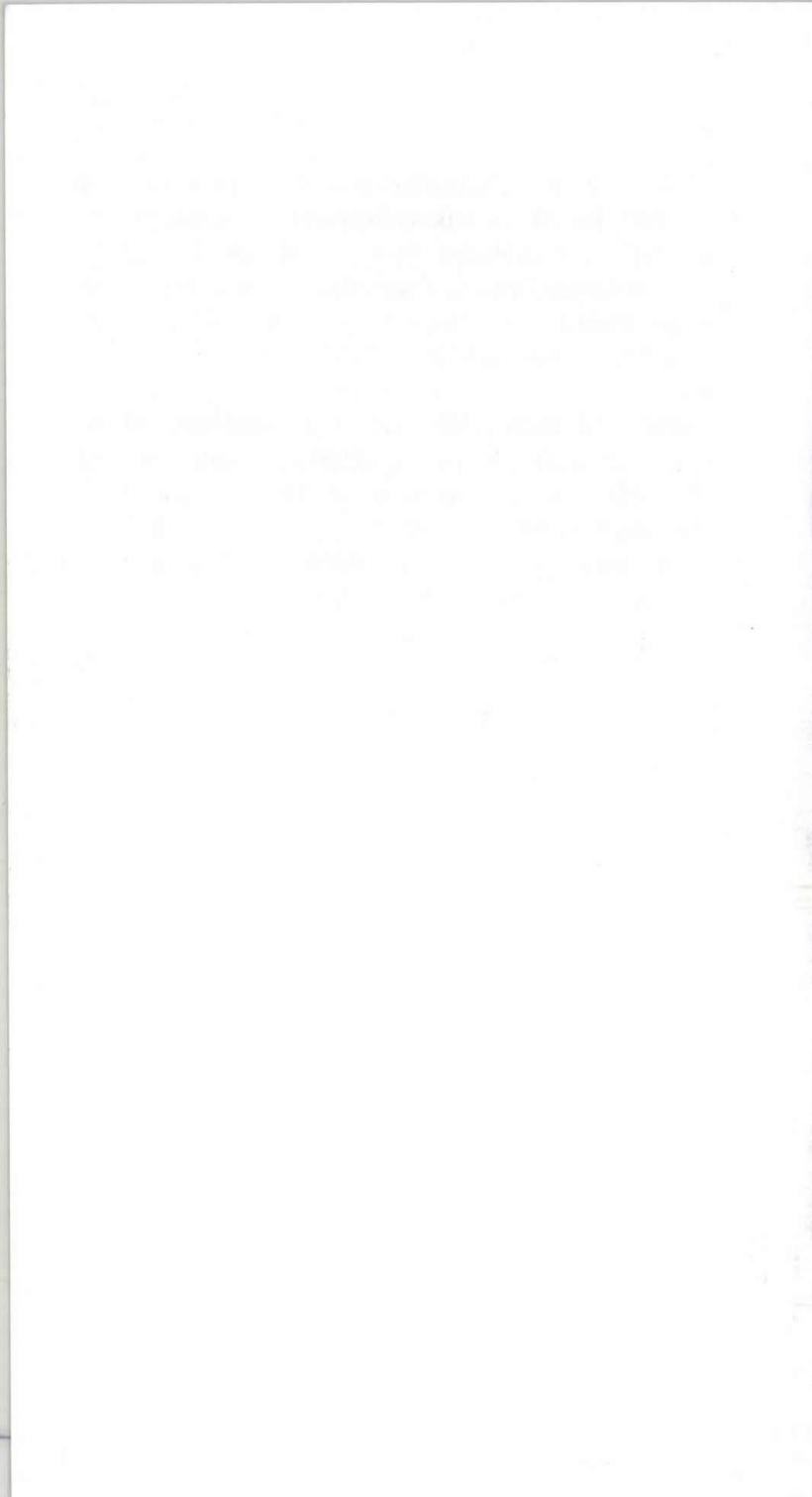
²⁴ Ha az eredménybe beszámítjuk a jobbközép és a középbal szövetségeseknek – Északi Liga, Mozgalom az Autonómiáért, illetve a vizsgálóbíróból lett pártvezér Antonio Di Pietro Értékek Olaszországa – eredményeit is, akkor Berlusconiék győzelmének aránya 46,8:37,5.

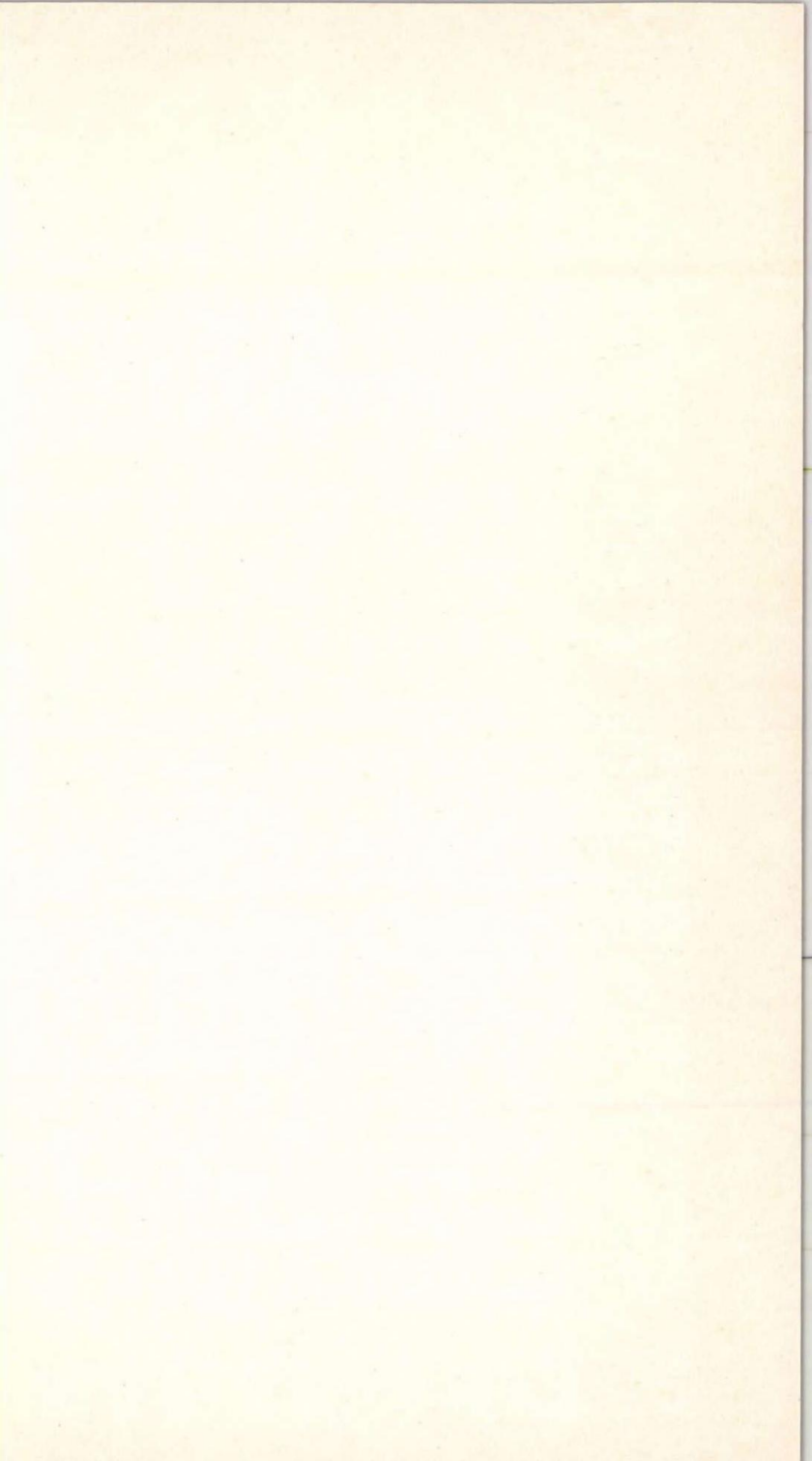
2006-tól a képviselőház elnöke volt!). Ha ezek a kisebb baloldali pártok mozaikszerűen nem fecsérlik el szavazataikat – a választási rendszer többségi elvei egyébként is koncentrációra ösztönöznek, nagy hiba nem eleget tenni e kíváncságnak – megismétlődhetett volna a 2006-os szoros különbséghez hasonló, Berlusconi sikerét mérséklő eredmény. Csak a szimpla numerikus összehasonlításból is kitetszik – mint korábban utaltam rá –, hogy a jobboldal kompaktabban és makacsabbul képes ellenállni a baloldaltól való társadalmi félelemnek, ugyanakkor a PD kísérlete – a választási kudarc, a különböző szülési fájdalmak és *leadership*-problémák²⁵ ellenére – nem reménytelen. A PD-ban, valamint a PD-től balra elhelyezkedő csoportokban folytatott elvi és stratégiai viták sok kérdést tisztázhatnak, máris vannak helyes felismerések, ám nem helyettesíthetik a konkrét politikai javaslatok formálását, a szívós pártszervezői munkát, amely a választásokon és a választások közötti periódusokban befolyásolni tudja a szavazatok áramlásának dinamikáját, és megfelelő ellenérőt képes felvonultatni a jobboldal ellenében. Helyes az a meglátás, amiről D'Alema beszélt a közelmúltban: 2008-ban a szavazók egyharmada távol maradt az urnáktól, ezért lett Berlusconiéknak 45 százalékuk: a tét, hogy az 55 százalékos középbal oldalára állítsák.²⁶

A szentencia kimondása könnyebb, az eredményes és sikeres politika megvalósítása a nehezebb feladat.

²⁵ A 2008-as választások után a PD vezetője, Valter Veltroni lemondott, helyébe Dario Franceschini lépett, még később a volt kommunista Pierluigi Bersani lett a párt vezetője.

²⁶ *Corriere della Sera*, 2009. szeptember 26.

Az olasz politika baloldaláról történelmi meditációban szólni ma nem kifejezetten reflektorfényben álló, ám izgalmas és nem elkoptatott feladat. A szerző áttekinti az olasz politikai fejlődés főbb állomásait és irányzatait, ezek viszonyát az ország gazdasági-társadalmi realitásaihoz, s részletes elemzéssel szolgál a mérföldkőnek bizonyuló 1976-os helyzetről, midőn Itálián kívül is sokfelé feszülten várták, megvalósul-e a „történelmi kompromisszum”, az (euro)kommunisták vezette baloldal és a kereszténydemokrácia összefogása – egyfajta új kiadású középbal kormányzás. Akkor az elképzelés zátonyra futott, ám később – ha nem is az eredeti nevén – újra és újra erőre kapott, sőt, napjainkban is alternatívája Olaszország jobboldali vagy jobbközép irányításának.

ISBN 978-963-236-317-2

2500 Ft

